

ISSN 2227-1864

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія «ФІЛОЛОГІЯ»

ВИПУСК 88

Заснована 1965 р.

Харків-2021

Вісник містить оригінальні статті, присвячені актуальним проблемам сучасного літературознавства та мовознавства. Для науковців, аспірантів, докторантів, студентів філологічного напрямку та всіх, хто цікавиться проблемами філології.

Вісник є фаховим виданням в галузі філологічних наук (спеціальність 035 Філологія), Категорія "Б"
(Наказ Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р.)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 26.04.2021)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Попов С. Л., д. філол. н., проф. факультету російської мови, Інститут інтернаціональних досліджень Університету імені Сунь Ятсена (Гуанчжоу, Китай)

Заступник головного редактора: Безхутрий Ю. М., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Відповідальний секретар: Шеховцова Т. А., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Бондаренко Є. В., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Борзенко О. І., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Гармаш Л. В., д. філол. н., проф., Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Гончарова-Грабовська С. Я., д. філол. н., проф., Білоруський державний університет (Мінськ, Білорусь)

Добровольська О. Я., д. філол. наук, доц., проф. кафедри іноземної філології та перекладу, Національний транспортний університет (Київ, Україна)

Зельдович Г. М., д. філол. н., проф., зав. кафедри семіотики, Інститут прикладної лінгвістики Варшавського університету (Польща)

Львівська Н. І., д. філол. наук, проф., Херсонський державний університет (Україна)

Ісиченко Ю. А. (*архив. Ігор Ісиченко*), д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Мережинська Г. Ю., д. філол. н., проф., Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Московкіна І. І., д. філол. н., проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Помогайбо Ю. О., канд. філол. н., доц., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Україна)

Разуменко І. В., канд. філол. наук, проф., Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Шопін П. Ю., доктор філософії, PhD in German, постдокторський науковий співробітник; гостьовий дослідник, Фонд Олександра фон Гумбольдта, Інститут славистики і унгарології Гумбольдтського університету Берліна (Німеччина)

Технічний редактор: Гребенщикова О. Г., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Україна)

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, філологічний факультет, кімн. II-36, тел. 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua, rus.lit@karazin.ua

Web-pages: <http://periodicals.karazin.ua/philology>

http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html, (Open Journal System)

Статті друкуються в авторській редакції.

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21559-11459P від 20.08.2015

ISSN 2227-1864

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF
UKRAINE

The Journal

OF

V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

Series "PHILOLOGY"

ISSUE 88

Вестник

ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА

имени В. Н. КАРАЗИНА

Серия "ФИЛОЛОГИЯ"

ВЫПУСК 88

Founded in 1965

Kharkiv-2021

The Journal contains original articles about topical issues of modern linguistics and study of literature.
For scientists, postgraduate and doctoral students, students of philology and for everyone who is interested in philology problems.

The Journal is a professional publication in the field of philological sciences (Specialty 035 «Philology»), category B (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from 17.03.2020)

Approved for publication by the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University decision (protocol № 5 від 26.04.2021)

Editorial board:

Editor-in-chief: *Popov S. L.*, Doctor of Philology, Professor of the Department of Russian, School of International Studies, Sun Yat-sen University (Guangzhou, China)

Deputy Editor-in-chief: *Bezkhoutry Y. M.*, Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Executive Secretary: *Shekhovtsova T. A.*, Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Bondarenko Y. V., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Borzenko O. I., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Harmash L. V., Doctor of Philology, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Goncharova-Grabovskaya S. Y., Doctor of Philology, Professor, Belarusian State University (Minsk, Republic of Belarus)

Dobrovolska O. J., Doctor of Philology, Professor, National Transport University (Kyiv, Ukraine)

Zeldovich G. M., Doctor of Philology, Professor, University of Warsaw (Poland)

Isichenko Y. A., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Ilinska, N. I., Doctor of Philology, Professor, Kherson State University (Ukraine)

Merezhinskaya A. Y., Doctor of Philology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Moskovkina I. I., Doctor of Philology, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)

Pomohaibo J. O., Phd in Philology, Associate Professor, Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine)

Razumenko I. V., Phd in Philology, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Shopin P. Y., PhD in German, Postdoctoral Research Fellow, Visiting Researcher, Alexander von Humboldt Foundation, Institute of Slavic and Hungarian Studies at the Humboldt University of Berlin (Germany)

Technical editor: *Hrebenshchikova O. G.*, V. N. Karazin KhNU (Ukraine)

Editorial address: 61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Square, 4, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of Philology, office 2-36, tel. (057) 707-53-54.

E-mail: philology@karazin.ua, rus.lit@karazin.ua

Web-pages: <http://periodicals.karazin.ua/philology>
http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html,

The articles are printed in the author's edition.

All articles are double blind peer-reviewed.

The certificate of state registration: KB № 21559-11459P from 20.08.2015

Вестник содержит оригинальные статьи, посвященные актуальным проблемам современного литературоведения и языкознания. Для ученых, аспирантов, докторантов, студентов филологического направления и всех, кто интересуется проблемами филологии.

Вестник является специализированным изданием в области филологических наук (специальность 035 Филология), Категория "Б" (Приказ Министерства образования и науки Украины № 409 от 17.03.2020 г.)

Утверждено к печати решением Ученого совета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (протокол № 5 від 26.04.2021)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: Попов С. Л., д. филол. н., проф. факультета русского языка, Институт интернациональных исследований Университета имени Сунь Ятсена (Гуанчжоу, Китай)

Заместитель главного редактора: Безхутрый Ю. Н., д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Ответственный секретарь: Шеховцова Т. А., д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Бондаренко Е. В., д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Борзенко А. И., д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Гармаш Л. В., д. филол. н., проф., Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды (Украина)

Гончарова-Грабовская С. Я., д. филол. н., проф., д. филол. н., проф., Белорусский государственный университет (Минск, Беларусь)

Добровольская О. Я., д. филол. наук, доц., проф. кафедры иностранной филологии и перевода, Национальный транспортный университет (Киев, Украина)

Зельдович Г. М., д. филол. н., проф., зав. кафедры семиотики, Институт прикладной лингвистики Варшавского университета (Польша)

Ильинская Н. И., д. филол. наук, проф., Херсонский государственный университет (Украина)

Исиченко Ю. А. (архив. Игорь Исиченко), д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Мережинская А. Ю., д. филол. н., проф., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Украина)

Московкина И. И., д. филол. н., проф., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Помогайбо Ю. А., канд. филол. н., доц., Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова (Украина)

Разуменко И. В., канд. филол. наук, проф., Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды (Украина)

Шопин П. Ю., доктор философии, PhD in German, постдокторский научный сотрудник, гостевой исследователь, Фонд Александра фон Гумбольдта, Институт славистики и унгарологии Гумбольдтского университета Берлина (Германия)

Технический редактор: Гребенщикова А. Г., канд. филол. наук, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (Украина)

Адрес редакционной коллегии: 61022, Харьков, площадь Свободы, 4, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, филологический факультет, комн. II-36, тел. 707-53-54.

E-mail: rus.lit@karazin.ua, philology@karazin.ua

Web-pages: <http://periodicals.karazin.ua/philology>

http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/Visnyk_Philology.html (Open Journal System)

Статьи печатаются в авторской редакции.

Статьи прошли двойное слепое рецензирование.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 21559-11459P от 20.08.2015

ЗМІСТ

Пізнавальний простір сучасної лінгвістики: теми, ідеї, проблеми

Радзієвська Т. В. Становлення О. О. Потебні як ученого в світлі наукової дискусії з П. О. Лавровським.....	12
Шпілько І. М., Жарко С. Ю. Формування слов'янських соматизмів у світлі лінгвістичної теорії О. О. Потебні.....	19
Майборода Н. Г. Мовна особистість Дмитра Яворницького в аспекті психолінгвістики.....	26
Гурова О. М. З українського лінгвокультурного простору. Хмара.....	31
Заверюченко О. Л. Концепт подружнього життя в українській весільній концептосфері.....	36
Літвінова І. М. Особливості художньої концептуалізації любови-еросу в поезії представників Розстріляного відродження.....	44
Тищенко З. Р. Національно-марковані неолексеми в поезії Тараса Мельничука (структурно-семантичний аспект).....	51
Корольова В. В. Кольорова синестезія в сучасній жіночій поезії.....	56
Сніжко Н. В. Словник мови творчих особистостей України про гуманізм, духовність, людинознавство.....	60
Бобро М. П., Присяжнюк Л. Р. Лінгвокультурна семантика антропонімів і топонімів у романі Дж. Мартіна «Гра престолів» та особливості їх перекладу українською мовою.....	67

Пошуково-тематична поліфонія сучасного мовознавства

Васянович Є. А., Дубовик Н. М. Асоціативні зв'язки стимулів МИР і ВІЙНА: семантичне наповнення (на матеріалі ланцюжкового асоціативного експерименту зі студентами-гуманітаріями).....	74
Джочка І. Ф. Семантико-граматичні параметри омокомплексу як.....	79
Ковкіна Є. В. Професіоналізми як складники лексики криміналістичної експертизи.....	89
Євланова О. О. Місце феномена маніпуляції в політичному дискурсі.....	93
Петрова Т. О. Систематизація термінологічних словників у спеціальному словникарстві.....	98
Редько Є. О. До проблеми грецизмів в українських арго.....	104
Зимовець Г. В. Фреймовий підхід до мотивації власних назв.....	109
Ткаченко Ю. В. Вербалізація гендерних стереотипів у складі мовного образу свята (на матеріалі української радянської і сучасної публіцистики).....	116
Масло О. В., Волкова І. В. Інтертекстуальний дискурс драм В. Винниченка.....	123

Актуальні проблеми сучасного літературознавства

Чернокова Є. С.	
Так починався імажизм.....	130
Мандрико О. В.	
Індіанський світ німецького письменника: роман «Повстання повішених» Б. Травена.....	139
Савчук Г. О.	
Огляд творчості Василя Симоненка.....	147

Рецензії

Шеховцова Т. А.	
«Как слово наше отзовется...».....	153
Вимоги до оформлення публікацій.....	155

TABLE OF CONTENTS

Cognitive Space of Modern Linguistics: Topics, Ideas, Problems

Radziievska Tetiana O. O. Potebnja's scholar formation in the light of the discussion with P. O. Lavrovskij.....	12
Shpitko Iryna, Zharko Svitlana The formation of Slavic somatisms within the linguistic theory of O. Potebnya.....	19
Maiboroda Nataliya The linguistic personality of Dmitry Yavornitsky in the aspect of psycholinguistics.....	26
Hurova Oksana From Ukrainian linguocultural space. Хмара (Hmara).....	31
Zaveriushchenko Olga Married life concept in Ukrainian wedding sphere of concepts.....	36
Litvinova Inna Special features of the artistic conceptualisation of eros love in the poetry of the representatives of the Executed Renaissance.....	44
Tyshchenko Zara Nationally marked neolexemes in T. Melnychuk's poetry (structural-semantic aspect).....	51
Korolyova Valeriya Color synesthesia in modern female poetry.....	56
Snizhko Nataliia Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine about humanism, spirituality, anthropology.....	60
Bobro Mariia, Prysiazhniuk Liudmyla The linguocultural semantics of the anthroponyms and toponyms in G. Martin's novel <i>A Game of Thrones</i> and the peculiarities of their translation into Ukrainian.....	67

Search-thematic Polyphony of Modern Linguistics

Yevheniia Vasianovych, Nataliia Dubovyk Associative connections of stimuli PEACE and WAR: semantic content (on the material of a chain associative experiment with humanities students).....	74
Dzhochka Iryna Semantic and grammatical parameters of the homocomplex as.....	79
Kovkina Evgeniia Professionalisms as components of the vocabulary of forensic examination	89
Ievlanova Oleksandra The place of the phenomenon of manipulation in political discourse.....	93
Petrova Tetiana Classification of dictionaries of terms in special lexicography.....	98
Redko Yevhen To the Problem of Greek Loanwords in the Ukrainian Argots.....	104
Zymovets Galyna Frame approach to motivation of proper nouns	109
Tkachenko Julia Verbalization of gender stereotypes as parts of language image of a holiday (based on the material of Ukrainian Soviet and modern journalism).....	116
Maslo Olga, Volkova Iryna Intertextual discourse in V. Vynnychenko's dramas.....	123

Actual Problems of Modern Literary Criticism

<i>Chernokova Yevheniya</i>	
So Imagism Began.....	130
<i>Mandryko Olga</i>	
The Indian World of a German Writer: «The Rebellion of the Hanged» by B. Traven.....	139
<i>Savchuk Hryhorii</i>	
Review of Vasil Simonenko's work.....	147

Reviews

<i>Shekhovtsova Tetiana</i>	
«The way our word will echo...» («Как слово наше отзовется...»).....	153
Publication requirement.....	156

СОДЕРЖАНИЕ

Познавательное пространство современной лингвистики: темы, идеи, проблемы

<i>Радзиевская Т. В.</i> Становление А. А. Потебни как ученого в свете дискуссии с П. А. Лавровским.....	12
<i>Шпилько И. Н., Жарко С. Ю.</i> Формирование славянских соматизмов в свете лингвистической теории А. А. Потебни.....	19
<i>Майборода Н. Г.</i> Языковая личность Дмитрия Яворницкого в аспекте психолингвистики.....	26
<i>Гурова О. М.</i> Из украинского лингвокультурного пространства. Хмара.....	31
<i>Заверюченко О. Л.</i> Концепт супружеской жизни в украинской свадебной концептосфере.....	36
<i>Литвинова И. Н.</i> Особенности художественной концептуализации любви-эроса в поэзии представителей Расстрелянного возрождения.....	44
<i>Тищенко З. Р.</i> Национально-маркированные неолексемы в поэзии Тараса Мельничука (структурно-семантический аспект).....	51
<i>Королева В. В.</i> Цветная синестезия в современной женской поэзии.....	56
<i>Снежко Н. В.</i> Словарь языка творческих личностей Украины о гуманизме, духовности, человековедении.....	60
<i>Бобро М. П., Присяжнюк Л. Р.</i> Лингвокультурная семантика антропонимов и топонимов в романе Дж. Мартина «Игра престолов» и особенности их перевода на украинский язык.....	67

Поисково-тематическая полифония современного языкознания

<i>Васянович Е. А., Дубовик Н. Н.</i> Ассоциативные связи стимулов МИР и ВОЙНА: семантическое наполнение (на материале цепного ассоциативного эксперимента со студентами-гуманитариями).....	74
<i>Джочка И. Ф.</i> Семантико-грамматические параметры омокомплекса как	79
<i>Ковкина Е. В.</i> Профессионализмы как часть лексики криминалистической экспертизы.....	89
<i>Евланова А. А.</i> Место феномена манипуляции в политическом дискурсе.....	93
<i>Петрова Т. А.</i> Систематизация терминологических словарей в специальной лексикографии.....	98
<i>Редько Е. А.</i> К проблеме грецизмов в украинских аргос.....	104
<i>Зимовец Г. В.</i> Фреймовый подход к мотивации имен собственных	109
<i>Ткаченко Ю. В.</i> Вербализация гендерных стереотипов в составе языкового образа праздника (на материале украинской советской и современной публицистики).....	116
<i>Масло О. В., Волкова И. В.</i> Интертекстуальный дискурс драм В. Винниченко.....	123

Актуальные проблемы современного литературоведения

<i>Чернокова Е. С.</i>	
Так начинался имажизм.....	130
<i>Мандрыко О. В.</i>	
Индийский мир немецкого писателя: роман «Восстание повешенных» Б. Травена.....	139
<i>Савчук Г. О.</i>	
Обзор творчества Василя Симоненко.....	147

Рецензии

<i>Шеховцова Т. А.</i>	
«Как слово наше отзовется...».....	153
Требования к оформлению публикаций.....	157

Пізнавальний простір сучасної лінгвістики: теми, ідеї, проблеми

УДК (81'42)+(81-13)

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-01

Становлення О. О. Потебні як ученого в світлі наукової дискусії з П. О. Лавровським

Тетяна Вадимівна Радзієвська

*доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства,
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
(вул. М. Грушевського, 4, Київ-1, 01001, Україна)
e-mail: t.v.rad@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>*

У статті розглядається ситуація, що виникла в зв'язку з публікацією О. О. Потебнею його праці «Про міфічне значення деяких обрядів та вірувань» (1865), у якій вивчалася низка питань порівняльної міфології. Ця праця стала об'єктом критичного аналізу Петра Олексійовича Лавровського, професора Харківського університету й учителя О. О. Потебні, який опублікував у 1866 р. об'ємний критико-аналітичний текст (102 стор.) у жанрі розбору, що був типовим і традиційним для практики рецензування в межах наукового дискурсу XIX ст. Текст О. О. Потебні, що містить відповіді на критичні зауваження Лавровського і в потєбнезнавстві отримав умовну назву «Відповідь», залишається в повному обсязі неопублікованим і зберігається як архівний документ. Ці три праці, з яких у статті розглядаються дві останні, утворюють текстологічну базу для аналізу дискусії «Потебня – Лавровський».

Розбір Лавровського відзначається деталізованим аналізом праці Потебні з використанням різноманітних джерел, пам'яток, праць з історії, культури, міфології різних народів, з порівняльного мовознавства. Основна увага Лавровського зосереджена на методологічному аспекті дослідження Потебні: його критичні зауваження спрямовані на методи й прийоми аналізу, зокрема на процедури, пов'язані зі встановленням тотожності або подібності міфологічних об'єктів. Показано, що у дискусії Потебня демонструє рівний статус зі своїм опонентом, його об'ємні коментарі в тексті «Відповіді» поєднуються з глибоким розумінням природи міфологічного простору та його об'єктів. Його наукова позиція позначена зрілими міркуваннями та високоінформативними відповідями опонентів.

У висновках стверджується, що дискусію «Потебня – Лавровський» слід розглядати як ситуацію методологічного конфлікту, типову для історії славістики XIX ст., яка водночас створює стимули для вироблення методологічних засад філологічної науки.

Ключові слова: О. О. Потебня, П. О. Лавровський, методологічний конфлікт, славістика у XIX ст., наукова дискусія

Радзиевская Т. В. Становление А. А. Потебни как ученого в свете дискуссии с П. А. Лавровским

В статье рассматривается ситуация, возникшая в связи с публикацией А. А. Потебней работы «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865), в которой изучался ряд вопросов сравнительной мифологии. Эта работа стала объектом анализа Петра Алексеевича Лавровского, профессора Харьковского университета и учителя А. А. Потебни, который в 1866 г. опубликовал объемный критико-аналитический текст (102 стр.) в жанре разбора, типичного и традиционного для практики рецензирования в рамках научного дискурса XIX ст. Текст Потебни, содержащий ответы на критические замечания Лавровского и получивший в потєбневедении условное название «Ответ», остается неопубликованным в полном объеме и доступен как архивный документ. Эти три работы, из которых в статье рассматриваются две последние, образуют текстологическую базу для анализа дискуссии «Потебня – Лавровский».

Разбор Лавровского отличается детализированным анализом работы Потебни с использованием различных источников, памятников, трудов по истории, культуре, мифологии разных народов, сравнительному языкознанию. Основное внимание Лавровского сосредоточено на методологической стороне исследования Потебни: его критические замечания направлены на методы и приемы анализа, в частности, на процедуры, связанные с установлением отношений тождества и подобия между мифологическими объектами. Показано, что в дискуссии Потебня демонстрирует равный статус со своим опонентом, его объемные комментарии в тексте «Ответа» сочетаются с глубоким пониманием природы мифологического пространства и его объектов. Его научная позиция отмечена зрелыми рассуждениями и высокоинформативными ответами опоненту.

В выводах высказывается мысль о том, что дискуссию «Потебня – Лавровский» следует рассматривать как ситуацию методологического конфликта, типичную для истории славистики XIX ст., которая одновременно порождает стимулы для выработки методологических оснований филологической науки.

Ключевые слова: А. А. Потебня, П. А. Лавровский, методологический конфликт, славистика в XIX в., научная дискуссия

Tetiana Radzievska. O. O. Potebnja's scholar formation in the light of the discussion with P. O. Lavrovskij

The paper deals with the situation which emerged after the publication of O. O. Potebnja's (A. A. Potebnja's) work „On mythical significance of the rituals and the superstitions” (1865) where some problems of comparative mythological studies were examined. This work became an object of critical analysis accomplished by professor of Kharkov university P. O. Lavrovskij, Potebnja's teacher, who wrote and published (1866) a voluminous critical review text (102 pages) in the genre of razbor „an analytical book review” which represented the reviewing traditions of the academic discourse in XIX c. O. O. Potebnja's text which contains the replies to the critique of his teacher in the razbor remains as a whole still unpublished and is preserved as an archive document. In

Potebnja studies it is conventionally named „The reply”. So the textual base for the analysis of this discussion includes three texts, two last of which are under consideration in the paper.

The text of P. O. Lavrovskij's razbor is notable for its extremely detailed analysis of Potebnja's work with the use of rare sources, extra information from manuscripts, vocabularies, academic works on mythology, history and culture of different peoples, on linguistics and comparative studies. The text shows that P. O. Lavrovskij's attention is directed mainly to the methodological aspect of Potebnja's research: his critical remarks cover almost all methods of analysis, especially, the procedures dealing with establishment of identity or similarity of the mythical objects. Discussing with P. O. Lavrovskij O. O. Potebnja demonstrates an equal status to his opponent, his vast commentaries in the text of „The reply” correspond to the deep understanding of the nature of mythical space. His position in this textual discussion is marked by maturity of considerations and highly informative answers to his opponent.

The author comes to the conclusion that the discussion represents the situation of methodological conflict, typical for the history of Slavic studies in XIX c., which nevertheless creates stimuli for elaborating methodological foundations in philological science.

Key words: O. O. Potebnja, P. O. Lavrovskij, methodological conflict, Slavic studies in XIX c., academic discussion

Метою статті є висвітлення питання щодо професійного становлення Олександра Опанасовича Потебні як ученого світового рівня в процесі наукової дискусії з Петром Олексійовичем Лавровським, його учителем і наставником. Дискусія з П. О. Лавровським періоду 1865–1866 років виникла, як відомо, у зв'язку з виходом праці О. О. Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» – наукового дослідження, яке молодий вчений планував представити на розгляд науковій спільноті з перспективою отримання докторського ступеня. Але для того аби наблизитися до розуміння цієї ситуації, необхідно врахувати її загальний контекст, зумовлений боротьбою ідей та підходів, дискурсивними реаліями XIX ст. Ця дискусія, з одного боку, несе на собі відбиток однієї з основних ліній у розвитку філологічної науки XIX ст. – утвердження її методологічних засад, а з другого боку, позначена особливостями наукового дискурсу XIX ст.

Тогочасна практика, пов'язана з отриманням наукового ступеня, не була ідентичною сучасній. Здобувач мав опублікувати своє наукове дослідження і, якщо в нього був намір представити його на здобуття наукового ступеня, дослідження мало отримати кваліфіковану оцінку й аналіз з боку наукової спільноти, часто в особі членів Імператорської Академії наук. Для цього одному з авторитетних учених, переважно зі спеціалізацією в тій самій підгалузі науки, дослідження надавалося для ретельного аналізу, який об'єктивувався у вигляді тексту, що мав назву «розбір». Тексти розборів XIX ст. значно відрізнялися від жанру сучасної рецензії на наукову монографію чи збірник у фаховому виданні, відрізнялися вони і від жанру відгуку офіційного опонента на захисті дисертації. Розбори XIX ст. у царині історико-філологічних студій, які створювалися такими відомими вченими, як Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, П. Ф. Фортунатов, В. М. Щепкін, О. І. Соболевський, О. Ф. Бичков, В. Ягич, О. О. Шахматов, М. І. Сухомлінов, Ю. Ф. Карський та ін., являли собою об'ємні критико-аналітичні тексти, зазвичай від 30 до 100–120 сторінок, які містили деталізований, часто буквально посторінковий, аналіз усіх аспектів рецензованого дослідження. У XIX ст. вони публікувалися як окрема наукова праця у

періодичному науковому виданні або входили до складу збірок наукових розборів (докладніше про практику науково-критичної діяльності в межах історико-філологічного дискурсу XIX ст. див. [5]).

Рецензентом наукової праці О. О. Потебні став П. О. Лавровський, учень І. І. Срезневського, професор Харківського університету, філолог широкої спеціалізації з енциклопедичними знаннями та ерудицією. У період навчання Потебні в Харківському університеті Лавровський викладав переважно більшість славистичних дисциплін, він помітив і відзначив Потебню як талановитого студента та сприяв його професійному розвитку. Прихильне ставлення Лавровського до Потебні зберігалось і після закінчення університету, саме йому належала ініціатива залучення Потебні до інтенсивної наукової роботи, саме в ньому він бачив перспективного молодого вченого. Про це писав сам Потебня у часто цитованому автобіографічному листі (т. зв. «автобіографії», яка була написана для довідкового видання, що готував у 1890 році О. М. Пипін). Див. фрагменти з нього: «Я через П. Лавровского познакомился с грамматикой Миклошича, трудами Караджича»; «Благодаря П. Лавровскому, я стал заниматься славянским языкознанием и оставлен при университете <...>» (цит. за: [6, с. 339]). Тому з огляду на історію їх професійних стосунків природним було очікувати позитивного ставлення Лавровського до нової розвідки свого учня. Проте розбір Лавровського, який був опублікований у 1866 р., виявився настільки критичним, що перспектива проведення диспуту з праці Потебні (у сучасній термінології – захисту дисертації) відпала сама собою.

Як зазначала у своїй книзі «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності» В. Ю. Франчук, «гостра критика П. О. Лавровського на самому початку наукової діяльності боляче вразила Потебню» [6, с. 143], він був змушений «відкласти» свій намір щодо отримання докторського ступеня, однак у продовження дискусії з Лавровським написав об'ємний текст, у якому виклав свої спостереження, коментарі, думки у відповідь на висловлене його рецензентом, звичайно, з метою роз'яснення своєї позиції в тому чи іншому питанні. Цей текст у потебнезнавстві отримав умовну назву «Відповідь». Він не публікувався за життя О. О. Потебні (він зберігається в архіві вченого в ЦДІА України), а

деякі його фрагменти побачили світ уже в наш час завдяки зусиллям В. Ю. Франчук [3].

Таким чином, матеріалом для вивчення зазначеної наукової дискусії як важливого складника розвитку історико-філологічної думки XIX ст. є триада текстів: 1) текст праці О. О. Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», опублікований у трьох випусках «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» – періодичного видання, редактором якого був О. М. Бодянский [2], 2) розбір цієї праці П. О. Лавровським [1] і 3) текст т. зв. «Відповіді» Потебні [4], з яких два останні – з огляду на їх критико-аналітичну спрямованість – становлять особливий інтерес і, власне, створюють контекст наукової дискусії. Ми звернемося до них під кутом зору питання про професійне становлення О. О. Потебні.

Розбір Лавровського, опублікований у тому самому періодичному виданні через рік після публікації Потебні, є доволі місткою критико-аналітичною працею, що налічує 102 сторінки тексту, в якому чільне місце належить загальним питанням методології науки. Варто зазначити, що в його публікаційній назві праця Потебні позначена з елементом варіативності: якщо в рецензованій монографії Потебні фігурує словосполучення *обрядов и поверий*, то при публікації розбору Лавровського воно перетворюється на *поверий и обрядов* (ця заміна ніяк не впливає на зміст і видається, що вона виникла випадково). За своєю структурою розбір Лавровського складається з двох частин: у першій чимало місця відведено характеристиці стану історико-філологічних студій та їх основної методологічної бази, у другій – подається деталізований аналіз дослідження Потебні у відповідності до структури викладу в ньому.

Важливо підкреслити, що, звертаючись у першій частині до науково-методологічних засад історико-філологічних студій, Лавровський не лише відображає власну дослідницьку позицію, свої переконання, він «трансляє» (не без певного пафосу) панівні в науці того періоду погляди на завдання й методи аналізу. На його переконання, лише науковий метод, його використання при аналізі матеріалу є запорукою отримання серйозних і достовірних результатів у пошуковій діяльності: «лишь исторический метод в состоянии вывести пытливым ум из того, поистине, хаоса на светлую и торную дорогу, и его-то признаем мы безусловно необходимым в нашей едва зачинающейся науке» [1, с. 4]. Лавровський докладно висвітлює функціональні та сутнісні характеристики методу (в його термінології – «приема»), завдяки яким створюється формат наукової діяльності та вибудовуються критерії, які дозволяють відмежовувати науку від

«ненауки». Він підкреслює, що лише застосування наукового методу дає можливість уникнути довільності, суб'єктивності, необґрунтованості в поясненнях та забезпечує істинність отриманих результатів. Розглядаючи місце порівняльного мовознавства в науці XIX ст., Лавровський зазначає: «Языкознание, при помощи сравнительного метода, несколько десятков лет назад успело выйти из того унизительного состояния, в котором не редко служило оно предметом произвольных сближений, затейливых сравнений, а подчас и фантастических выводов, и оградившись определенными законами, поднялось и развилось в науку, дошедшую в последнее время до степени замечательной точности» [1, с. 5]. Тому діяльність у полі науки потребує, на його думку, «строжайшей осмотрительности, неуклонного выполнения раскрытых законов» [1, с. 6], а «малейшее нарушение звуковых законов, самая ничтожная натяжка в сближениях и сравнениях неминуемо отразятся в ложном выводе» [1, с. 6]. Він підкреслює, що сила методу полягає в розумному поєднанні історичного і мовознавчого підходу.

Представляючи в розборі свій загальний погляд на рецензовану монографію, Лавровський бачить у ній, передовсім, вади методологічного типу, суб'єктивізм та довільність при роботі з мовним матеріалом, що не може привести до успішного пошуку істини. Він вважає висновки Потебні поспішливими [1, с. 36], оскільки той спирається лише на сучасні залишки міфів, не досліджуючи їх у діахронічному плані.

Таким чином, у своєму розборі Лавровський подає критичний аналіз праці Потебні з точки зору її методології, засобів проведення наукового дослідження та відповідності вимогам науки XIX ст. Основний недолік він убачає в логіці дослідження та процедурах аналізу. Разом із тим у тексті Лавровського знаходимо й пояснення, чому він звертає таку (можливо, гіпертрофовану, з сучасної точки зору) увагу на питання наукової методології. І в першій, і в другій частинах розбору міститься чимало нотаток про те, що порівняльна міфологія – сфера дослідження Потебні – це молода наукова галузь, яка перебуває в стані свого становлення. Саме ця обставина, на думку Лавровського, зумовлює необхідність особливо прискіпливого й ґрунтового підходу до матеріалу, потребує особливої відповідальності від дослідника і, так би мовити, позбавляє права на помилку. Ця обставина в міркуваннях Лавровського стає ключовою при аналізі конкретного міфологічного матеріалу, якому присвячена основна частина розбору.

Дискутуючи з Потебнею з приводу його інтерпретації різноманітних міфологічних істот та об'єктів (*плуг, каша, хлеб, бадняк, ворона, Баба-Яга, Гольда, кощей, змей, петух, солнце, туча, снег* та ін.), Лавровський у кожному окремому випадку наводить розгорнуту аргументацію, відстоюючи свій погляд, своє трактування того чи іншого об'єкта. Ця аргументація будується на врахуванні

наукових фактів із різних сфер знань – історії релігії, міфології, історії та культури різних народів, джерелознавства, текстології, мовознавства і створює переконливу картину. Прицільна увага рецензента в ході аналізу конкретного матеріалу спрямована на коректність виконання процедур встановлення подібності чи тотожності об'єктів міфологічного простору. Надскладний характер цих операцій, на його думку, вимагає від дослідника максимальної об'єктивності, аргументації, яка не завжди в рецензованій праці його задовольняла. Так, з приводу аналізу міфологічного об'єкта *месяц* він зазначає: «Какое же это сравнение? Весьма неудобное для г. Потебни: месяц сравнивается ни более, ни менее, как с девицей. А между тем подобные сравнения служат для автора вообще самым прочным основанием для выводов; на них основано и все сочинение „О некоторых символах в славянской поэзии“. Но здесь он отстраняется от него прочь, потому что необходимо вытянуть месяц в мужья солнцу, чтобы тем самым сделать солнце женщиной» [1, с. 87–88].

Певний градус цій дискусії додавали численні експресивні засоби, що реалізували відкрити апеляцію до адресата, емоційні вислови з повторами, емпіазою, акцентним виділенням тощо: «Завидная, поистине, способность обращать все с легкостью по усмотрению!» [1, с. 51]. «Возможно ли так легко относиться к современной запутанности народных поверий и суеверий?» [1, с. 58]. «Какой это хорватский обычай, соответствующий дзедовой неделе? Зачем г. Потебня это скрыл?» [1, с. 73].

Текст «Відповіді», який у передрукованому вигляді містить 51 сторінку (ми користувалися її екземпляром з архіву В. Ю. Франчук), включає розгорнуті, об'ємні міркування Потебні щодо зауважень Лавровського. Вони відзначаються ґрунтовністю, охопленням значного емпіричного та джерельного матеріалу, використанням даних зі словників та праць іноземних дослідників, що показує виняткову обізнаність автора з науковою літературою, енциклопедизм його знань, власне те, що виділяло Потебню серед дослідників його покоління. Так, відповідаючи на зауваження Лавровського щодо слова *плуг* (*плуга*) у вислові *кликати плугу*, Потебня наводить [4, с. 1] фрагменти з наказу Філарета Никону, з грамоти Рафа Всеволозького, з грамоти Олексія Михайловича та ще 5 фрагментів (усього 8 фрагментів ілюстративного матеріалу), де представлено форми *плуг* (*плуга*), а не форма *плут*, на чому наполягав Лавровський. І певнено стверджує: «Т в спорном слове встречается один раз на семь раз с г, при том в грамоте, написанной позже прочих. Пока рецензент не покажет смысла понимания *плуту*,

я буду считать эту *плуту* за не стоящую внимания описку писца или недосмотр издателей» [4, с. 2].

Розглядаючи питання про слово *бадняк*, Потебня подає докладну аргументацію на двох з половиною сторінках, детально вказуючи ті одиниці з різних мов і діалектів, які мають відношення до цієї лексеми. Так само, зі значною деталізацією й зануренням у нюанси питання, він розгортає свої відповіді на інші зауваження, зроблені Лавровським. Залучений ним матеріал у цих фрагментах «Відповіді» справляє враження високого професіоналізму. Потебня демонструє широку обізнаність у сучасній йому науковій літературі, згадує праці В. І. Даля, Ф. І. Буслаєва, О. Ф. Гільфердінга, А. Куна, Ф. Боппа, Ф. Миклошича, А. Шлейхера, Г. Курциуса, О. Х. Востокова, В. Караджича, Й. Юнгмана.

Крім знання фактичного матеріалу, емпіричного фактажу, текстових джерел, Потебня у «Відповіді» демонструє глибоке розуміння мислення, свідомості, світосприйняття людини на тих етапах доісторичного розвитку, які супроводжувалися створенням міфології, міфологічних уявлень, архаїчних концептів. Пор.: «В основании изоморфизма лежит научная истина своего времени. Обративши внимание на то, что, по мнению современных путешественников, расстояние между цивилизованным человеком и дикарем больше, чем кажется биологам, чем между дикарем и животным, мы поймем, как мог этот дикарь представлять животных существами, совершенно равными себе. Мало того, он должен был ставить их выше себя, если представлял себе силы природы живыми, власть коих тяготела над ним. Человек вступает в историю с очень скромным мнением о себе и не может иметь иного, потому что на той стадии, на которой он находится, животные действительно имеют перед ним многие преимущества. Но тем самым, что такое мнение могло быть составлено, что оно справедливо, доказывает высокое назначение человека» [4, с. 50]. Ці думки перегукуються з ідеями структурної антропології, яку розбудовував значно пізніше, у середині ХХ ст., К. Леві-Стросс.

Говорячи про особливості мовленнєвої поведінки Потебні в ході його дискусії з Лавровським, слід підкреслити, що він виявляє себе як досвідчений полеміст, який у своїй відповіді на те чи інше зауваження розгортає свої міркування, обґрунтування, коментарі не лише у формі роз'яснення своєї позиції, виправдовування себе, а й у формі «контрнаступу», звертаючи увагу на можливість виведення хибних імплікацій, висновків сумнівного характеру з того, що висловив Лавровський. Так, як джерело алогізмів тлумачить Потебня висловлення свого рецензента про те, що «общие основные мифы могут быть добыты не иначе, как постепенным обобщением частных фактов <...>, возведением современных перепутанных, по возможности, к древнейшему и простейшему виду» [1, с. 6], і, знову повертаючись до цих тез в кінці тексту «Відповіді» та

розгортаючи свою контраргументацію, зазначає: «Следовательно, когда будет закончено уяснение общих основных мифов, то это будет сделано не все, и это уяснение никоим образом не будет предварительным. Что ж нам больше останется делать, когда вся современная перепутанность будет, по возможности, возведена к древнейшему и чистейшему виду?», після чого переходить до критичного аналізу тези Лавровського про те, що «предварительное уяснение неразлучно с возведением современной перепутанности и проч.» [4, с. 49]. На його думку воно містить ідею про альтернативність шляхів наукового пошуку: «Одно из двух: рецензент должен отказаться или от мысли о необходимости предварительного уяснения мифов, или от неразлучности такого уяснения с возведением современной науки и т. д.» [4, с. 49].

У розпалі полеміки Потебня звинувачує рецензента в суб'єктивності, оформлюючи свою думку, утім, у вигляді загального судження: «Не мешало бы людям, столь щедрым на укоры другим, помнить, что наука не книга, на страницу которой можно сослаться; что ссылаясь на научность или ненаучность известного положения, сплошь да рядом человек высказывает только личные мнения, окружая их поддельным ореолом научности» [4, с.10]. Слова про «поддельный ореол ненаучности» можна тлумачити лише як вияв особистісного погляду на ситуацію, викликаного надмірною критикою Лавровського, та пояснити віддаленістю від наукових «баталій», пов'язаних із відстоюванням засад наукового аналізу і (ширше) наукового пізнання, які супроводжували розвиток історико-філологічних студій впродовж усього XIX ст.

Загалом, якщо поглянути на науковий діалог Потебні з Лавровським з позицій сучасної мовознавчої науки, що у XX ст. пройшла шлях інтенсивного розвитку з виробленням стандартів наукового мовлення та увагою до термінології, чітко проступає усвідомлення того, що його зміст та стилістика детерміновані «історичним фактором», а саме періодом, коли відбувалося **становлення** нового наукового напрямку (згадаймо вислів Лавровського про «едва зачинающуюся науку»), коли термінологія відзначалася неусталеністю, наукові поняття були розмитими, а щодо реалізації процедур аналізу в сфері історико-філологічних студій спостерігалися значні коливання. Серед діячів на ниві науки не було єдності й однозначного розуміння дихотомії «науковість – ненауковість». Все це здатне було породжувати як критику поглядів та висловлювань своїх колег, так і численні непорозуміння в рамках наукового спілкування.

Розглядаючи в цьому контексті стиль викладу Лавровського в розборі, не можна не

побачити в ньому елементи негативізму, того, що прийнято називати мовною агресією (саркастичні питання, в тому числі риторичні, словесні випадки, різкі, уїдливі висловлення, нападки та уколи). Відповідаючи своєму рецензентові, Потебня, принаймні частково, діє в рамках тієї самої стилістики (це стосується, передусім, перших сторінок «Відповіді», тональність якої далі стає спокійнішою), що, з погляду наукової етики, звичайно, не виглядає нормативним, проте чітко виявляє позицію Потебні, який «на рівних» дискутує зі своїм учителем. Наведемо кілька таких прикладів: «Мне нужно было не доказывать сродство этих слов между собою, как это показалось рецензенту, который напрасно тратит сокровища своей учености для доказательства <...>. Это рецензент не понял, но не по моей вине. Странно, как это он хоть вкратце не выставил на вид охраняемых им неопытных умов того, что я сравниваю по звукам» [4, с. 39]. «По видимому, рецензент думает, что если он сам чего знает, то и филология не знает» [4, с. 41]. «Относительно слова *кокот* рецензент говорит, что <...>. Здесь опять он под славянскою филологиєю разумеет, вероятно, себя» [4, с. 47]. Реагуючи на зауваження Лавровського щодо коректності процедур порівняння та встановлення подібності, Потебня пише: «Способ это не мой. Он принадлежит языкознанию, которое вообще имеет один только способ доказывать, именно аналогию, которое может только приближаться к несомненности, увеличивая вероятность» [4, с. 34].

Розглядаючи питання щодо становлення Потебні як ученого, важливо звернути увагу на його висловлення у «Відповіді», які відображають його рефлексію, з одного боку, щодо загальних принципів поведінки в рамках наукового дискурсу, а з другого боку, щодо логіко-епістемічних засад наукового пізнання. З огляду на ситуацію 60-х рр. XIX ст. у філології, яка лише розбудовувала свої засади, виробляла певні норми, стандарти, підходи, дискурсивні правила взаємодії, будь-які кроки в цьому напрямі вимагали від дослідника – учасника наукового дискурсу – певних додаткових зусиль. Ситуація дискусії містила в собі стимул для актуалізації подібної тематики, яка стосувалася загальнометодологічних принципів, їх вербалізації та артикулювання, загалом рефлексії щодо процедур аналізу. У цьому контексті особливої цінності набувають будь-які висловлення, що відбивають зусилля в цьому напрямі. Так, розуміння Потебнею завдань критики як складника наукового дискурсу розкриває таке висловлення: «Критик не есть уголовный следователь, одно из основных правил критики „толковать сомнительное место в лучшую, а не в худшую для автора сторону для пользы науки, а не для унижения чужого самолюбия”» [4, с. 4]. Його позицію тут висвітлює ключове словосполучення «для пользы науки» та ідея пошуку взаєморозуміння між автором та критиком, що значно відрізняється від позиції толерантності.

Характер досліджуваного Потебнею міфологічного матеріалу в його монографії «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» закономірно породжує питання про ступінь достовірності наукових тверджень, інакше кажучи, про відтінки епістемічних модальностей, якими позначені його умовиводи й твердження. Зауваження Лавровського в його розборі також значною мірою спрямовані на уточнення модального статусу цих тверджень. Відповідаючи на них, Потебня подає своє розуміння епістемічного статусу тієї інформації, яка міститься в його твердженнях: «Где дело не решено, там лишь место догадке» [4, с. 28]. «Достоверности здесь нет, вероятность есть» [4, с. 34]. Його твердження у «Відповіді» про те, що «Достоверность языкознания есть достоверность всех наблюдательных наук» [4, с. 34], відбиває природний для XIX ст. погляд на мовознавчу науку.

Таким чином, стислий аналіз матеріалів дискусії «Потебня – Лавровський» дає можливість побачити особливості мислення обох учених, їх творчі індивідуальності, риси мовленнєвої поведінки в межах наукового дискурсу і, зрештою, створює картину, яка позначена реаліями наукового життя 60-х років XIX ст. та позбавлена схематизації. Становлення Потебні як ученого проходило на тлі становлення історико-філологічних студій, вироблення критеріїв аналізу, боротьби за науковий метод. Пафос відстоювання «методологічної парадигми» та наукових засад філологічної науки, рівень якої на вітчизняних теренах відставав від західно-європейської, передовсім, німецької науки, властивий багатьом працям сучасників Потебні (див., напр., критичні розбори Ватрослава Ягича). Властивий він і Лавровському: головне, на що він звертає увагу в своєму розборі, – це прийоми аналізу, їх коректне застосування, правильність виконання конкретних аналітичних процедур, тобто методологічний аспект проведення дослідження. Саме у коректному застосуванні методики аналізу вбачалась відповідність критерію

«справжньої» науки та найвищий рівень професійної діяльності дослідника – на відміну від поширених на той час аматорських і дилетантських спроб описувати й тлумачити науковий фактаж. Надмірна строгість та прискіпливість Лавровського в його зауваженнях, якщо дивитися на цю дискусію з позицій сучасної науки, це не що інше, як превентивні дії, які могли б уберегти учня від наближення до тонкої межі, яка розділяла, на думку Лавровського, площину наукових досліджень і площину провінційно-аматорських побудов.

Потебня в дискусії виявляє себе як досвідчений філолог широкого гуманітарного діапазону, який, будучи обмеженим у цій ситуації рамками ролі учня, молодшого колеги, можливо, дисертанта, що відповідає на зауваження свого опонента, своїми відповідями фактично «розсуває» ці рамки. Його відповіді на зауваження, що відображають прагнення максимального заглиблення в досліджуваний матеріал, містять роз'яснення своєї позиції, додаткову інформацію, яка не була експліцитно виражена в рецензованій монографії, що у деяких випадках призводило до непорозуміння. Крім того, у них знаходимо виявлення алогізмів у доводах самого рецензента та доведення хибності певних його тверджень. Саме тому діалогічний дискурс, створений текстами Потебні та Лавровського, відображає повноцінну наукову дискусію, в якій обидва її учасники виступають «на рівних»: і Лавровський веде полеміку, що супроводжується глибоким і серйозним аналізом праці Потебні, і Потебня в тексті своєї «Відповіді» показує себе як сформований зрілий дослідник, що пропонує аргументовану інтерпретацію досліджуваного матеріалу.

Підсумовуючи цей стислий розгляд матеріалів дискусії «Потебня – Лавровський», зазначимо, що дискусія потребує поглибленого вивчення з охопленням конкретного матеріалу, представленого в текстах. Воно необхідне з огляду на завдання історії слов'янознавства, історії становлення філологічної науки в контексті розвитку й боротьби філософських та культурологічних ідей. У цьому може бути одна з перспектив подальших пошуків у цьому напрямі.

Література

1. Лавровский П. А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Сочинение А. Потебни. Москва, 1865 г.». *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1866. Кн. 2. С. 1–102.
2. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1865. Кн. 2. С. 1–84. Кн. 3. С. 85–232. Кн. 4. С. 233–310.
3. Потебня О. О. «Ответ» О. О. Потебні рецензентів його докторської дисертації. Фрагменти // Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 345–349.
4. Потебня О. О. «Ответ». Рукопис // ЦДІА України. Ф. 2045. Оп. 1. Арк. 2.

5. Радзівська Т. В. Критико-аналітичний компонент у дискурсі історико-філологічних студій в період його становлення: до характеристики текстотипу розбору // Радзівська Т. В. Дискурсивні простори: історико-лінгвістичний вимір: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2018. С. 6–21.
6. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.

References

1. Lavrovskij P. A. (1866) Razbor issledovanija «O mificheskom znachenii nekotoryh poverij i obrjadov. Sochinenie A. Potebni. Moskva, 1865g.». *Chtenija v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom universitete*, 2, 1–102. [in Russian].
2. Potebnja A. A. (1865) O mificheskom znachenii nekotoryh obrjadov i poverij. *Chtenija v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom universitete*, 2, 1–84; 3, 85–232; 4, 233–310. [in Russian].
3. Potebnja O. O. (2012) «Otvety» O. O. Potebni recenzentovi joho doctors`koyi dysertacziyi. *Fragmenty // Franchuk V. Yu. Oleksandr Opanasovich Potebnya. Storinki zhittya i naukovoyi diyalnosti. Kyiv: Vydavnychij dim Dmytra Burago, 345–349. [in Russian].*
4. Potebnja O. O. «Otvety». *Rukopys // CZDIA Ukrainy. F. 2045. Op. 1. Ark. 2. [in Russian].*
5. Radziievska T. V. (2018) Krytyko-analitychnyj component u dyskursi istoryko-filologichnyh studij v period jogo stanovlennya: do harakterystyky tekstotypu rozboru // Radziievska T. V. *Dyskursyvni prostory: istoriko-lingvistychnyi vymir. Kyiv: Inf.-an. agentstvo, 6–21. [in Ukrainian].*
6. Franchuk V. Yu. (2012) Oleksandr Opanasovich Potebnya. *Storinki zhittya i naukovoyi diyalnosti. Kyiv: Vydavnychij dim Dmytra Burago, 376 s. [in Ukrainian].*

Радзиевская Татьяна Вадимовна, доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник отдела общего языкознания, Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины (ул. М. Грушевского, 4, Киев-1, 01001, Украина); e-mail: t.v.rad@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

Tetiana Radziievska, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher, Department of General Linguistics, O. O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine (4 Grushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine); e-mail: t.v.rad@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

УДК: 811.16'373

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-02

Формування слов'янських соматизмів у світлі лінгвістичної теорії О. О. Потебні

Ірина Миколаївна Шпілько

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49 000, Україна);
e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Світлана Юріївна Жарко

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри видавничої справи та міжкультурної комунікації,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49 000, Україна);
e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>

Соматизми як найдавніші лексичні одиниці, що функціонують в усіх сучасних слов'янських мовах і мають глибоке коріння, розглянуто як похідні номінації, що у своєму онтогенезі є образними назвами, оскільки відображають знання давніх слов'ян про навколишній світ, уявлення їх про самих себе і про свій організм. Дослідження соматизмів здійснено з опертям на лінгвістичну теорію, ґрунтовно опрацьовану українським мовознавцем О. О. Потебнею, що полягає у вивченні взаємовідношення навколишнього світу, мислення й мови; різноманітних засобів номінації; номінативної техніки; самого процесу перетворення фактів позамовної дійсності в набуток системи та структури мови.

Соматизми належать до найдавнішого пласту лексики всіх слов'янських мов, тому виявлення природи та механізмів найменування їх уможливить більш глибоке осмислення загалом процесів номінації в цих мовах. Актуальність дослідження пояснюється й тим, що соматизми постають об'єктами комплексного ономазіологічного й когнітивного аналізу, який спрямовано на виявлення процесів номінування назв частин людського тіла в споріднених слов'янських мовах.

Іменування частин тіла здійснювалося під впливом уявлень наших предків про властивості предметів, що їх оточували. Вивчаючи своє тіло, вони помічали зовнішню схожість чи подібність функцій окремих його органів з предметами та речами довкілля. У результаті цих спостережень і порівнянь в уяві людини окреслювався образ пізнаваного, який і породив його ім'я.

Найменування частин тіла переважно пов'язані з процесуальними ознаками, які, ймовірно, були для давніх слов'ян найбільш значущими чи виразними. Тому мотивувальними для номінацій «обличчя», «рот», «губи», «язик», «око», «зуб» тощо слугували давні дієслівні лексеми. Упродовж тривалого життя названі соматизми втрачали семантичний зв'язок з вихідними, смислоформувальними ознаками й набували статусу «безобразних» номінацій.

Ключові слова: соматизми, теорія номінації, механізми номінування, процесуальна ознака, похідні слова, свідомість, мислення, уявлення, образ

Шпілько І. Н., Жарко С. Ю. Формирование славянских соматизмов в свете лингвистической теории А. А. Потебни

Соматизмы как древние лексические единицы, функционирующие во всех современных славянских языках и имеющие глубокие корни, рассматриваются как производные номинации, которые в своем онтогенезе являются образными названиями, поскольку отражают знания древних славян об окружающем мире, их представления о самих себе и о своем организме. Исследование соматизмов осуществлено с опорой на лингвистическую теорию, основательно разработанную украинским языковедом А. А. Потебней, которая заключается в изучении взаимоотношения окружающего мира, мышления и речи; различных средств номинации; номинативной техники; самого процесса преобразования фактов внеязыковой действительности в достояние системы и структуры языка.

Соматизмы принадлежат к древнейшему пласту лексики всех славянских языков, поэтому выявление природы и механизмов их наименования позволит более глубоко осмыслить в целом процессы номинации в этих языках. Актуальность исследования объясняется тем, что соматизмы являются объектами комплексного ономазіологічного и когнітивного аналізу, который направлен на выявление процессов номинирования названий частей человеческого тела в родственных славянских языках.

Наименования частей тела преимущественно связаны с процессуальными признаками, которые, вероятно, были для древних славян наиболее значимыми или выразительными. Поэтому мотивировочными для номинаций «лицо», «рот», «губы», «язык», «глаз», «зуб» и других служили древние глагольные лексеми. В течение длительного использования названные соматизмы теряли семантическую связь с исходными, смыслоформирующими признаками и получали статус «безобразных» номинаций.

Ключевые слова: соматизмы, теория номинации, механизмы номинирования, процессуальный признак, производные слова, сознание, мышление, представление, образ

Iryna Shpitko, Svitlana Zharko. The formation of Slavic somatisms within the linguistic theory of O. Potebnya

Somatisms as the oldest lexical units that function in all modern Slavic languages and have deep roots are considered derivative nominations, which in their ontogenesis are figurative names as they depict the ancient Slavs' knowledge about the surrounding world, their ideas about themselves and their own organism in general. The research of somatisms is done on the basis of the nomination theory that was well-grounded by a Ukrainian linguist O. Potebnya, which is in studying the correlation of the surrounding world, thinking and language; various means of nomination; nomination technique; the process of the transformation of extralingual reality facts into the acquisition of the language system and structure. Somatisms belong to the oldest layer of lexicon in all Slavic languages, that's why defining their nature and the mechanisms of their naming will make it possible to understand deeper the processes of nomination in these languages. The relevance of the research is explained by the fact that somatisms are the objects of a complex onomasiological and cognitive analysis that is aimed at revealing the processes of formation and nomination of parts of the body in related Slavic languages and defining their derivatives. Somatisms were formed as a result of people's acquaintance with properties of objects, thus, the ideas about these objects were formed. The image of the objects reproduced in our ancestors' consciousness or created by their imagination in the process of thinking and life activity generated the names of the parts of the body. Nomination of somatisms is mainly connected with procedural features, which perhaps were the most emotional or the most urgent for the object. That is why motivating for nominations „face”, „mouth”, „lips”, „eye”, „tooth” served old verb lexemes. During a prolonged use, the somatisms in different Slavic languages lost their semantic connection with the initial meaning-forming features and gained the status of „image free” nominations.

Keywords: somatisms, nomination theory, mechanisms of nomination, procedural feature, derivatives, consciousness, thinking, idea, image

Постановка проблеми. Наукова діяльність визначного українського дослідника, засновника Харківської лінгвістичної школи Олександра Опанасовича Потебні відіграла виняткову роль у розвитку як слов'янської філології, так і світової науки загалом. «Праці О. О. Потебні більшою мірою належали майбутньому. Понад сто років тому вчений поставив перед наукою такі завдання, відповіді на які стає можливим лише тепер. Він є першим філософом мови у славистиці» [4, с. 3]. У своїх працях («Естетика и поэтика», «Из записок по русской грамматике», «Из записок по теории словесности», «Мысль и язык» тощо) український мислитель торкався багатьох надзвичайно важливих теоретичних проблем у галузі лінгвістики. Зокрема, ґрунтовним й оригінальним набутком О. О. Потебні постає концепція переходу від чуттєвих, образних форм сприйняття людиною світу до абстрактного логічного мислення у формі понять і суджень. Разом із цим дослідник наголошував на творчому характері мовленнєво-мисленнєвих процесів, де мова постійно залишається посередником між пізнаним і пізнаваним. Продовжуючи започатковане В. фон Гумбольдтом учення про форму та зміст у мові, український науковець розширює поняття внутрішньої форми слова, а також досліджує складники внутрішньої форми слова та процеси її динаміки часі. Думки, спостереження, твердження, народжені в працях О. О. Потебні, продовжують розвивати сучасні дослідники, застосовуючи їх до широкого й різноманітного мовного матеріалу. Це врешті-решт розкриває глибокі ментальні таємниці, які зберігає й акумулює в собі мова народу, творцем і носієм якої він є.

Сучасна епоха характеризується появою великої кількості нових мовних одиниць, а лінгвістика, відповідно, позначена періодом ономасіологічних студій. Утім, попри зростання інтересу науковців до процесів найменування нових реалій, поза увагою мовознавців лишаються загальновідомі, широковживані, успадковані з прамов слова, які мають тисячолітню історію в споріднених

слов'янських мовах. Вивчення ж лексичної системи мови, пізнання природи й шляхів номінування її нових одиниць, на нашу думку, видається можливим завдяки ґрунтовному осмисленню процесів «омовлення» предметів і явищ навколишнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соматична лексика неодноразово була об'єктом спостережень мовознавців різних країн. Уперше в лінгвістичний обіг термін «соматичний» увів Ф. Вакк, дослідивши фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла й назвавши їх соматичними [7]. З другої половини ХХ ст. науковці активно його використовують у дослідженнях, спрямованих на вивчення мовних одиниць, які номінують частини тіла людини. Сучасна лінгвістика розглядає соматизми під різними кутами зору. Їх досліджено в структурно-семантичному й функціональному (В. К. Маркіна, О. В. Старих), когнітивному, лінгвокультурологічному (Ю. В. Білоус, О. М. Кочеваткін, Н. В. Масалева), психолінгвістичному аспектах (С. В. Боголепова), описано в рамках конкретних мов зокрема та порівняно в мовах різних за структурою (З. А. Богус.), як національно-культурний компонент фразеологічної одиниці (Т. А. Смирнова, Н. А. Власова, Д. Балакова), як вершину словотвірного гнізда (О. К. Степаненко) тощо. У більшості студій соматизми вивчають як джерело (основу) для вторинної номінації, наша ж увага зосереджена на соматизмах як похідних найменуваннях, що у своєму онтогенезі є образними назвами, оскільки відображають знання давніх слов'ян про навколишній світ, їх уявлення про самих себе і про свій організм у цілому. Похідність цих одиниць неможливо описати без звернення до теорії номінації, яка була започаткована

В. фон Гумбольдтом, Х. Штейнталем, О. О. Потебнею, а остаточно сформована в працях таких видатних сучасних науковців, як В. Г. Гак, О. С. Кубрякова, М. Е. Рут, В. М. Телія. Теорія номінації ставить перед собою глобальні завдання – вивчити співвідношення навколишнього світу, мислення й мови, дослідити різноманітні засоби номінації, номінативну техніку,

сам процес перетворення фактів позамовної дійсності в набуток системи та структури мови [11, с. 34]. У низці наших попередніх праць було приділено увагу різнокореневим соматичним найменуванням у споріднених слов'янських мовах та визначено мотиваційні ознаки, які стали основою цих номенів у зіставлених мовах [9; 10]. Проте соматична лексика слов'янських мов досі не була об'єктом глибокого ономазіологічного й когнітивного аналізу.

Постановка завдання. Відсутність праць, спрямованих на комплексне вивчення соматичної лексики слов'янських мов, зумовлює актуальність означеної теми. *Мета* нашої статті полягає в дослідженні процесів формування й номінування назв частин людського тіла в споріднених слов'янських мовах, визначенні похідності слов'янських соматизмів. Можливим це виявляється зробити з опертям на думки й ідеї, висвітлені в працях українського мовознавця XIX століття О. О. Потебні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Поза сумнівом є той факт, що кожен народ має свої найменування частин людського тіла. Вони були створені ще в глибоку давнину і в сучасному житті характеризуються високою частотністю використання, позначені розвитком полісемії та входять до ядра словникового складу будь-якої мови [1; 6]. Науковці вважають соматизми хронологічно одним із найдавніших пластів лексики разом із назвами спорідненості, тварин, рослин, житла, господарських знарядь і занять, предметів харчування, дій і процесів, якостей тощо [2, с. 500].

Соматизми у сучасних слов'янських мовах у своєму прямому номінативному значенні успадковані з праслов'янської мови, сягаючи своїм корінням індоєвропейської прамови, мови-попередниці, або утворені в праслов'янську чи власне слов'янську епоху на основі давніх коренів. Більшість із них на сучасному етапі сприймається як первинні одиниці мови, оскільки в морфемному плані вони є структурно простими. Саме це й зумовило усталене уявлення про соматизми як непохідні найменування. Натомість похідність цих давніх найменувань може бути з'ясована завдяки етимологічному чи історичному аналізу [8]. Про необхідність такого аналізу писав О. О. Потебня, зазначивши, що мова має свою історію і вивчення її повинно бути порівнянням її теперішнього з минулим; таке порівняння, розпочате всередині однієї мови, залучає у своє коло всі інші мови [5, с. 40].

Лексико-семантична система праслов'янської мови як мови новоствореної етнічної групи давніх слов'ян містила лише успадковані з індоєвропейської прамови одиниці, вона розширювалася й збагачувалася за рахунок запозичень з інших

індоєвропейських мов і новостворених різними способами лексичних одиниць. Виникнення нових слів нерідко відбувалося шляхом осмислення наявних, давно уживаних одиниць, оскільки нове людина сприймає крізь призму відомого й добре уявного, пізнаного з попереднього досвіду. «Будь-яка назва є результатом досвіду <...>, оскільки досвід передує найменуванню» (тут і далі переклад наш. – І. Ш., С. Ж.) [11, с. 147]. Людина не може створювати назви без попереднього знайомства із властивостями, предметами тощо на досвіді. Будь-який досвід повинен залишити у свідомості людини слід у вигляді уявлення, поняття, які обов'язково мають місце в процесі утворення найменування. «Досвід створює інваріантний узагальнений образ предмета, який передує його найменуванню» [11, с. 148]. Отже, життєвий досвід людини, трудова діяльність, яка постійно супроводжує її в повсякденному житті, знайомство з різними предметами та явищами довілля неминуче приводить до знання предмета та утворення у свідомості особи його інваріантного образу. «Людина мимоволі, стихійно у своїй діяльності відображала світ і себе доступними, можливими засобами, які дозволяли їй використовувати її власна природа, суспільні та природні умови, у яких вона жила. У цих умовах, які склалися в практичній, предметній та мовній діяльності людини, її думка й мова „саморозвивалися” за об'єктивними, незалежними від індивіда законами. Формами цього розумового руху були образ, поняття, судження, які передбачають пізнання нового через участь вже пізнаного» [3, с. 124].

Саме образ предмета – це необхідна складова мислетворчого процесу – від наочного сприйняття й уявлення відображуваного предмета до його сутнісного пізнання в понятті. В образі здійснюється синтез вищих форм чуттєвого (сприйняття, уявлення) й абстрактного (поняття) мислення. Завдяки уявленню у свідомості мовців створюється образ предмета, тобто позначення нового предмета чи явища шляхом використання наявних у мові назв і їх значень. «Уявлення, пише Потебня, є відомий зміст думки, але воно має значення не саме по собі, а лише як форма, у якій чуттєвий образ входить у свідомість; воно – лише вказівка на цей образ, і поза зв'язком із ним, тобто поза судженням, не має змісту. Але уявлення можливе лише в слові, і тому слово <...> є вираження судження, двочленна величина, яка містить образ і його уявлення» [5, с. 101]. Переконливими стосовно цієї думки є приклади О. О. Потебні, у яких очевидним є перетворення судження в слово: «*річка* – те, що тече (кор. *рик*, скр. *річ*, текти, або, що видається найімовірнішим, *pi*, те, що в малоросійських. *ринуть* і нім. *Rinen*), *берег* – те, що охороняє, береже (серб. *Brijeg*, пагорб, отже, майже те ж, що німецьке *Berg*, яке, за Гріммом, – від значення, що збереглося в *bergen*, приховувати, охороняти, наше *берегти*), або, згідно з постійним епітетом – крутий, стрімкий <...>, *небо* – те, яке покриває, *хмара* (рос. *туча*) – те, що виливає, *трава*

– те, що поїдається, слугує кормом тощо» [5, с. 103]. Дослідник зазначає, що ознаки, властиві цим судженням, містять назви діяльності: «потрібно було мати слово *тру* (-*ти*) для діяльності поїдання, щоб ним позначити *траву* як їжу» [5, с. 103]. Таким чином, «основою назв діяльностей є теж ознаки. Діяльність розглядається виключно як субстанція; не сама вона по собі, а враження, вироблене нею на душу, відбивається у звуці. І діяльність має багато ознак, з яких одна заступає всі інші й отримує потім значення самої діяльності. Отже, перші слова – назви ознак» [5, с. 103]. За твердженням О. О. Потебні, утворення слова є доволі складний процес [5, с. 73], предмети називаються в мові кожен за однією з прикмет, узятих із сукупності інших [5, с. 103].

Спроєктуємо твердження О. О. Потебні на процес формування слов'янських соматичних назв.

У сучасних слов'янських мовах передню частину голови людини від лоба до підборіддя номіновано трьома різнокореневими лексемами: 1) рос. *лицо*, болг., макед., серб. *лице*, хорв. *lice*, укр. *обличчя*; 2) білор. *твар*, пол. *twarz*, чes. *tvář*, словац. *tvár*, 3) словен. *obrâz*. Ці номени мають праслов'янське походження, що засвідчено етимологічними словниками слов'янських мов. Так, праслов'янське **lice* вважається слов'янським новотвором, похідним від дієслова **liti* [SESS, с. 326; ЭССЯ, т. 15, с. 77], яке було твірним і для таких лексем, як **likъ*, **oblikъ*, **obličьje* [ЭССЯ, т. 28, с. 8]. Етимологи припускають, що вихідним для слов'янських слів **likъ*, **lice* стало поняття «те, що сформоване литтям», а сама назва обличчя відповідно утворена від дієслова **liti*, що відображає культурне значення лиття й ливарного формування в достатньо ранній слов'янській древності [ЭССЯ, т. 15, с. 77]. На користь цієї етимології вказують такі конструкції, як рос. *вылитый отец* або *вылитая мать* (так говорять про сина або доньку, які дуже схожі на свого батька чи матір).

Праслов'янський номен **tvarь*, успадкований білоруською (*твар*), польською (*twarz*), чеською (*tvář*), словацькою (*tvár*) мовами, є іменний дериват від дієслова **tvoriti*. Іменник **tvarь* мав первинне значення «те, що створено; творіння, створіння, витвір» [ЕСУМ, т. 5, с. 530; SESS, с. 635; ESJČ, с. 662; SEJP, с. 586]. Із часом у семантичній структурі цього слова розвинулося значення «жива істота», яке знаходимо в старослов'янській мові [ЕСУМ, т. 5, с. 530] та інших слов'янських: укр. *твар* «будь-яка істота, живе створіння; тварина» [ВТССУМ, с. 1233], рос. *тварь* «жива істота» [БТСРЯ], болг. *твар* «жива істота» [РДБЕ], словац. *tvár* «людина, істота, тварина» [KSSJ, с. 790], польс. *twarz* «людина» [SJP, с. 1066]. Цю семантику підтверджують такі усталені вислови, як укр. *твар безсловесна, безвільна твар*, рос. *тварь*

божья, каждой твари по паре, словац. *nemá tvár*, чеськ. *něco tváři podobného*. На основі метонімічного перенесення із цілого на його частину, що належать до одного кола явищ, тобто до понять одного порядку, у деяких слов'янських мовах сформувалося нове значення цієї лексеми – «передня частина основного органу людини – голови», тобто обличчя.

Сучасна словенська мова для позначення обличчя послуговується лексемою *obrâz*, значення якої формувалося подібним до інших слов'янських мов і семантичним, когнітивним і морфологічним шляхом. Сучасне значення цього соматизма походить від праслов'янського іменника **obrazь* із первинною семантикою «те, що вирізане; вирізане зображення» [SES], «вирізана, вирізьблена в дереві або в камені фігура» [ЭССЯ, т. 15, с. 66], який є віддієслівним дериватом (*obrâz* < **obrazь* < **obrězati*).

Досліджуваний матеріал переконує, що формування семантики слова *обличчя* в різних слов'янських мовах розвинулося з поняття «вид, форма, образ», а лексика із цим значенням семантично мотивована дієсловами із загальною семою 'формувати', а саме: 'робити' (лат. *facere* 'робити' > *facies* «обличчя»); 'різати, різьбити' (**rezati* > **obrězati* > словен. *obrâz* «обличчя»); 'творити' (**tvoriti* > словац. *tvár*, чes. *tvář*, пол. *twarz* «обличчя»); 'лити' (**liti* > рос. *лицо*, укр. *лице*, болг. *лице*, макед. *лице*, серб. *лице*, хорв. *lice*) [ЭССЯ, т. 15, с. 77]. Отже, основою творення соматизмів із значенням «передня частина голови людини» є уявлення про «те, що створене; творіння» > «тварина, жива істота» > «вигляд живої істоти» > «частина вигляду, тобто обличчя».

У більшості слов'янських мов, крім російської та білоруської, наприклад, поняття «верхньої надочної частини обличчя людини» передається лексемою *чоло* – болг. *челото*, макед. *челото*, серб. *чело*, хорв. *čelo*, словен. *čelo*, пол. *czoło*, чеськ. і словац. *čelo*. За даними етимологічних словників слов'янських мов, праслов'янське **čelo* продовжує індоевропейське **kelom*, похідне від дієслівної основи **kel-* «підніматися, підноситися, рости». Деякі індоевропейські мови зберігають цю давню основу: лит. *kėlti*, латин. *cellere* зі значенням «підніматися» [ЭССЯ, т. 4, с. 46]. Виходить, що в основі формування слов'янського іменника-соматизма **čelo* в давніх слов'ян склалося уявлення про те, що ця частина обличчя є ніби вищою за інші, вона здійснюється, вивисується над іншими його частинами. Завдяки такому розумінню у свідомості давніх слов'ян поступово утворювався образ про цю частину обличчя, певне узагальнення за окремою її ознакою з-поміж інших (як скажімо, розміщення в передній частині обличчя або твердість).

У сучасних слов'янських мовах знаходимо й соматизми з коренем *лоб-Лоб-Луб-*, який сформував разом з іншими морфемами різні значення: в одних мовах – «верхня надочна частина обличчя людини або морди тварини» (українська та російська мови –

лоб), у інших – «скелет голови хребетних тварин і людини», тобто череп (чеське й словацьке *lebka*, сербське *лобања*, хорватське *lubanja*, словенське *lobanja*). У давньоруській мові значення «скелет голови хребетних тварин і людини» виражалося словом *лѣбъ* (значення ж *лоб* – словом *чело*) [ЭСРЯ, т. 2, с. 507]. Зазначені найменування пов'язані з праслов'янською лексемою **lǫbъ*, яка має зв'язки з **lubъ* «кора, лико, короб» і походить з індоєвропейського кореня **leubh-* «здирати шкірку; знімати кору; чистити, лупити» [ЕССЯ, 16, с. 227]. Такий етимологічний зв'язок настановує на думку, що поняття черепа голови в давніх слов'ян формувалося через образ того, що це «частина голови без шкіри, із знятою, обдертою шкірою», який і став основою найменування.

На позначення «порожнини між верхньою і нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя» у слов'янських мовах зафіксовано різні найменування – *рот* і *уста*. Лексема *уста* в західно- й південнослов'янських мовах є стилістично нейтральною, на відміну від східнослов'янських мов, де вона функціонує як архаїзм або як поетичний синонім. Праслов'янський за походженням номен *уста* (<**usta*) має споріднені зв'язки з різними індоєвропейськими мовами: в одних мовах (давньоіндійська, авестійська, давньоруська) він мав значення «рот, губа», в інших (литовська, давньоісландська) – «отвір, гирло» [ЭСРЯ, т. 4, с. 172]. Тож, давнє уявлення у свідомості як індоєвропейців, так і слов'ян про те, що ця частина тіла є «місцем, у яке щось потрапляє (рідина, їжа тощо)» могло стати основою для її номінування.

У східнослов'янських мовах лексема *рот* (<**rǫtъ*) не має загальновищаної етимології [ЭСРЯ, т. 3, с. 506; ЕСУМ, т. 5, с. 127]. Науковці припускають її зв'язок із праслов'янським **ryti* «рити», **rydlo* «рило» [ЕСУМ, т. 5, с. 127]. Праслов'янське **ryti* походить з індоєвропейського **reu-*, **reuə-* із значенням «рити, рвати, розривати, розгрібати» [SESS, с. 517], тому, можливо, назва цього соматизма сформувалася під впливом уявлення про ту частину обличчя, якою «риють, добувають щось (із землі), розривають».

У досліджуваних мовах на позначення «верхнього й нижнього м'язового краю ротового отвору» функціонують різнокореневі слова – у східнослов'янських мовах *губа*, словацькій *pera*, інших – похідні від кореня *ust-/ust-* (болгар. і макед. *устна*, серб. *усна*, хорват. *usnica*, словен. *ustnice*). Лексема *губа* спочатку слугувала на позначення грибів, що підтверджено семантикою цього слова в інших слов'янських мовах: болг. *гѣба* «гриб», чес. *houba* «гриб», словац. *huba* «гриб», рос. діал. *губа* «гриб», укр. діал. *губи* «гриби» тощо [ЕССЯ, с. 78–79]. Етимологи засвідчують взаємозв'язок семантики слів «гриб» і «губа» та

метафоричний розвиток другого значення з першого [ЕССЯ, т. 7, с. 79]. Отже, соматизм «губа» (людини) виник під впливом сформованого в уявленні наших предків образу гриба як рослини з випуклими пористими формами внаслідок перенесення цього образу на шкіряну складку рота через їх зовнішню схожість позначеного й позначуваного об'єктів.

Словацька мова – єдина з-поміж усіх слов'янських використовує для найменування цього органа лексему *pera*, який не має на сьогодні вірогідної етимології. Автори «Короткого етимологічного словника словацької мови» припускають, що джерелом цієї лексеми могло бути праслов'янське **pǫrna* як варіант **bǫrna* (болгарське діалектне *бърна* «губа», арамейське *beran*, литовське *burnà*, хеттське *puri-* «губа» [SESS, с. 433]. Нам очевидним видається зв'язок праслов'янських варіантів **pǫrn-* / **bǫrn-* і з грецькою *περίω* (**periō*) «проникаю, прориваюся», адже губи є тим органом, які закривають вхід до рота, і щоб до нього потрапити, необхідно «прорватися» крізь них, «подолати» певну перешкоду (порівняймо, латинські слова *porta* «двері, ворота», *portus* «двері будинка, гавань» [ЭСРЯ, т. 3, с. 240]). Можливо, схожість дій (закривати й відкривати прохід / вхід), яку виконують двері й губи, і спонукала до утворення відповідного найменування. У такому випадку уявлення «те, що закриває вхід» > «те, що закриває рот» – лягли в основу номінації цього соматизма.

Номен-соматизм *язик* на позначення «рухливого м'язового органа в ротовій порожнині» уживається в усіх слов'янських мовах. Він сягає праслов'янської мови і є суфіксальним утворенням від більш давньої форми **ęzu* «язик, мова» (**ęzu* + **-kъ* > **ęzuckъ*). Праформа **ęzu*, за твердженням етимологів, також є похідною, адже складається з прийменника-префікса **en* «в» і кореня **ghū-* / **gheу-* «кликати, волати» [ЕССЯ, т. 6, с. 74]. У процесі реконструкції цієї лексеми в мовознавців виникали труднощі щодо з'ясування семантики кореневої морфеми **ghū-* / **gheу-*. Відомий лінгвіст Л. Блумфілд вважав цей звуковий комплекс асемантичним, натомість О. М. Трубачов надавав йому статусу повнозначної лексичної основи (те, чим кличуть). На його переконання, слов'янське **ęzuckъ* є поєднання префікса-прийменника **en* і кореня **ghū-* / **gheу-* із вказаним значенням [ЕССЯ, т. 6, с. 74]. Тож, можемо припустити, що семантика соматизма *язик* сформувалася під впливом уявлення про те, що цей орган бере участь в процесах артикуляції, а відповідно й мовлення.

На позначення органа зору всі сучасні слов'янські мови, крім російської, мають соматизм *око* / *oko*, який сягає індоєвропейського кореня **ok-* «бачити» (лит. *akis*, вірм. *akn*, латин. *oculus* «око») [ЕССЯ, т. 32, с. 42]. Властива цьому органу функція (здатність сприймати зором) та уявлення про нього як «те, чим бачать» і спричинило до утворення цієї номінації.

Соматична назва зуб є загальнослов'янською, праслов'янською за походженням (*zrbь). Лінгвісти встановили зв'язки праслов'янської лексики з іншими індоєвропейськими різноманітної семантики: і «кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин» (латис. *zùobs* «зуб»), і предмети навколишнього світу (лит. «гострий предмет, лезо, загострений кілок, соха»), і назви дій і процесів (лит. «пускати паростки, проростати», «кроїти, різати») [ЕСУМ, т. 2, с. 281; ЭСРЯ, т. 2, с. 106]. За припущенням етимологів, джерелом праслов'янського *zrbь є індоєвропейська форма *g'om-bhos «виступ; те, що виросло», пов'язана з і-є. *g'en «народжуватися» [ЕСУМ, т. 2, с. 281]. Таким чином, найменування цього соматизма зумовлене давнім уявленням індоєвропейців про зуб як про «те, що виникло в результаті певних природних процесів у організмі людини», тобто зуб – це «те, що народжується».

Фактичний матеріал переконує, що соматизм – це «слово, яке з предиката стало суб'єктом, із позначення всієї сукупності ознак за посередництва однієї – позначенням однієї лише ознаки» [5, с. 108]. О. О. Потебня, посилаючись на основоположника психологічного напрямку в мовознавстві Х. Штейнталя, стверджує: «настає час, коли слово, що було предикатом, стає суб'єктом мінливих ознак, які отримують силу предикатів. Тільки тоді слово (як суб'єкт) отримує значення

субстанції предмета, і предмет відділяється від своїх діяльностей і властивостей» [5, с. 108].

Висновки. На прикладі кількох слов'янських соматизмів (усі назви розглянути не дозволяють рамки статті), які уживаються в усіх або більшості сучасних слов'янських мовах, було проілюстровано твердження відомого мовознавця О. Потебні, що такі мисленнєві процеси, як уявлення, образ, судження, поняття є обов'язковими складовими формування номінацій. Назви частин тіла, які в сучасних слов'янських мовах належать до структурно і семантично первинних номінацій, насправді мають складну генетичну природу і виявляються похідними одиницями. В основі найменування аналізованих частин тіла постає образ, відтворений у свідомості наших предків або створений їхньою уявою в процесі життєдіяльності й мислення. Творення соматизмів переважно пов'язане з процесуальними ознаками, які, очевидно, були найвиразнішими чи найбільш значущими для іменованого об'єкта, тому мотивувальними для них слугували саме дієслова, як-от: *лицо – лити, tvár – творити, obráz – вирізати, обрізати, чоло / čelo – підніматися, лоб / lebka – здиратися, чистити, лунити, уста / ústa – впадати, рот – рити, пера – проникати, язик / jazyk – кликати, ок / oko – бачити, зуб / zub – рости, народжуватися.* Твердження О. О. Потебні про те, що всі значення в мові за походженням образні, кожне з плином часу може стати безобразним, зайвий раз проілюстровано на прикладі проаналізованих у статті слов'янських соматизмів.

Література

1. Воробьева Л. Б. Устойчивые выражения с компонентом *голова* в русском и литовском языках. URL: http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu04/wgpgu04_17.pdf (дата звернення: 29.04.2016).
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 596 с.
3. Гречко В. А. Теория языкознания: учебное пособие. Москва: Высшая школа, 2003. 375 с.
4. Наукова спадщина О.О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 280 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 192 с.
6. Сеницына Н. В. Роль соматической лексики в формировании картины мира. URL: <http://www.gramota.net/materials/1/2011/6/78.html> (дата звернення: 02.09.2020).
7. Смирнова Т. А. Соматический фразеологизм как компонент фразеологической картины мира в русском и украинском языках. URL: http://sn-philolocom.crimea.edu/arhiv/2011/uch24_41fn/085.pdf (дата звернення: 05.05.2016).
8. Телия В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. Номинация. URL: <http://www.tapemark.narod.ru/les/336a.html> (дата звернення: 02.10.2020).
9. Шпілько І. М. Не на одно лице, або про соматизм *обличчя* в словацькій й українській мовах: ономазіологічний аспект // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2016. Вип. 22. № 11. С. 200–206.
10. Шпілько І. М. *З голови аж до ніг / Od hlavy až po päty*, або про українсько-словацькі соматизми: ономазіологічний аспект // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2017. Вип. 23 (1). С. 198–207.
11. Языковая номинация (Общие вопросы). Москва: Наука, 1977. 360 с.

Словники

БТСРЯ – Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт, 2000. 1536 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови в 7 т. Київ: Наукова думка. 1982–2012.

РДБЕ – Речник на думите в българския език. URL: <http://rechnik.info/> (дата звернення 02.10.2020).

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Москва: Прогресс, 1986–1987.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Наука. Вып. 1–37. URL: <http://essja.narod.ru/index.htm> (дата звернення 02.09.2020)

- ESJČ** – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Československá Akademie Věd, 1968. 866 s.
SEJP – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: WP, 1985. – 806 s.
SES – Slovenski etimološki slovar. URL: <http://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> (дата звернення 20.04.2017).
SESS – Králik L. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda, 2015. 704 s.

References

1. Vorob'eva LB Stable expressions with a head component in Russian and Lithuanian languages. URL: http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu04/wgpgu04_17.pdf (дата звернення: 29.04.2016).
2. Introduction to the comparative-historical study of Slavic languages / ed. O. S. Melnichuk. Kyiv: Scientific Opinion, 1966. 596 p.
3. Grechko V. A. Theory of Linguistics: Textbook / V. A. Grechko. Moskva: Higher school, 2003. 375 p.
4. Scientific heritage O. O. Potebnya in the Slavic cultural space: Coll. Science. wash. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House, 2012. 280 p.
5. Potebnya A. A. Thought and language. Kiev: Sinto, 1993. 192 p.
6. Sinitsyna N. V. The role of somatic vocabulary in the formation of the picture of the world. URL: <http://www.gramota.net/materials/1/2011/6/78.html> (дата звернення: 02.09.2020).
7. Smirnova T. A. Somatic phraseology as a component of the phraseological picture of the world in Russian and Ukrainian languages. URL: http://sn-philosocom.crimea.edu/arhiv/2011/uch24_41fn/085.pdf (дата звернення: 05.05.2016).
8. Telia V. N. Linguistic encyclopedic dictionary. Nomination. URL: <http://www.tapemark.narod.ru/les/336a.html> (дата звернення: 02.10.2020).
9. Shpitko I. M. Not on one face, or on the somatism of the face in the Slovak and Ukrainian languages: onomasiological aspect // Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Linguistics. 2016. Vip. 22. № 11. S. 200–206.
10. Shpitko I. M. From the head to the feet / From the head to the feet, or about the Ukrainian-Slovak somatisms: onomasiological aspect // Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Linguistics. 2017. Vip. 23 (1). S. 198–207.
11. Language nomination (General questions). Moskva: Nauka, 1977. 360 s.

Dictionaries

- BTSRJa** – Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka. Sankt-Peterburg: Norint, 2000. 1536 s.
VTSSUM – Vely'kyj tlumachnyj slovnyk suchasnoyi ukrajins'koyi movy / uklad. i golov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2003. 1440 s.
ESUM – Ety`mologichnyj slovnyk ukrajins'koyi movy v 7 t. Kyiv: Naukova dumka. 1982–2012.
RDBe – Rechnik na dumite v b"lgarskiJa ezik. URL: <http://rechnik.info/> (дата звернення 02.10.2020).
JeSRJa – Fasmer M. Jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka: v 4-h t. Moskva: Progress, 1986–1987.
JeSSJa – Jetimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov: praslavjanskij leksicheskij fond / In-t rus.jaz. im. V. V. Vinogradova RAN. Moskva: Nauka. Vyp. 1–37. URL: <http://essja.narod.ru/index.htm> (дата звернення 02.09.2020)
ESJČ – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Československá Akademie Věd, 1968. 866 s.
SEJP – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: WP, 1985. – 806 s.
SES – Slovenski etimološki slovar. URL: <http://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> (дата звернення 20.04.2017).
SESS – Králik L. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda, 2015. 704 s.

Шпитко Ирина Николаевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и славянского языкознания, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Днепро, 49 000, Украина); e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Iryna Shpitko, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University (Gagarina avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Жарко Светлана Юрьевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры издательского дела и межкультурной коммуникации, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Днепро, 49 000, Украина); e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>

Svitlana Zharko, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University (Gagarina avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>

Мовна особистість Дмитра Яворницького в аспекті психолінгвістики

Наталія Григорівна Майборода

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна);
e-mail: kapshukn@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2857-1660>

Стаття присвячена актуальним проблемам дослідження мовної особистості в сучасній лінгвістиці. Розкрито науковий зміст поняття мовної особистості як об'єкта лінгвістичного дослідження, що вміщує в себе психічний, соціальний, етичний та інші компоненти дискурсу.

Об'єктом дослідження стала мовна особистість Дмитра Яворницького – видатного вченого, громадського та культурного діяча, письменника, історика, фольклориста, лексикографа.

У статті досліджено мовні засоби, що визначають творчу індивідуальність Д. І. Яворницького. Світогляд автора, його ціннісні установки знайшли своє вираження в мові його творів.

Аналіз художніх текстів показав, що Д. І. Яворницький естетизував народнорозмовну стихію. Письменник активно використовує побутову лексику, що позначає реалії народного життя, яка разом із стилістично забарвленою лексикою різного ступеня експресивності відображає мовний колорит епохи. Як експресивний елемент використана також просторічна лексика.

У роботі проаналізовано фразеологічні одиниці художніх текстів Д. І. Яворницького – як традиційні, так і модифіковані автором. Відзначено, що вибір фразеологізмів визначений тематикою творчості: Д. І. Яворницький був прихильником етнографізму, тому в його творах переважають стійкі поєднання з живою розмовною мовою.

Національний колорит творів Д. І. Яворницького відбивається в народнопісенних засобах – виразній рисі ідіостилю письменника. Прислів'я, приказки, постійні епітети, метафори, порівняння та інші тропи є засобами стилізації народнопоетичності оповіді. Однією з найбільш яскравих образних одиниць ідіостилю Д. І. Яворницького, нерозривно пов'язаних з ідейно-тематичним спрямуванням його творів, є порівняння.

У статті також відзначено індивідуальні константи світосприйняття, ціннісні установки письменника і способи їх мовного вираження. Найбільш семантично і естетично значущими словами його мовної картини світу є *козак, степ, пісня, Дніпро, Україна, Хортиця, Байда, душа, серце*.

Ключові слова: мовна особистість, мовна картина світу, світоглядна орієнтація, ідіостиль, лексико-фразеологічні особливості, художні тропи, визначальні слова-поняття

Майборода Н. Г. Языковая личность Дмитрия Яворницкого в аспекте психолингвистики

Статья посвящена актуальным проблемам исследования языковой личности в современной лингвистике. Раскрыто научное содержание понятия языковой личности как объекта лингвистического исследования, вмещающего в себя психический, социальный, этический и другие компоненты дискурса.

Объектом исследования стала языковая личность Дмитрия Яворницкого – выдающегося учёного, общественного и культурного деятеля, писателя, историка, фольклориста, лексикографа.

В статье исследованы языковые средства, определяющие творческую индивидуальность Д. И. Яворницкого. Мировоззрение автора, его ценностные установки нашли своё выражение в языке его произведений.

Анализ художественных текстов показал, что Д. И. Яворницкий эстетизировал народно-разговорную стихию. Писатель активно использует бытовую лексику, обозначающую реалии народной жизни, которая вместе со стилистически окрашенной лексикой разной степени экспресивности отображает языковой колорит эпохи. Как экспресивный элемент использована также просторечная лексика.

В работе проанализированы фразеологические единицы художественных текстов Д. И. Яворницкого – как традиционные, так и модифицированные автором. Отмечено, что выбор фразеологизмов определён тематикой творчества: Д. И. Яворницкий был сторонником этнографизма, поэтому в его произведениях преобладают устойчивые сочетания из живой разговорной речи.

Национальный колорит произведений Д. И. Яворницкого отражается в народно-песенных средствах – выразительной черте идиостиля писателя. Пословицы, поговорки, постоянные эпитеты, метафоры, сравнения и другие тропы являются средствами стилизации народно-поэтического повествования. Одной из наиболее ярких образных единиц идиостиля Д. И. Яворницкого, неразрывно связанных с идейно-тематической направленностью его произведений, является сравнение.

В статье исследуются индивидуальные константы мировосприятия, ценностные установки писателя и способы их языкового выражения. Наиболее семантически и эстетически значимыми словами его языковой картины мира являются *казак, степ, песня, Днепр, Украина, Хортица, Байда, душа, сердце*.

Ключевые слова: языковая личность, языковая картина мира, мировоззренческая ориентация, идиостиль, лексические особенности, фразеологические особенности, художественные тропы, определяющие слова-понятия

Nataliya Maiboroda. The linguistic personality of Dmitry Yavornitsky in the aspect of psycholinguistics

The article is dedicated to actual problems of the linguistic personality in modern linguistics. It reveals the scientific content of the notion of linguistic personality as an object of linguistic research, which includes mental, social, ethnic, and other components of the discourse.

The object of the research is the linguistic personality of Dmytro Yavornytsky – an outstanding scientist, social and cultural activist, writer, historian, folklorist, and lexicographer.

The article explores language means, which determine the artistic individuality of D. Yavornytsky. Author's worldview and values found their expression in the language of his works.

The analysis of literary texts revealed that D. Yavornytsky aestheticized the folk spoken element. The writer widely uses everyday vocabulary, designating the realia of folk life, which alongside with the stylistically marked vocabulary of various degree of expressiveness displays the linguistic colouring of the epoch. In addition, the colloquial vocabulary is used as an expressive element.

The work features the analysis of phraseological units of D. Yavornytsky's literary texts – both traditional and modified by author. It is noted that the choice of phraseological units is determined by the subject matter of the creation. D. Yavornytsky was the adherent of ethnography, which is the reason for prevailing of fixed phrases from the colloquial language in his works.

The national character of D. Yavornytsky's works is reflected in the means of folk songs – an expressive feature of writer's idiosyncrasy. Proverbs, sayings, ubiquitous epithets, metaphors, similes, and other stylistic figures are means of stylization of folk-poetic narration. One of the brightest figurative units of D. Yavornytsky's idiosyncrasy, which is inseparably connected with ideological and thematic focus, is simile.

The article features the research of individual constants of the worldview, values of the writer, and means of their linguistic expression. The most semantically and aesthetically significant words of his linguistic picture of the world are *Cossack, steppe, song, Dnipro, Ukraine, Khortytsya, Baida, soul, heart*.

Key-words: linguistic personality, linguistic picture of word, outlook orientation, idiosyncrasy, lexico-phraseological peculiarities, tropes, words-notions

Розбудова лінгвістичної концепції мовної особистості, яка передбачає охоплення лінгвістичним аналізом особистісних якостей мовця, зумовила підвищення інтересу до вивчення як мовних, так і позамовних чинників мовленнєвої комунікації.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку лінгвістики антропоцентричні проблеми мови загалом та індивідуального мовлення зокрема викликають пильну увагу дослідників, адже мова функціонує в конкретних індивідуальних виявах її носіїв.

Інтерес до особистісного аспекту вивчення мови істотно підвищився в останні роки не лише в лінгвістиці, а й у психології, філософії, соціології, лінгводидактиці. Проблеми теорії мовної особистості так чи так пов'язані з мовною поведінкою людини, оскільки людина реалізує себе не лише у вчинках, а насамперед у мові. Спільною основою всіх рівнів мовної особистості автора художніх творів є його світобачення, тому проблема вивчення мовної особистості письменника тісно пов'язана із проблемою його мовної картини світу.

Одним з актуальних напрямів сучасного вітчизняного мовознавства є дослідження мовної особистості письменників, які відіграли важливу роль у громадському, культурному та науковому житті країни. Таким був Д. І. Яворницький, якому у плеяді видатних вітчизняних учених належить особливе місце.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатогранна особистість Д. І. Яворницького не обділена увагою дослідників, але залишаються проблеми, пов'язані з вивченням його спадщини, які потребують комплексного підходу й докладнішого дослідження, зокрема, не окреслено психолінгвістичний підхід до реконструкції мовної особистості.

Мета нашого дослідження полягає в дослідженні та систематизації зв'язків між лінгвістичними й психологічними чинниками мовної особистості. Виходячи із поставленої мети, необхідно виконати огляд загальної теорії мовної особистості в сучасній лінгвістиці, а також виявити психологічні фактори мовної

особистості Дмитра Яворницького, які виявляються в його творах, зокрема художніх.

Виклад основного матеріалу. У мовознавстві вироблено три підходи до реконструкції мовної особистості: 1) психолінгвістичний; 2) лінгводидактичний; 3) дослідження мови художньої літератури.

В українському мовознавстві психолінгвістичний напрям пов'язаний з іменами О. О. Потебні [7], Д. М. Овсянико-Куликовського [5], І. І. Огієнка [6]. О. О. Потебня, як відомо, своїм ученням заклав основи психолінгвістики. У своїх поглядах на природу мови він висновковує, що для мови немає нічого рівного, окрім самого духу; разом з духом вона сягає божественного начала [7].

Послідовник О. О. Потебні, історик культури й критик, Д. М. Овсянико-Куликовський розглядав слово як інструмент творчості, творення об'єктивного світу. Пізнання творчості загалом зводиться до проникнення в індивідуальний світ митця. У мові дослідник убачав найважливішу ознаку явища національності як об'єднання людей. Мова була органом колективного мислення лише в період донціональний, з утворенням нації вона стала інтимним здобутком особистості. Крізь віки культурного розвитку національність разом з мовою здійснюється у сферу вищу, всевладну над думкою і над чуттям, у сферу моральну [5].

О. О. Потебні та Д. М. Овсянико-Куликовському, як уважає Ф. С. Бацевич, «вдалося глибоко зрозуміти взаємозв'язок мови і мислення, виявити роль слова в науково-дослідницькій та художній діяльності. Діяльнісний підхід до мови сформував методичну теоретичну основу для розвитку психології творчості як наукового напрямку, пов'язаного з мовною діяльністю об'єкта» [2, с. 207].

Розроблення психологічного напрямку в українському мовознавстві продовжив І. І. Огієнко. Підвалини такого підходу він обґрунтував на початку наукової творчості в праці «Українська культура»: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, <...> це форма національної організації. Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я...» [6, с. 126]. Як бачимо, мовна

особистість у праці І. І. Огієнка постає в образі «психічного Я».

Тотожне розуміння мовної особистості спостерігаємо й у поглядах Ф. С. Бацевича, який визначає мовну особистість як «індивіда, що володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення й сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності» [1, с. 188].

Розгляд мовної особистості Д. І. Яворницького спонукає до висвітлення проблеми зв'язку між мовою і світоглядною орієнтацією автора, що відображається в моделюванні особливого мовного світу. У цьому мовному світі можна виділити поняття, які відіграють провідну роль у формуванні національної мовної свідомості, відображають світогляд автора. У кожного мовного індивіда вони формуються в систематизовану та впорядковану картину світу і є одиницями лінгвокогнітивного рівня. Для Д. І. Яворницького світоглядно важливими є поняття, які відображають як особливості національного характеру українського народу, так й особливості його індивідуально-авторського світогляду. До таких понять зараховуємо загальні назви «козак», «степ», «пісня», топоніми «Дніпро», «Україна», «Хортиця», ім'я козака-героя – «Байда», а також лексеми «душа», «серце»: *«Ще не вмерла козацька сила, ще не гинуть наші козацькі голови!»* [3, с. 212]; *«Тільки твоя душа, тільки твоє чуле серце може урозуміти те, що на сей час тримає і турбує моє серце і мою душу»* [3, с. 41] (тут і далі виділено мною. – Н. М.).

Уже в самому виборі мовної особистості як об'єкта лінгвістичного дослідження закладена потреба комплексного підходу до її аналізу, тобто виявлення на базі дискурсу не лише рівня мовної компетенції, але і філософсько-світоглядних передумов, етнонаціональних особливостей, соціальних характеристик, історико-культурних першоджерел. Художні твори Д. І. Яворницького є закономірним продовженням його історичних та фольклорно-етнографічних праць. Тематика наукових зацікавлень ученого, його дослідницьке «кредо», емоційність натури зумовили близькість Д. І. Яворницького до поетичної стихії, що знайшло втілення в словах, які він так любив повторювати: «Ми – археологи-поети, ми – історики-маляри» [3, с. 12].

Л. І. Скупейко пише: «Як учений Д. Яворницький прагнув відтворити життя запорозького козацтва в усіх його виявах – не лише військово-політичних, а й культурно-психологічних та морально-побутових» [9, с. 20]. За словами самого Д. І. Яворницького, він «неприменно хотів представити себе в возможной полноте и всю внутреннюю жизнь их: внутренняя жизнь народа дает возможность

познать дух его, его умственные и нравственные силы, его способность или неспособность к культуре, наконец, его оригинальность и самостоятельность» [3, с. 4]. Такий широкий погляд на завдання історичної науки потребував знань суміжних з нею галузей (археології, етнографії, топографії тощо) і відповідно пошуків нових способів їх утілення, що «неминуче підводило ученого до перехідних (між історіографією і художньо-етнографічним життєписом), сказати б, синкретичних жанрових форм відтворення історичної дійсності. Так з'являються поняття „історик-художник” і „художня історія”» [9, с. 20].

Характеризуючи багатогранну діяльність Д. І. Яворницького, видатний український поет-академік М. Т. Рильський відзначив: «Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорозжя, в яке він був по-юнацькому закоханий» [8, с. 72]. На думку М. Т. Рильського, «запорозький характерник – це одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів» [8, с. 75].

В. І. Ульяновський, автор статті «Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького», уважає, що у випадку з Д. І. Яворницьким сталося рідкісне проникнення історика в «предмет» своїх студій до такої міри, що останній став осердям особистого життя самого дослідника; відбулося «органічне поєднання суб'єкта й об'єкта вивчення, автора і героя, історичних реалій і суб'єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів» [11, с. 757].

У контексті мовних дискусій про шляхи розвитку української літературної мови, що точилися в кінці XIX – на початку XX ст., погляди Д. І. Яворницького, безперечно, заслуговують на увагу, хоч, крім «Словника української мови», жодної праці мовознавчої проблематики в ученого немає. Письменник уважав, що єдина загальнонародна українська мова повинна базуватися на народнорозмовній основі, бути «живою», про що й говорить у передмові до свого словника.

Мудре народне слово, легенди, перекази, пісні Д. І. Яворницький не лише збирав і публікував, а й намагався популяризувати в лекціях, бесідах. М. М. Шубравська відзначає: «Особливо іскрився народний гумор, коли треба було підкреслити винахідливість, кмітливість запорозців, їх перевагу над ворогом, навіть над царями» [12, с. 195]. Сучасники згадують, що мова самого Дмитра Івановича була соковита, жвава, із блискітками народного гумору. Про себе скромно відмовляв: «Мы люди простые, ничем не блещем». Коли йому щось до вподоби, неодмінно казав: «Добре, добре, шик-мозамбик». Особливою силою красувалися в нього прислів'я: «Купець-стервець, має повний гаманець», «Без громів та криків, все одно, що свайба без музиків» [10, с. 82]. Мова художніх творів Д. І. Яворницького також щедро пересипана

народними влучними висловами. К. О. Білиловський відзначав схожість мови автора й мови персонажів його творів: «Хто-б не говорив, а виходе, що говорить Яворницький» [4, с. 85].

Для мовно-літературної практики Д. І. Яворницького були важливими традиції етнографізму, побутописання, адже за ним стояв передусім учений-історик, для якого основним і єдиним критерієм істини стала історична правда.

Основою художнього стилю Д. І. Яворницького є загальноновживана лексика. Її домінанту становить побутова лексика на позначення реалій сільського життя, яка в поєднанні зі стилістично забарвленою лексикою різного ступеня експресивності відображає мовний колорит тогочасної епохи.

Серед них можна виокремити назви житлових приміщень: *хатина, флігель, будинок, опочивальня, вітальня, зала, господя, прихожа, столова, галерея, кімната, мезонін, віконіці, наличники, кленцовка, балкон*; назви господарських будівель та споруд: *клуня, обора, голубник, хлів, колодязь, курінець, кухня, горище, погріб, стріха, піч, тин, стайня, комора, саж, млин, хвіртка, ворота*; назви будівель – закладів певного призначення: *корчма, шинок, крамниця, лазня, каземат*. Д. І. Яворницький уживає також назви хатніх речей: *віник, рядно, вибійка, подушка, скриня, ослінчик, циберки, відра, мірки, ослони, стілець, лава, лежанка, ліжко, лежак, канапа, комод, підлокотник, столик*.

Одним з важливих стилістичних компонентів у мовотворчості письменника є просторічна лексика: «*Анахтем! Гамазон, харцизяка! Зарізяка! Тьфу на твою погану мацалку!*» [13, с. 539]; «*Так постій же ти, чортова свічка*» [13, с. 533]; «*А нехай же їй трясця!*» [13, с. 489]; *понаставляти каганці* [13, с. 45]; *підкувати ухналями* [13, с. 38]; *в потилицю накласти* [13, с. 343]; *стовбура стати* [13, с. 346]; *на витрібалах ставати* [13, с. 542].

Письменник використовує загальнономвні фразеологізми, які вжито в традиційній формі та значенні, і трансформовані, що засвідчують індивідуально-авторське бачення зображуваного образу: «*як візьметься за роботу, то все у неї так і горить, так і горить у руках. Зате ж як і розсердиться коли, тоді вже бережись, Сьомку! Ні на що не подивиться: що в руці, те і в оці. Тутечки вона уже як зчепиться з чоловіком, то ні на ступінь перед ним не поступиться: він їй слово, а вона йому десять, він їй кулака, а вона йому рогаца*» [13, с. 44].

Значне місце в художніх творах Д. І. Яворницького посідають приказки та прислів'я, які надають особливої виразності й стислості вислову. Вони увиразнюють певні моральні, розумові якості, передають народне бачення певних явищ, розуміння вчинків,

ситуацій, використані в мові персонажів, демонструють їхні життєві принципи та настанови: «*Кажу глухому про Тараса, а він каже: півторасти!*» [13, с. 330].

Серед індивідуально-стильових засобів мовної виразності художніх творів Д. І. Яворницького найпоказовішим явищем є порівняння: «*її чорні та рівні та стрункі, неначе по шнурочку, брови, її прямий, красивий, немов витончений нісок*» [13, с. 268]; «*а в'язи у нього хоч обіддя гни*» [13, с. 310]; «*балакав інако: неначе у нього на самому кінчику язика сиділа велика гуля, а в роті застряла половина галушки*» [13, с. 517]. Як бачимо, серед порівнянь трапляються і загальнономвні, і авторські, і порівняння, різні за емоційним забарвленням.

Панівним засобом у змалюванні пейзажів, в описах місцевості є персоніфікація: *верби «утомились стояти та полягали на землю та тільки боки зріють»* [13, с. 26]; *степ «одягся густою травою»* [13, с. 59]. Загалом метафора як складний троп не знайшла широкого поширення у творах Д. І. Яворницького. Автор свідомо надавав перевагу простим тропам, демонструючи в такий спосіб свою близькість до народу.

Показовим явищем для творів Д. І. Яворницького можна також уважати епітети: «*широкі та зелені та густі плавні з високими та могутими та гіллястими в них деревами*» [13, с. 427]; «*Починається палка і жорстока баталія двох рівносильних супротивників – малога, але дуже в'юнкого і викрутного панка і здорової, але неповороткої і ломакуватої пані*» [13, с. 542].

Цікавий стилістичний ефект створює авторська гіпербола, що наслідує народнопоетичну. Зокрема, характеризуючи братів Живиць, що відрізнялися міцною статуєю, автор вдається до такої конструкції: «*Здавалось, що коли роздався на світ кожний із Живиць, то репалась і тріщала, немов од великого морозу, земля, схоплювалось з гілля усе вільне і сторожке птаство і кидалось од жаху в піднебесся, гуркотів по небу великий і могутній грім, і розходилась од одного краю до другого блискуча блискавка*» [13, с. 517].

Загалом постійні епітети, порівняння, загальнономвні метафори, гіпербола виступають засобами стилізації народнопоетичної оповідності, надають творах Д. І. Яворницького національного колориту і є яскравою ознакою ідіостилію письменника.

Висновки. Мовна особистість Д. І. Яворницького, реконструйована переважно на основі мовних засобів, акумулює в собі психічний, соціальний, культурний, етичний та інші компоненти мовного дискурсу.

Сутність мовної особистості Д. І. Яворницького визначили такі мовні та позамовні чинники: рідна говірка письменника-слобожанина, добре знання народної мови; усебічна ерудиція, висока освіченість; інтерес до найвидатніших творів української класики; знайомство і спілкування з

письменниками, з визначними культурними й громадськими діячами другої половини ХІХ ст.; фольклористична, етнографічна діяльність; захоплення історією запорозького козацтва, участь в археологічних експедиціях, що зумовило створення власної концепції запорозького козацтва і способів висвітлення його історії.

Діяльність Д. І. Яворницького відображає ціннісні установки його як особистості, зв'язок еволюції його мовної особистості з фактами

біографії письменника. Отже, описані мовні й позамовні чинники окреслюють мовну особистість Д. І. Яворницького в аспекті психолінгвістичних досліджень.

Перспективи подальших розвідок.

Запропоноване дослідження про мовну особистість Д. І. Яворницького потребує подальшої розробки, яка передбачатиме більш детальний розгляд інших його творів – наукових й епістолярних – співвіднесення їх з уже отриманими результатами.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: ВЦ Академія, 2004. 342 с.
2. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2. Дніпропетровськ, 1999. С. 85.
5. Овсянко-Куликовський Д. Н. О значении научного языкознания для психологии мысли // Литературно-критические работы: в 2 т. Т. 1. Москва, 1989. С. 4–292.
6. Огієнко І. Українська культура. Київ: Довіра, 1992. 140 с.
7. Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Москва: Издательство «Лабиринт», 1999. 300 с.
8. Рильський М. Запорозький характерник // М. Чабан. Сучасники про Д. І. Яворницького: Спогади. Дніпропетровськ: ВПОП Дніпро, 1995. С. 72–75.
9. Скупейко Л. Художня проза Д. І. Яворницького // Київська старовина. 1996. № 1. С. 19–26.
10. Соляник В. Він кохався в рідному слові // М. Чабан. Сучасники про Д. І. Яворницького: Спогади. Дніпропетровськ: ВПОП Дніпро, 1995. С. 81–82.
11. Уляновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького // *Mappe Mundi*: зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Нью-Йорк, 1996. С. 757–781.
12. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ: Наук. думка, 1972. 253 с.
13. Яворницький Д. І. За чужий гріх: роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. 600 с.

References

1. Vacevych F. S. (2004). *Osnovy komunikatyvnoyi lingvistyky: pidruchnyk*. Kyiv: VCz Akademiya. 342 p.
2. Vacevych F. S. (2008). *Filosofiya movy: Istoriya lingvofilosofskyyh uchen*. Kyiv: VCz «Akademiya», 2008. 240 p.
3. *Epistolyarna spadshhyna akademika D. I. Yavornyczkogo* (2005). Vyp. 4. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 500 p.
4. *Epistolyarna spadshhyna akademika D. I. Yavornyczkogo* (1999). Vyp. 2. Dnipropetrovsk, 1999. P. 85.
5. Ovsyaniko-Kulikovskij D. N. (1989). *O znachenii nauchnogo yazykoznaniiya dlya psihologii mysli* // *Literaturno-kriticheskie raboty*: v 2 t. T. 1. Moskva. P. 4–292.
6. Ogijenko I. (1992). *Ukrayinska kultura*. Kyiv: Dovira. 140 p.
7. Potebnya A. A. (1999). *Polnoe sobranie trudov: Mysl' i yazyk*. Moskva: Izdatel'stvo «Labirint». 300 p.
8. Rylyskij M. (1995). *Zaporozkij charakternyk* // M. Chaban. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyczkogo: Spogady*. Dnipropetrovsk: VPOP Dnipro. P. 72–75.
9. Skupejko L. (1996). *Xudozhna proza D. I. Yavornyczkogo* // *Kyyivska starovyna*. № 1. P. 19–26.
10. Solyanyk V. (1995). *Vin kohavsya v ridnomu slovi* // M. Chaban. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyczkogo: Spogady*. Dnipropetrovsk: VPOP Dnipro. P. 81–82.
11. Ulyanovskij V. (1996). *Religiya i cerkva v zhytti ta tvorchosti D. I. Yavornyczkogo* // *Mappe Mundi*: zb. nauk. pracz na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nagody jogo 70-richchya. Lviv; Nyu-York. P. 757–781.
12. Shubravskaya M. M. (1972). *D. I. Yavornyczkij: Zhyttya, folklorystychno-etnografichna diyalnist*. Kyiv: Nauk. dumka. 253 p.
13. *Yavornyczkij D. I. (2006). Za chuzhyj grix: roman, povist, malyunky z zhyttya*. Dnipropetrovsk: Sich. 600 p.

Майборода Наталія Григорьевна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мови, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Дніпро, 49010, Україна); e-mail: kapshukn@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2857-1660>

Nataliya Maiboroda, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Ukrainian Language, Oles Honchar Dnipro National University (Gagarin ave, 72, Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: kapshukn@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2857-1660>

З українського лінгвокультурного простору. Хмара

Оксана Модестівна Гурова

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна);
e-mail: okgur@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7160-4288>

У статті розглянуто словообраз *хмара* як один із важливих складників українського лінгвокультурного простору, визначено особливості його змістового наповнення, схарактеризовано специфіку вияву міфологічних імплікацій у різних жанрах народної словесності. Особливу увагу звернуто на номінативну поліфонію поняття 'хмара', наявність варіантних назв та образних уявлень. У національній мовній картині світу представлені численні загальнономовні та діалектні номінації зі значенням 'хмара', що акцентують особливості візуального сприйняття номінованих явищ. Маркером лінгвокультурної значущості семантики слова *хмара* є надзвичайно різнопланові оцінні характеристики аналізованого образу. З-поміж вторинних номінацій на позначення хмари слід виділити зооморфні образи, що найтіснішим чином пов'язані з базовими для архаїчних культур міфами, які концентровано відображаються в міфологемах небесного змія, небесної корови та небесних коней. Виокремлено ціннісно значуще протиставлення чорної та білої хмари, яке знаходить своє втілення в стереотипних для народної культури образах коня. Тексти народної словесності фіксують історичну динаміку міфологічних персонажів, пов'язаних із *хмарою* (змія → відьма). Розлоге номінативне поле денотата *хмари* засвідчує закоріненість аналізованого явища в народній культурі та художній словесності. Проаналізовано функційну спеціалізацію словообразу *хмара* в текстах замовлянь, народних казок та ліричних пісень. Акцентовано оцінну амбівалентність *хмари*. Парадигма поетичних словоживань словообразу *хмара* в народнопоетичних та літературно-художніх текстах засвідчує особливості розвитку його оцінної семантики в напрямку деталізації психічних станів, емоцій. Наведено словотвірне гніздо з коренем *-хмар-* та відзначено його денотативне різноманіття.

Ключові слова: лінгвокультурний простір, слово, номінація, семантика, міфологія, епітет, загадка, замовляння, казка, народна пісня

Гурова О. М. Из украинского лингвокультурного пространства. Хмара

В статье рассматривается словообраз *хмара* как одна из важных составляющих украинского лингвокультурного пространства, определяются особенности его содержательного наполнения, характеризуется специфика проявления мифологических импликаций в разных жанрах народної словесности. Особое внимание обращается на номинативную полифонию понятия 'хмара', наличие вариантных названий и образных представлений. В национальной языковой картине мира представлены многочисленные общеязыковые и диалектные номинации со значением 'хмара', акцентирующие особенности визуального восприятия названных явлений. Маркером лингвокультурной значимости семантики слова *хмара* являются чрезвычайно разноплановые оценочные характеристики рассматриваемого образа. Среди вторичных номинаций следует выделить зооморфные образы, теснейшим образом связанные с базовыми для архаических культур мифами, которые концентрированно отражаются в мифологемах небесного змея, небесной коровы и небесных лошадей. Выделяется ценностно значимое противопоставление *черная – белая (хмара)*, которое находит свое отображение в стереотипных для народної культуры образах коня. Тексты народної словесности фиксируют историческую динамику мифологических персонажей, связанных с образом *хмара* (змея → ведьма). Широкое номинативное поле денотата слова *хмара* свидетельствует об укорененности рассматриваемого явления в народной культуре и художественной словесности. Анализируется функциональная специализация словообразу *хмара* в текстах заговоров, народных сказок и лирических песен. Акцентируется оценочная амбивалентность анализируемого образа. Парадигма поэтических словоупотреблений словообразу *хмара* в народных и литературно-художественных текстах свидетельствует об особенностях развития его оценочной семантики в сторону детализации психических состояний, эмоций. Приводится словообразовательное гнездо с корнем *-хмар-* и отмечается его денотативное разнообразие.

Ключевые слова: лингвокультурное пространство, слово, номинация, семантика, мифология, эпитет, загадка, заговоры, сказка, народная песня

Oksana Hurova. From Ukrainian linguocultural space. Хмара (Hmara)

The article considers the image word *хмара* which is among the important constituents of Ukrainian linguocultural space; the peculiarities of its semantic content are defined, the specific character of the way the mythological implications are expressed in various folk literature genres is outlined. Special attention is paid to the nominative polyphony of the concept 'хмара' (literary 'cloud'), to the existing variations in the naming units and to image representations. In the national linguistic worldview, there are numerous common-language naming units with the meaning 'cloud', which accentuate the specific character of the visual perception of the named phenomena. Very diversified evaluative characteristics of the analysed image serve as markers of the linguocultural significance of the semantics of the word *хмара*. Among the secondary nomination units that denote cloud, attention should be paid to the zoomorphic images which are closely connected with the myths that are fundamental to archaic cultures and are condensedly represented in the mythologems of the sky serpent, sky cow and sky horses. The value significant opposition of the black and white clouds that is realised in the stereotypical folk images of horses is singled out. Folk texts register the historic dynamics of the mythological characters connected with cloud (serpent → witch). The extensive nominative field of the cloud denotatum registers the rootedness of the analysed phenomenon in the folk culture and literature. The functional specialization of the image word *хмара* in the texts of incantations, folk fairy tales and lyrical songs is analysed. The evaluative ambivalence of cloud is emphasized. The paradigm of poetic use of the image word *хмара* in folk poetic texts and texts of fiction shows the

peculiarities of the development of its evaluative semantics towards detailed representation of mental states, emotions. The derivational nest with the root –*хмар-* is given, its denotative versatility is pointed out.

Key words: *linguocultural space, word, naming unit, semantics, mythology, epithet, riddle, incantation, fairy tale, folk song*

В українському лінгвокультурному просторі важливе місце посідає словообраз *хмара*, що відзначається історичною тяглістю та категорійно-семантичною мінливістю, виступаючи як знак, метафора, міфологема або символ. У полі зору науковців перебувають дискурсивно-семантичні властивості словообразу, його текстотвірні функції, специфіка репрезентації світоглядних уявлень тощо. Ці питання дослідники розглядають на матеріалі загальнономовної та діалектної лексики, фольклорних та міфологічних текстів. Предметом аналізу є номінації *хмари* як складника лексико-семантичної системи мови; функційна семантика словообразу в різних жанрах української словесності та його символічне значення; концептуальна семантика *хмари* у фольклорному тексті; концептотвірна роль словообразу в українській фразеології; поетикально-семантичні особливості образу *хмара* в українській ліриці; міфологічне значення слова *хмара*; функції словообразу в українській народній казці (О. Маленко [4], О. Могила [6], Л. Мушкетик [7] та інші).

Попри пильний інтерес дослідників до означеної теми чимало важливих її аспектів потребують подальшого аналізу. Перспективним видається розгляд словообразу *хмара* як репрезентанта дискурсивно маркованої лексики в різних його семантичних виявах та функційній спеціалізації. Мета статті полягає в тому, щоб описати фрагмент національної мовної картини світу зі значенням ‘хмара’, схарактеризувати вербальні репрезентанти цього поняття з урахуванням прагматики відповідних жанрів та особливостей функційної спеціалізації аналізованого словообразу.

Українська лексика, головним чином діалектна, демонструє надзвичайне номінативне розмаїття означеного поняття, спричинене потребою акцентувати різні ознаки та властивості природного явища. Окрім синонімів *хмара-громовиця, хмарина, хмаринка, хмарище, хмарка, хмаровиння, хмаронька, хмарочка, хмаровище, туча* [1, с. 368], в українській мові існують інші численні назви хмар. Як відзначає О. Могила, такими є: «хмара (взагалі) – *боўку́н, бувани́, д’іді́, о́блако, па́ма, ту́ча, хма́ра*; мала хмара – *баранці́, бу́хмарок, гузі́р, о́блако, па́хмарок, перéхмарок, поў́х, пóмолодок, пóм’аг, ну́тхмарок, су́хмарок, хма́ра*; дощова хмара – *боўдир, д’іді́, зава́ла, кўмпана, планéта, скві́ра, ту́ча, хма́ра, фа́л’а*; грозова хмара – *вална́, зава́ла, сін’ава, те́мр’ава, ту́ча, чо́рн’іва*; градова хмара – *градобі́т, градови́ць’а, ту́ча, хма́ра* (тут і далі виділення мос. – О. Г.)» [6, с. 118].

Слово *хмара* належить до праслов’янської лексики: «*хмара*, пов’язане з *хтига* з тим самим

значенням атмосферного явища (а також мороку, птьми, звідки переносно і про стан людини) і зі *smur-* ‘темний, хмурий’» [2, с. 187]. Зв’язок хмари з уявленням про значну кількість, з одного боку, і темрявою, птьмою, з іншого, зумовив загальний напрямок розвитку семантики слова. У сучасній українській мові це слово має кілька значень: 1) ‘купчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг’; 2) ‘суцільна маса, клуби дрібних летючих частинок чого-небудь (дим, пари, пилу, снігу тощо)’; 3) (переносне) ‘величезна кількість, безліч, маса кого-, чого-небудь’; 4) (переносне) уживається для вираження ‘якого-небудь стану, настрою людини (тривоги, суму, задуми і т. ін.)’; 5) (переносне) ‘небезпека, нещастя, біда, що насуваються, загрожують кому-небудь’ [11, с. 93]. Семантичний потенціал аналізованої номінації реалізується в словотвірному гнізді з коренем -*хмар-*, що містить назви природних дій (*хмарити, хмарніти, хмарнішати, охмарити, охмарніти, перехмарити, підхмарити, обезхмарити*); ознак, що стосуються природних явищ, людей тощо (*хмарий, хмаристий, хмарливий, хмарний, хмаровий, захмарний, надхмарний, похмарний, прихмарний*); явищ природи (*хмарина, хмарище, хмарняк, хмаровиння, хмаровище, захмар’я, надхмар’я, підхмар’я*); часу (*хмарія*); осіб (*хмарник*) [2, с. 187]. У своєму цілісному вигляді це словотвірне гніздо конституює деталізований фрагмент національної мовної картини світу, у якому акцентуються градуальні, просторові та якісні ознаки номінованих явищ.

Широким і розлогим є означальне поле слова *хмара*. Словник епітетів української мови за редакцією Л. Пустовіт виокремлює кілька напрямків узуальної атрибутивної концептуалізації *хмари* в українській мові: за розміром, віддаленістю від землі, розташуванням у просторі (*біжуча, близька, вайлувата, велика, величезна, висока, далека, довга, летюча, мала, непорушна, нерухома, низька, рухома, стрімка, швидка, швидкоплинна*); за кольором (*багрова, багряна, безсвітна, біла, білосніжна, білувата, білява, блакитна, бліда, блідо-димчаста, бура, бурякова, голуба, димна, димчаста, димчаторожева, жовта, завихрена, зелена, золота, золотиста, кривава, малинова, мідно-червона, молочна, непровидна, олив’яна* (застаріле), *олов’яна, прозора, пурпурова, різнокольорова, рожева, руда, рудава, рум’яна, світла, сива, сиза, синьо-біла, синя, сіра, сліпуча, сліпучо-біла, срібна, темна, темно-синя, темно-сіра, темнувата, тьмяна, ультрамаринова, червона, чиста, чорна, чорно-густа*); за формою, обрисами; за ступенем щільності, густоти (*волокниста, вузька, грудаста, густа, дірчаста, довга, завихрена, зубчаста,*

камінна, клоччаста, клубляста, коливна, кошлата, крутобока, кудласта, купчаста, кучерява, лапата, легка, мінлива, мохната, м'яка, напівпрозора, негуста, незграбна, округла, периста, пишна, пірчаста, потріскана, прозора, пухка, рідка, розірвана, розмазана, розшиарпана, сипуча, сукувата, суцільна, тонка, тяжка, хвиляста, хвостата, химерна, широка); за особливостями враження та психологічного сприйняття (безмовна, безрадісна, Божя, буревісна, весела, вільна, втомлена, глуха, грізна, грузька, дика, замріяна, зла, зловісна, лиховісна, лінива, мовчазна, молода, насуплена, нахмурена, невтішна, непокірна, понура, потріскана, похмура, сердита, спокійна, страшна, сувора, сумна, тривожна, убога, фантастична, хмура, холодна) [10, с. 384–388]. Привертає увагу надзвичайна деталізація епітетних характеристик хмари за кожною з виділених ознак (розміром, кольором, формою тощо). Ємний різноплановий означальний образ хмари свідчить про її культурну значущість.

В українському лінгвокультурному просторі хмара постає як носій різних, часто протилежних оцінних характеристик: «Яке швидке, таке й ледаче, яке чорне, таке й біле, яке плохе, таке й сердите (хмари)» [12]. З одного боку, хмара – це вмістилище води, благодатна сила, що дає дощ («Один літає, другий п'є, а третій живиться (відгадки: хмара, земля, рослини)»; «Сирота відчиняє ворота, людей не пустила, коней напоїла (відгадка: хмара)» [12]), а з іншого, чорна велика страшна хмара постає як загроза, небезпека для людини: «Граду лукавий, рабе лукавий! Нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять. Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав, і пропав нині, прісно і во віки віков, амінь. Амінь, амінь! Тьфу, тьфу, тьфу! Щезни, пропади од лиця Божого і од грішного!» [14, с. 111]. У зв'язку зі сказаним зауважмо одну відмінну особливість пейоративної семантики дієслівного словообразу *хмаритися*. Якщо іменник *хмара* віщує біду або лихо, що вже настали, є очевидними, то дієслово *хмаритися* символізує можливу біду, нещастя («Ой хмариться – дощ буде, признаюся вам, люди, що за свою сваволю попалася в неволю. Що за свою сваволю попалася в неволю. Пішов милий в дорогу, я пропил корову, сіла собі, журюся: за корову боюся. Сіла собі, журюся: за корову боюся») [8].

У чарівних та героїко-фантастичних казках хмара постає як певна точка небесного простору, пов'язана з рухом героя, яким може бути людина (хлопець та його кінь піднімаються під хмари й місяць летять без зупинки [7, с. 158–159]) або змії (літає понад хмарами й живе в горах, тобто в надземному світі [7, с. 233]). На чорну хмару перетворюється відьма, яка женеться за героями-втікачами [7, с. 205]; хмара є помешканням босоркані, відьми-чарівниці, що може з'явитися

несподівано з різних місць, зокрема й налетіти з повітря чорною хмарою [7, с. 217]. Зв'язок між змієм і хмарою, проакцентований у багатьох індоєвропейських міфологіях, в окремих текстах архаїчних жанрів постає невизначено, він ледь-ледь окреслений. У господарському замовлянні, записаному на Гуцульщині, ідеться про те, що туча серед усього іншого не може забирати молоко: «Йик від свіченої води утікає усе лихе, так аби від мого таздівства оно утікало, бо тут Юда права не має, ні буря, ні туча, ні птаха, ні відьма не має права відбирати манну (молоко, поживу тощо)» [5]. На наш погляд, туча в наведеному тексті постає як символічний образ змія та/або самої відьми. Зв'язок змія (змії, гадюки) із хмарою простежується в українському замовлянні, однак хмара пов'язана тут із Перуном, громовержцем: «На морі... на морі рокитиний куц, під кустом колода, пуд колодою змія: водяна, ледяна, багнова, болотна, подкрекотня. Не пускай жало, бо як випустиш – не пуцу я тебе ні на слід, ні на світ, ні на церкву [незрозуміле слово], проклинаю я тебе з детками, з внуками, з правнуками. Вийдуть на тебе тут хмари грозні і гром, і розіб'ють тебе й твою нечистую силу» [9, с. 100].

До архаїчних жанрів української народної словесності належать загадки, у яких номінаціями на позначення денотата хмари є здебільшого зооморфні образи: *корова, коні, орлиця*. Науковці традиційно пов'язують використання номінації *корова* з давніми міфами та уявленнями про хмару як про корову, що пересувається по небу й замість молока дає воду, тобто дощ. Зооморфна лексика, уживана на позначення хмари, в українських загадках зазвичай використовується з колірним епітетним компонентом: «Чорна корова небо лиже» [12]. Епітет *чорний*, очевидно, тут пов'язаний із позначенням природного явища, що містить вологу, воду. Загалом чорний колір нерідко асоціюється з водним простором (*чорне море*) або небесним простором, покритим дощовими хмарами (розмовне, *чорне небо* – небо суцільно покрите темними грозовими хмарами).

Лексема *коні* з епітетом *булані* вживається в українських загадках на позначення недощових хмар («Летять коні булані, на їх сідла порвані; їх стая, перейнять – вони сіна не їдять»; «Бігли коники булані, на їх вуздечки порвані; ми хотіли їх половити, – так нічим бо кормити»; «Біжать коні булані. На них віжки порвані; хто їх може зупинити, на них віжки підлатати?»; «Коні булані – ні впіймати, ні загнудати; дадуть їм сіна – вони не їдять» [12]), а лексема *кобила* – з епітетом *білий* («Біла кобила понід небесами ходила, оглянулася назад – і сліду не знає» [12]). Якщо ж ідеться про дощову хмару, тоді колірні характеристики змінюються: «Сива кобила по світі ходила. До нас прийшла – по рукавах пішла (відгадка: дощ із хмарою)» [12]. Дощова хмара, властиво дощ, в українських загадках може позначатися за допомогою не лише атрибутивно-

іменникових словосполучень із колірним компонентом, але й дієслова плакати: «Сильніше сонця, слабше вітру. Ніг не має, а йде; очей не має, а плаче»; «Горя не знаємо, а гірко плачемо»; «Без крил, а літає, ніхто її не б'є, а плаче» [12].

Хмара в загадках асоціюється з птицею, яка своїми крилами закриває сонце: «Летіла птиця по синьому небі; розпустила крила і сонце закрила»; «Летить орлиčka по синьому небі; крила розпустила, все сонце закрила»; «Крил не має, по воздусі літає» [12]. Зрідка хмара в образній частині українських загадок має особову назву: баба Гася, чорна баба («Була собі баба Гася, як прийде – всі скачуть, як довго ж нема – плачуть»). «Без роду і без імені чорна баба в небі летить» [12]). Лексема Гася вживається і в інших загадках, зокрема про дорогу: «Лежить Гася, простяглася, як встане, небо дістане» [12]. Слово гася в етимологічному словнику української мови пояснюється так: «[г'ася] 'змія', 'вуж; гадюка', – очевидно, евфемістично-табуїстична назва; утворене з вихідного г'ади́на (або гадюка)» [3, с. 480]. Загадка про дорогу доволі прозора вказує на давнє значення слова гася – 'змія', тобто на метафоричне вживання давнього слова. Гася як метафора з первинним значенням змії позначає хмару. На принципову можливість такої інтерпретації вказує, зокрема, міфологічне уявлення, представлене в окремих давніх культурах про хмари як про змії, що з'їдають сонце. У наступній загадці хмара уподібнюється до покриття-рядна: «Одно рядно сім баб тягло» [12]. Недошові хмари як невагому повітряну масу характеризують такі загадки, в яких номінаціями на позначення хмар є назви біла вовна, біла вата («За лісом, за пралісом біла вовна висить». «Біла вата попливла кудись» [12]).

Хмара є важливим складником народнопоетичного мислення українців. Як зауважує О. Маленко, в українській ліриці «слово

хмара, продукуючи традиційне символічне тлумачення (лихо, сум, смуток, безнадія) й актуалізуючи відповідні семи в структурі образного значення, у символістському контексті найчастіше конотоване негативно, крім текстоситуацій, де хмара символізує минучість, плінність життя. У цьому випадку спостерігаємо конотативну нейтральність образу» [4, с. 317]. У народнопоетичних текстах, які свідчать про наявність відтінків пейоративної семантики, на тлі архетипного образу чорної хмари із символічним значенням 'лихо, біда, небезпека' можна виокремити кілька напрямків асоціювання хмари: 1) з поганим настроєм («Насупивсь, як чорна хмара» [13, с. 180]); 2) тяжким життям («Ой

наступила та чорна хмара, став дощ накрапати... Ой там збиралась бідна голода до корчми гулять. Ой там збиралась бідна голода до корчми гулять» [8]); 3) зажуреністю («А дівоче серце, як весняне сонце — ой хоч воно хмарнесеньке, а все теплесеньке. Ой хоч воно хмарнесеньке, а все теплесеньке» [8]); 4) нещасливою долею («Над мою хатиною чорна хмара стала... А на мене, молодую, поговор та слава! А на мене, молодую, поговор та слава! Ой я тую чорну хмару крилом розмахаю... Перебуду сей поговор, перебуду й славу. Перебуду сей поговор, перебуду й славу» [8]).

Таким чином, в українському лінгвокультурному просторі хмара відзначається розлогим номінативним полем та змістовою поліфонією. Семантика хмари репрезентує як побутові, так і міфологічні уявлення про природу та світ. В архаїчних жанрах народної словесності хмара символізує як життєдайну силу, так і руйнівне начало в природі. У своїй оцінній неоднозначності хмара стає важливим засобом образності народної ліричної пісні, символом для позначення різних почуттів людини.

Література

1. Вусик О. С. Словник українських синонімів. Дніпропетровськ, 2000. 423 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Т. 6: У–Я. Київ: Наук. думка, 2012. 568 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Т. 1: А–Г. Київ: Наук. думка, 1982. 632 с.
4. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): монографія. Харків, 2010. 488 с.
5. Матеріали до українсько-руської етнології [Електронна копія] / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Етногр. коміс.; за ред. Хв. Вовка. Львів, 1912. Т. 15.
6. Могила О. А. Ареальна і структурно-семантична характеристика назв хмар у говорах української мови // Українське мовознавство. Київ: Вища школа, 1981. № 9. С. 117–125.
7. Мушкетик Л. Персонажі української народної казки. Київ: Укр. письменник, 2014. 360 с.
8. Народна творчість. Українські народні пісні. URL: <https://www.google.com/search?tbm=bks&q=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96+%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96&oq=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+> (дата звернення: 06.09.2020).
9. Парубій У. Ю. Українська замовляльно-заклинальна поезія: структурносемантичні особливості та поетика жанру: дис. ... канд. філол. наук: 10.10.07. Львів, 2019. 198 с.

10. Словник епітетів української мови / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; за ред. Л. О. Пустовіт. Київ: Довіра, 1998. 431 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: акад. АН УРСР І. Білодід (голова), к. філол. н. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. Т. XI: Х–Б. Київ: Наук. думка, 1980. 700 с.
12. Українська народна творчість: Загадки. Київ: АН УРСР, 1962. 511 с.
13. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
14. Хомік О. Є. Український вербальний оберег: семантика і структура: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004. 229 с.

References

1. Vusy`k O. S. (2000). Slovny`k ukrayins`ky`x sy`nonimiv. Dnipropetrovs`k. 423 s.
2. Ety`mologichny`j slovny`k ukrayins`koyi movy`: V 7 t. (2012) / AN URSR. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; redkol. O. S. Mel`ny`chuk (golovny`j red.) ta in. T. 6: U–Ya. Ky`yiv: Nauk. dumka. 568 s.
3. Ety`mologichny`j slovny`k ukrayins`koyi movy`: V 7 t. (1982) / AN URSR. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; redkol. O. S. Mel`ny`chuk (golovny`j red.) ta in. T. 1: A–G. Ky`yiv: Nauk. dumka. 632 s.
4. Malenko O. O. (2010). Lingvo-estety`chna interpretaciya buttya v ukrayins`kij poety`chnij movotvorchoosti (vid fol`kloru do postmodernu): monografiya. Xarkiv. 488 s.
5. Materialy` do ukrayins`ko-rus`koyi etnologiyi [Elektronna kopiya] / Nauk. t-vo im. Shevchenka u L`vovi, Etnogr. komis.; za red. Xv. Vovka. L`viv, 1912. T. 15.
6. Mogy`la O. A. (1981). Areal`na i strukturno-semanty`chna xaraktery`sty`ka nazv xmar u govoraх ukrayins`koyi movy` // Ukrayins`ke movoznavstvo. Ky`yiv: Vy`shha shkola. S. 117–125.
7. Mushkety`k L. (2014). Personazhi ukrayins`koyi narodnoyi kazky`. Ky`yiv: Ukr. py`s`menny`k. 360 s.
8. Narodna tvorchist`. Ukrayins`ki narodni pisni. URL: <https://www.google.com/search?tbm=bks&q=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96+%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96&oq=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+> (data zvernennya: 06.09.2020).
9. Parubij U. Yu. (2019). Ukrayins`ka zamovlyal`no-zakly`nal`na poeziya: strukturnosemanty`chni osobly`vosti ta poety`ka zhanru: dy`s. ... kand. filol. nauk: 10.10.07. L`viv. 198 s.
10. Slovny`k epitetiv ukrayins`koyi movy` (1998) / S. P. By`by`k, S. Ya. Yermolenko, L. O. Pustovit; za red. L. O. Pustovit. Ky`yiv: Dovira. 431 s.
11. Slovny`k ukrayins`koyi movy`: v 11 t. (1980) / red. kol.: akad. АН URSR I. Bilodid (golova), k. filol. n. А. А. Buryachok, G. M. Gnatyuk ta in. T. XI: X–B. Ky`yiv: Nauk. dumka. 700 s.
12. Ukrayins`ka narodna tvorchist`: Zagadky`. (1962). Ky`yiv: АН URSR. 511 s.
13. Ukrayins`ki pry`kazky`, pry`sliv`ya i take inshe. (1993) / uklad M. Nomy`s; uporyad., pry`mit. ta vstupna st. M. M. Pazyaka. Ky`yiv: Ly`bid`. 768 s.
14. Хомік О. Є. (2004). Український вербальний оберег: семантика і структура: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків. 229 с.

Гурова Оксана Модестовна, кандидат філологічних наук, старший преподаватель кафедри українського язика, Харьковский національний университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина); e-mail: okgur@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7160-4288>

Oksana Hurova, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Ukrainian Language, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: okgur@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7160-4288>

УДК: 811.161.2'373.7

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-05

Концепт подружнього життя в українській весільній концептосфері

Ольга Леонідівна Заверющенко

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри документознавства та української мови,

Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

(вул. Чкалова, 17, Харків, 61000, Україна);

e-mail: olgazaver@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7181-2394>

У статті було дано визначення понять «концепт» і «концептосфера», розглянуто їхнє співвідношення, зв'язок з поняттями концептуальної та мовної картин світу. Подано погляди вчених на природу концепту, схарактеризовано, хто з учених досліджував українську концептуальну картину світу, означено, хто з мовознавців приділив увагу вивченню концептів, які наповнюють українську весільну концептосферу, ступінь розроблення проблеми. Подано характеристику зазначеної концептосфери, зокрема її будови, меж, зв'язків між окремими концептами, наповненість образами. Окреслено місце концепту подружнього життя в українській весільній концептосфері.

Досліджено концепт подружнього життя на матеріалі українських творів слобожанських письменників, фольклорних збірників та словників. До аналізу було залучено фразеологізми, окремі лексеми, уривки весільного контексту, прислів'я, стійкі народні порівняння. З'ясовано поняття концепту, концептосфери, окреслено підходи до вивчення української весільної концептосфери, її меж та наповнення концептами, особливу увагу приділено формуванню концепту подружнього життя, виділено його складові, простежено його зв'язки з іншими концептами – роду та родини, щастя, любові й кохання, батька й матері, добра, хліба, хати, дороги, ладу, в'язання, душі, часу. Розглянуто внутрішню форму фразеологізмів, які утворюють концепт подружнього життя, проаналізовано численні образи (жінки, чоловіка, сімейної пари, дитини (дітей), молодіці, хазяїна, хазяйки, сироти, заможності, батьківщини, господарства), що формують названий концепт, пояснено символічне підґрунтя образів роси, вогню, ладу, голубки.

Описано фразеологічні моделі, у тому числі ті, що наповнені одиницями з компонентом *Бог* як одним з основних концептуальних образів. Виділено компоненти фразеологізмів, які мають смислове навантаження для окреслення меж концепту, утворення синонімічних рядів й антонімічних пар: *батьківщина, добро, хліб, щастя, нужда, горе, злидні*. Пояснено епітети на позначення подружжя, засади виникнення концепту, пов'язані зі звичаєвим правом українців.

Ключові слова: концепт подружнього життя, весільна концептосфера, чоловік, жінка, образ, символ, фразеологізм

Заверющенко О. Л. Концепт супружеской жизни в украинской свадебной концептосфере

В статье дается определение понятий «концепт» и «концептосфера», рассматриваются их соотношение, связь с понятиями концептуальной и языковой картин мира. Приводятся взгляды ученых на природу концепта, указывается, кто из ученых исследовал украинскую концептуальную картину мира, обозначается, кто из языковедов уделял внимание изучению концептов, которые наполняют украинскую свадебную концептосферу, степень исследования проблемы. Дается характеристика названной концептосферы, а именно: ее строения, границ, связей между отдельными концептами, наполненность образами. Очерчивается место концепта супружеской жизни в украинской свадебной концептосфере.

Исследуется концепт супружеской жизни на материале украинских призываний слобожанских писателей, фольклорных сборников и словарей. Анализируются фразеологизмы, отдельные лексемы, отрывки свадебного контекста, пословицы, устойчивые народные сравнения. Объясняются понятия концепта, концептосферы, намечаются подходы к изучению украинской свадебной концептосферы, ее границ и наполнения концептами, особое внимание уделяется формированию концепта супружеской жизни, выделяются его составные части, прослеживаются его связи с другими концептами – рода и семьи, счастья, любви, отца и матери, добра, хлеба, дома, дороги, лада, вязания, души, времени. Рассматривается внутренняя форма фразеологизмов, которые образуют концепт супружеской жизни, анализируются многочисленные образы (жены, мужа, семейной пары, ребенка (детей), молодой замужней женщины, хозяина, хозяйки, сироты, зажиточности, наследства, хозяйства), которые формируют названный концепт, объясняется символическая основа образов росы, огня, лада, голубки.

Описываются фразеологические модели, в том числе наполненные единицами с компонентом *Бог* как одним из основных концептуальных образов. Выделяются компоненты фразеологизмов, которые имеют смысловую нагрузку для определения границ концепта, образования синонимических рядов и антонимических пар: *наследство, добро, хлеб, счастье, нужда, горе, нищета*. Объясняются эпитеты к словам, обозначающим супругов, основы появления концепта, связанные с укладом жизни украинцев.

Ключевые слова: концепт супружеской жизни, свадебная концептосфера, муж, жена, образ, символ, фразеологизм

Olga Zaverushchenko. Married life concept in Ukrainian wedding sphere of concepts

The article defines the term of «concept» and «sphere of concepts» considering their relationship, their link to the concepts of conceptual and linguistic pictures of the world. Scientists' views on the nature of the concept are described. It is indicated which of scientists researched the Ukrainian conceptual picture. It is designated which of the linguists paid attention to studying the concepts, which fill the Ukrainian wedding sphere of concepts, the level of exploring the issue. The description of the concept is given, namely: its structure, boundaries, links between individual concepts, content of images. The place of the concept of marital life in the Ukrainian marriage concept is observed.

In this article married life concept is studied. Investigations are based on Ukrainian works of Slobozhansky writers, folklore collections and dictionaries. Catch-phrases, separate lexemes, wedding context excerpts, proverbs, folk set-phrase similes are analyzed. The terms of concept and sphere of concepts are explained. Approach to studying Ukrainian wedding sphere of concepts are scheduled, it's boundaries and concept content. Special attention is given to married life concept formation. Integral parts of married life concept are allocated as well as it's relationships with other concepts like family, happiness, love, father and mother, kindness, bread, home, road, mood, knitting, soul, time. A lot of images like wife, husband, married couple, child (children), young married woman, host, hostess, orphans, general prosperity, inheritance, household are analyzed. These images form a named concept explaining symbolic basis of dew, fire, mood, dove. Catch-phrase models are described as well as God concept as the main conceptual image.

The inner shape of catch-phrases, which form married life concept, are considered. Catch-phrases components are singled out which have logical meaning for determining concept boundaries and forming a number of synonyms and antonym pairs – inheritance, kindness, bread, happiness, destitution, grief, poverty. Epithets of the words like spouse are explained as well as the basis of concept appearance connected to the Ukrainian way of life.

Key words: married life concept, wedding sphere of concepts, husband, wife, image, symbol, catch-phrase

На зламі тисячоліть сформувався новий підхід до вивчення слова, фразеологізму, тексту. Концептологія відвойовує міцні позиції на терені лінгвокультурології, етнолінгвістики, фольклористики. Актуальними є поняття мовної та концептуальної картини світу: «...часте вживання слова у певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу і переходить... у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями» [9, с. 26].

Концептосфера сприймається як необхідність вивчення менталітету народу, оскільки концепти – це ключі, за допомогою яких розшифровуються глибинні коди народної словесної культури. Концепт постає як складний комплекс образів, символів, метафор, колективного знання та досвіду, що має величезний вертикальний культурний контекст. Це поняття розуміють як «практично невичерпний комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет, явище чи ознаку в певній культурі» [17, с. 238]. Концепти формують концептосфери як певні угруповання в концептуальній картині світу. У цьому зв'язку концепт трактують як «лінгвістичне поняття, яке характеризується динамічністю, здатністю формувати іншу концептосферу, має національно-культурну специфіку й оцінний компонент, а також є мовним вираженням суб'єктивних уявлень того чи іншого народу про навколишній світ» [1, с. 51].

Українська концептуальна картина світу потрапила в поле зору таких учених, як В. Жайворонок [4], Л. Лисиченко [9], В. Ужченко [17] тощо. Концептосфера українського весілля як її частина дедалі частіше стає об'єктом вивчення українських та закордонних учених. Так, наприклад, увага мовознавців була звернена до номінації учасників весілля (А. Байбурин та Г. Левінтон [2], О. Гура [3], І. Магрицька [11]). Найпривабливішою для дослідження стала концептуальна символіка хліба, рушника, печі, вінка, гарбуза, хустки (В. Жайворонок [4], Н. Карлова [6], Т. Лупій [10], І. Магрицька [11], М. Олійник [13], О. Потебня [14], М. Сумцов [16], В. Ужченко [17] тощо).

Українська весільна концептосфера привертає до себе увагу як універсальністю та

логічною будовою (містить численні групи концептів, наприклад група «Учасники весілля» є наповненою концептами молодого й молодої, дружка, старостів тощо), так і відсутністю чітких меж (накладається на інші концептосфери та концепти – роду, родини, життя тощо). Вона видається невичерпною, оскільки дослідження одного концепту дає розуміння того, що він має зв'язок із десятком інших концептів. Так, наприклад, концепти любові та кохання тісно пов'язані з концептами душі, серця, дружби, краси, радості, життя, слави, честі, а також з образами раю, страху, біди, лиха, горя, самопожертви тощо.

Концепт подружнього життя посідає важливе місце серед інших одиниць концептуального поля українського весілля через архаїчність уявлень наших предків про рід, родину, шлюб. Комплекс уявлень українців про сімейне життя включає зв'язки між усіма членами родини, у першу чергу між подружжям. Наприклад: «З добрим подружжям і горе розгорюєш». «Нема лішого друга, як вірна супруга». «Добра спілка – чоловік і жінка. Живуть між собою, як голубів пара» [15, с. 86, 87, 103]; «Нехай вони живуть, як віночки плетуть» [18, с. 67].

Актуальність нашого дослідження зумовлена відсутністю спеціальних розвідок, присвячених концепту подружнього життя в українській весільній концептосфері. Мета статті полягає в дослідженні концепту подружнього життя в українській весільній концептосфері. Завдання розвідки полягають: 1) у з'ясуванні особливостей формування названого концепту; 2) у виділенні основних компонентів даного концепту; 3) у виокремленні зв'язків концепту подружнього життя з іншими концептами української весільної концептосфери.

Базою дослідження є українські твори слобожанських письменників, фольклорні збірники та словники.

Як і будь-який інший концепт, концепт подружнього життя є психо-ментальним згустком образів, уявлень, вірувань, обрядів тощо. Центральне місце у формуванні цього концепту відводиться стосункам між чоловіком і дружиною. Підґрунтям для їх формування є почуття кохання, поваги, взаєморозуміння тощо,

образи яких також можна згрупувати в концептосферу «Духовне життя людини».

Кохання як основа зародження майбутньої сім'ї є стрижнем, на який нанизуються інші компоненти щасливого подружнього життя: віра в Бога, діти, хата, господарство (майно, добро) тощо: «*І покохалися вони, і були в них діти, і було всього в хаті, і на дворі, і на столі, і в скрині*» [8, с. 69].

Важливим є початковий етап сімейного життя подружжя, що постає як щаслива пора зміни статусу молодих людей, коли молодята концентрують свою увагу один на одному: «*О, щоб вас з молодожонами! Як я і себе задаю, так... ну! усього бувало; і празників не тямив... не тепер споминки! Ех, усе-то минулося!*» [7, с. 199]. Уявлення про цей відрізок життя сімейної людини як короткотривалий і найщасливіший вплинуло на формування образної основи фразеологізму *і празників не тямив*. Жаль за неповторністю цієї пори виражається за допомогою окличної інтонації.

Для молодої пари світ обертається навколо неї самої, її єдності. Народна творчість користується широким арсеналом порівнянь, образних висловів, щоб передати ніжність і цнотливість взаємних почуттів людей, які розпочали сімейне життя: «*дивляться один на одного, як ті ясочки... вона пита об відрі, а він їй про мотовило... що-то, якби спустити їх до купи?*» [7, с. 199]. Розмова молодих відбувається без слів, інколи слова бувають зайвими. Оpozитні дієслова *пита* й *відповідає* (пропущене) допомагають створити сцену сімейного життя, де закохані молоді не потребують узгодженості діалогу про побутові речі (*мотовило, відро*, які також є контекстуальними антонімами), їм достатньо взаєморозуміння на духовному рівні. Образна основа стійкого виразу *спустити до купи* відтворює уявний рух назустріч один одному, що допомагає зрозуміти намагання молодят бути разом.

Закоханість молодого чоловіка як стан людини характеризується зосередженням на об'єкті почуття, який можна порівняти зі станом ейфорії: «*дивиться на свою Хвенну-голубку, і слухаючи, що вона йому ще скаже, нічого не чує, хоч йому що над ухом говорить... А що в нього на думці, так нічого й розказувати, бо і самі здорові догадається!*» [7, с. 199].

Фразеологізм *що в нього на думці* влітається в канву опису психічного та фізичного стану молодого, який є типовим для людини його статусу. Порівняння молодої з голубкою налаштовує на уявлення про тихе сімейне життя. Образи голуба та голубки символізують згоду між закоханими, доброту, чистоту, незлобивість, лексема *голубка* вживається як ласкаве найменування жінки або звертання до неї [4, с. 142–143].

Подружжя є спілкою людей, які живуть у любові. Їхні стосунки перебувають у просторі концептосфери, де накладаються концепти любові та кохання на концепт щастя: «*житимете у любові, у своєму щасті*» [7, с. 349]. Сімейне щастя – це, передовсім, взаєморозуміння та повага між пошлюбленими, ці почуття залишаються в серцях і душах навіть літнього подружжя. Такі моральні чесноти, як вірність, доброта, лагідність виходять на перший план при оцінюванні своєї другої половини як еталон поведінки в шлюбних стосунках: «*як пригорне до серця свою стару, як заплаче гірко, і каже: «Спасибі тобі, моя старенька! Через тебе, через твою добрість, через твої труди нас бог благословив усім, усім»* [7, с. 210]. Внутрішня форма фразеологічної одиниці *пригорнути до серця* якнайкраще дає розуміння моделі побудови української сім'ї, де чоловік і жінка – це рівні в правах люди, які пов'язані законним шлюбом, дружбою, відданістю. Любов між подружжям є невіддільною від поваги, відданості: «*наградив його [Бог] жінкою доброю, роботячою, хазяйкою слухняною, і що, було, Наум ні забажа, що ні задума, Настя... ночі не поспить, усюди старається, б'ється, достав і вже зробить і доставе, чого мужикові хотілось*» [7, с. 45]. Дієслова *задума, забажа, хотілось* утворюють синонімічний ряд, який вступає в антонімічні відношення з іншим рядом дієслів-контекстуальних синонімів *не поспить, старається, б'ється, достав, доставе*, що допомагає зрозуміти почуття жертовності одного заради іншого, турботи про рідну людину.

Фразеологізм *житимете у любові, у своєму щасті*, як і інші фразеологічні одиниці моделі «жити + в + іменник з абстрактним значенням», як правило, уживаються на позначення щасливого подружнього життя. Так, наприклад, «*жили вони в мирі та злагоді, росю умивалися, любилися та кохалися*» [8, с. 95]. Образ роси доповнює ідеал української подружньої пари рисами чистоти та вірності. Роса символізує також у народних уявленнях здоров'я, Божу благодать, плодючість, дівочу вроду, вона є чудодійною, бо лікує та додає краси [4, с. 509]. Римовані компоненти *умивалися, любилися та кохалися* додають цьому вислову ознак фольклорності та міфопоетичності, унаслідок чого він сприймається як народний стійкий вираз.

Образна основа фразеологізму «*не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки*» [7, с. 45] розширюють межі концепту подружнього життя, даючи розуміння готовності зрозуміти один одного в шлюбі, знаходити спільну мову, виявляти дипломатію. Компоненти *бійка, лайка* сприймаються як синонімічні в контексті виразу. Заперечення

змісту речення досягається за допомогою вживання заперечних часток *не, ні*.

Побожність української сім'ї є однією з її прикметних ознак: «Щодень хвалили бога за його милості» [7, с. 45]. Бог як творець Усесвіту дає начало кожній родині. Він посилає подружжю статки та дітей, що є основою родини: «Бог благословить вас діточками, такими, як і мене наградив дочечкою, на нову вам радість і на втішеніє» [7, с. 349]; «діточками бог благословив і усім нас наградив...» [7, с. 210]; «За Божим благословенням сім'я поповнюється: чи нас бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві, затим, що я хочу зятя, коли бог благословить, узять до себе у прийми» [7, с. 79–80]. Звертають на себе увагу моделі побудови фразеологізмів з компонентом *Бог*, які формують концепт подружнього життя:

1) «Бог благословить (благословляє, благословить) + [кого] + [ким]»: «Бог благословить вас діточками»; «нас Бог благословив чи худобинкою, чи скотинкою»; «Бог благословить»; «Бог благословив усім, усім» [7, с. 210]; «батьківщини ми з нею не розтратили, а потроху, бог благословляє, усе добавляємо» [7, с. 79];

2) «Бог наградив + кого + [ким]»: «Бог мене наградив дочечкою» [7, с. 349]; «Бог <...> усім нас наградив» [7, с. 210]; «за отцевські і материнські молитви наградив мене Бог милосердний жінкою доброю, роботящою, покірною і несварливою» [7, с. 79];

3) «Бог [не] дав (давав) + кому + кого»: «ув одним тільки була для них журба: не давав їм бог діточок» [7, с. 45]; «за отцевські і материнські молитви дав їм бог і дочечку» [7, с. 45].

Концепт подружнього життя містить і уявлення про спосіб існування за Божими та людськими законами: «були собі чоловік із жінкою, добре жили, Бога не гнівили, дай Боже і нам так пожити» [8, с. 57]. Численні фразеологізми з компонентом *Бог* на зразок *Бога не гнівили; дай Боже і нам так пожити; Бога хвалили* тощо дають змогу зрозуміти, яке місце посідає релігія у свідомості українців.

Сімейне життя чоловіка та жінки постає крізь призму таких понять, як добро, заможність, наявність хати й господарства. Бажаючи зятя, батько дівчини каже: «Так се вже не чие, як моє діло, глядіти дуже тильно, щоб він був хазяїн добрий. Щоб хоть би вже не розтратив і не розтеряв, що від нас прийме, і щоб він і її не довів ні до якої нужди...» [7, с. 79–80]. У свідомості українців бути добрим хазяїном – дбати про дружину, дітей, господарство, тому протиставним до фразеологізму *довести до нужди* є фольклорна формула «*та й стали вони жити-поживати, добра наживати. А дні їх щасливі, як корали з*

намиста в'язалися, на добро і щастя низалися» [8, с. 104]. Злагожене життя подружжя порівнюється з намистом, у якому перли *в'язуться, нанизуються* на нитку, тобто життя проходить без перешкод, гладко та швидко.

Подружжя має примножувати добро, яке дісталось як спадщина від батьків. Старше покоління навчає молодь, щоб *не розтратити і не розтеряти батьківщину*. Тому чесний хазяїн у спілці з дружиною дбає про господарство: «*Батьківщини ми з нею не розтратили, а потроху, бог благословляє, усе добавляємо*» [7, с. 79].

Для формування концепту подружнього життя важливими складниками є поняття батьківщини, добра як моральні категорії та майна, хліба, щастя як матеріальні поняття. Останні протиставляються поняттям нужди, горя, злиднів, як і є протилежними за змістом дії на позначення майнових операцій, виражені дієсловами *розтратити, розтеряти, довести та прийняти, добавляти, наживати*. Зокрема, опозитними є вирази «*добра наживати*» [8, с. 104] й «*а життя на добро не повертало*» («*жив-був собі чоловік із жінкою. І що вони не робили, як тільки не бідкались, а життя на добро не повертало*») [8, с. 114].

Заможність як одна з необхідних умов щасливого життя українського подружжя передбачає обов'язкову наявність хати, двора, свійських тварин та птиці, а також хатнього начиння, зокрема печі, стола, скрині, одягу, рушників, ікон тощо: «*ось і живуть вони, горя не знають, гроші з припічка в торбу змітають, злиднів у двір не пускають*» [8, с. 117]; «*і покохалися вони, і були в них діти, і було всього в хаті, і на дворі, і на столі, і в скрині*» [8, с. 69]; «*і хату мали, і в хаті, і хліб, і до хліба*» [8, с. 57]. Заможність часто асоціюється з наявністю багатого одягу, худоби: «*а далі вже й дівчину запитає <...>: а чи підеш за мене, одягну тебе як панну, нову хату поставлю*» [8, с. 130]; «*чи нас бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою*» [7, с. 79].

Щоденне побутове життя подружжя супроводжується клопотами, працею, виконанням роботи по господарству, що може здатися не зовсім привабливим. Як засторога дівчині, що нехтує парубками, стати жінкою незможного селянина й виконувати хатню роботу виглядає контекст «*ану, дівко, постривай, будеш простому селянинові борці варити й сорочку прати!*» [8, с. 91].

Концепт подружнього життя містить і відчуття незадоволення сімейним життям, пов'язане з відсутністю розкоші, статків, а часто й найнеобхідніших речей для життя. Внутрішня форма фразеологізму *ні кола ні двора* має безпосередній зв'язок з усвідомленням українця себе як осідлої людини: «*здавав, як ми з тобою побралися: не було в нас ні кола ні двора, як там кажуть: без чарки горілки і без жодної*

хусточки відбули весілля своє; не було в нас ні батьків, ні людей, ні музики, нікому і ні під що було танцювати; звісно, хто до сиріт та ще й до бідних піде?» [7, с. 210]. Беззаперечним є те, що в народній свідомості шлюб має узаконюватися весіллям (*весілля відбути*) з дотриманням усіх обрядів з усіма необхідними атрибутами (рушниками, хустками, музикою тощо), учасниками весілля. Для сирітського весілля характерним є відсутність батьків наречених, їхню функцію виконує названий *батько, посажений батько* [12, с. 16].

Вираз *без чарки горілки і без жодної хусточки відбули весілля своє* вказує на крайній ступінь зубожілості, а також сирітство молодих, для яких не діють загальні правила весільної церемонії. Подальше життя такої пари є вкрай важким: *«Не вспіли одружитися, ти по наньмам, а я в батраки... усього випили!»* [7, с. 210]. Фразеологізм *усього випили* сприймається як протиставлення до стійкого виразу жити в достатку: *«жила-була одна сім'я. І все у них йшло на лад... Здавалося, так і мине все життя в злагоді та достатку»* [8, с. 118].

За народним світосприйняттям, злагода та мир є супутниками сімейного щастя. Вислови *іти на лад, жити в злагоді* відкривають архаїчний язичницький світ, у якому бог Лад був символом вірного подружжя, злагоди, миру, любові й веселощів, щастя та сонця, весни [4, с. 326]. У народних пареміях закріпилося значення цього слова як мирне життя, взаєморозуміння (злагода), щастя: *«Нащо й клад, коли в сім'ї лад»* [15, с. 86]. У весільній концептосфері лексеми *налагоджувати, ладити* зустрічаються на позначення етапів весільного обряду: *«рушники налагоджувати»* [7, с. 183]; *«в суботу вранці молоду рядять, стіл ладять»* [19, с. 38].

Компонент *іти* у ФО *іти на лад* розгортає перспективу «ладного» сімейного життя. Дієслова на позначення руху *іти, минати, летіти, слатися* дають розуміння скороминущості часового періоду, який проживає подружжя. Концепт часу видається згорнутою пружиною, яка може розкручуватися в уяві людини. Якщо людина є щасливою й задоволеною життям у парі з дружиною, то час для неї проходить непомітно: *«жила-була одна сім'я. І все у них йшло на лад... Здавалося, так і мине все життя в злагоді та достатку»* [8, с. 118]; *«і покохалися вони, і були в них діти, і було всього в хаті, і на дворі, і на столі, і в скрині. І час не летів, а слався над ними»* [8, с. 69].

Концепт подружнього життя є пов'язаним із концептом дороги: *«А наші молоді пішли жити, вибрикуючи»* [7, с. 271]. Як дорога, так і життя чоловіка й жінки може бути непрямою, «повертати». Таке концептуальне значення мають фразеологізми, які вписуються в модель «іменник + дієслово руху + на + іменник з абстрактним значенням»: *«жив-був собі чоловік*

із жінкою. І що вони не робили, як тільки не бідкались, а життя на добро не повертало» [8, с. 114]; *«Бог благословить вас діточками <...> на нову вам радість і на втішення»* [7, с. 349]; *«дав їм бог і дочечку <...> От і виросла їм на втіху»* [7, с. 46]. Іменники з абстрактним значенням *добро, радість, утіха* входять до складу фразеологізмів *життя на добро не повертало; виросла їм на втіху; Бог благословить вас діточкам на радість*.

Концепт подружнього життя накладається на інші концепти. Так, ідея в'язання наскрізно проходить крізь усе весільне дійство. Вона є символом переходу до статусу одруженої людини, що знаходить численні підтвердження на вербальному рівні. Вийти заміж (одружитися) – це світ зав'язати: *«слухай мене, моя мила, нащо тобі той чоловік, будеш з ним клопіт мати, собі світ зав'яжеш»* [8, с. 92]. Також досліджуваний концепт пов'язаний із концептом роду та родини. Бути посправжньому щасливим у шлюбі – мати дітей: *«щоб наш рід ніколи не переводився»* [8, с. 69]. Численні прислів'я дають розуміння того, що рід уявляється як безперервний генетичний код нації: *«Нашому роду нема переводу»* [15, с. 135]; *«Який рід, такий плід»* [15, с. 136]. Тому сирота почувається беззахисною, нещасливою, нікому не потрібною: *«Немов верета на шляху: без роду, без племені, без захисту»* [15, с. 135]; *«Як родичів у селі нема, то можна зійти з ума»* [15, с. 136].

Рід не має перериватися, тому в родині повинні бути діти, без них дім є пустокою: *«ні дружини, ні діточок»* [8, с. 92]; *«ув однім тільки була для них журба: не давав їм бог діточок. Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм бог і дочечку. Та й раді ж були обое, і Наум і Настя; таки з рук її не спускали... От і виросла їм на втіху»* [7, с. 46]. Якщо відсутність дітей у бездітного подружжя викликає журбу, то поява дитини змінює її на радість. Кардинальна зміна на шкалі емоцій досягається за допомогою протиставлення лексеми *журба* та граматичного центру речення *та й раді ж були обое*, а також фразеологізмів-опозитів *не давав їм бог діточок і дав їм бог дочечку*. Образна основа фразеологізму *таки з рук її не спускали* дає зрозуміти, що позитивні відчуття подружжя йдуть у бік наростання. Вона твориться на тісному духовному зв'язку близьких людей. Позитивні емоції досягають найвищої точки на градаційній шкалі, коли дитина виростає: *от і виросла їм на втіху*.

Важливим для української сімейної пари не тільки народити дітей, а й виховати їх: *«а коли бог благословить діточками, так щоб і їх довести через науку довести і децо їм зоставить»* [7, с. 79]. Як і в попередніх фразеологічних моделях, у даній моделі вживається дієслово на позначення руху *довести* + іменник з абстрактним значенням +

кого: не довів ні до якої нужди; довести їх до пуття. Виховання дітей згідно з правилами народної моралі, етикету, звичаєвого правила українців маніфестовано внутрішньою формою вислову *довести до пуття через науку*.

Звертає на себе увагу вживання іменників і прикметників-епітетів, у тому числі з демінутивними суфіксами, на позначення чоловіка й жінки: *«хазяїн добрий»* [7, с. 79]; *«моя старенька»* [7, с. 210]; *«жінка добра, роботяща, покірнa і несварлива»* [7, с. 79]; *«жінка добра, роботяща, хазяйка слухняна»* [7, с. 45]; *«ясочки»* [7, с. 199]; *«голубка»* [7, с. 199], а також їхніх дітей: *«дочечка»* [7, с. 349]; *«діточки»* [7, с. 349]. Якщо для чоловіка найважливішою якістю є хазяйновитість (*хазяїн добрий*), то серед якостей характеру дружини найбільше ціняться такі, як лагідність, працьовитість, добрий норов. Не менш вагомим є здатність української жінки бути гарною господинею, що включає в себе, перш за все, вміння добре готувати: *«до чого ж красна молодиця! Таку й справді можна під вінець вести – вогонь-жінка, дивись який стіл умить накрила!»* [8, с. 56].

Спритність і хазяйновитість як основні ознаки господині зумовили формування внутрішньої форми фразеологізму *стіл умить накрила* й народнопоетичних епітетів *красна молодиця* та *вогонь-жінка*. Молодиця є уособленням молодості, краси, тому кажуть: *«Гарна молодиця, хоч води напийся, Де красна молодиця, там ясна світлиця»* [4, с. 374]. *Красний* (*красна*) уживається на позначення не тільки красивої, а й енергійної, умілої, сильної, здорової людини. *Красний* є синонімом до *ясний*, *гарний* у словосполученнях *красний день*, *красна година*. *Красний* колір уживається як символ цнотливості молоді: *красний платок* – «червона хустка, яку дарують матері молоді на знак цнотливості дочки» [12, с. 110]. Близьким за значенням до *красного* є прикладка *вогонь*. *Вогонь* має благодійну, очищувальну й захисну силу, з ним пов'язані весільні обряди, зокрема коли *смалять молоду* після шлюбної ночі, перестрибуючи разом з нею через вогнище [4, с. 105].

Образ вогню пов'язаний з образом сонця в давніх українців, оскільки був виявом сонячного бога на землі – Сварожича, за його допомогою чинили суд, через нього стрибали в купальську ніч тощо. *Вогонь-жінка* сприймається як символ гарної, здорової, хазяйновитої жінки, що наділена Богом всіма необхідними позитивними рисами вдачі. Цей образ викликає асоціації з жінкою-берегинею роду.

Звертає на себе увагу номен *жінка* у фольклорних формулах. Так, типовими для української казки є початкові фрази *були собі чоловік із жінкою* [8, с. 57]; *жив-був собі чоловік із жінкою* [8, с. 114], утворені за моделлю «жили (жив, були) + [собі] + чоловік + із +

жінкою». Ця модель наповнена виразами, які доповнюють концепт подружнього життя уявленнями про необхідність для чоловіка мати дружину, жити в парі з нею. Протилежні за змістом до поданих вище висловів фразеологізми *ні дружини, ні діточок* [8, с. 92]; *ні кола ні двора* [7, с. 210] уписуються в модель «[немає (не було)] + ні + кого (чого) + ні + кого (чого)». Повторюваний сполучник *ні* підкреслює трагічне становище самотнього чоловіка, усвідомлення своєї непотрібності нікому. Дані моделі допомагають осягнути важливість для людини бути одруженою, мати сім'ю, дітей, хату й хазяйство як обов'язкових складових подружнього життя. За схожою моделлю утворено вираз *не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки* [7, с. 45].

Отже, концепт подружнього життя є пов'язаним із цілим рядом інших концептів – роду та родини, щастя, любові й кохання, батька й матері, добра, хліба, хати, дороги, ладу, в'язання, душі, часу тощо. Концепти накладаються один на інший, що не завжди дозволяє розрізнити їхні межі. Численні образи допомагають відтворити модель стосунків між українським подружжям. Це образи жінки, чоловіка, сімейної пари, дитини (дітей), молодиці, хазяїна, хазяйки, сироти, заможності, батьківщини, господарства тощо. Образи батьківщини, добра, хліба, щастя, нужди, горя, злиднів та ін. стають компонентами синонімічних та антонімічних фразеологізмів.

Прикметним для цього концепту є вживання дієслів на позначення руху, стану, життєвих процесів, дій подружжя (*йти, минати, довести, вести, жити*), волевиявлення, почуттів (*задумати, забажати, хотіти, любитися, кохатися*), майнових операцій (*наживати, розтеряти, розтратити, добавляти*), іменників з абстрактним значенням (*радість, добро, щастя, втіха, нужда, горе, злидні*), з символічним значенням (*роса, вогонь, лад, голубка, в'язання*). Численні фразеологізми, котрі формують концепт подружнього життя, уписуються в моделі, серед яких звертають на себе увагу ті, що містять компонент *Бог*. Окремі вислови є типовими формулами початку й кінця народних і літературних, стилізованих під народні, казок, побажань, пареміями, стійкими народними порівняннями. Перспективним видається аналіз епітетів на позначення чоловіка й дружини, зокрема *красна, ясочка, вогонь*.

Концепт подружнього життя сформувався на основі поглядів давніх українців про рід і родину, роль жінки й чоловіка в сім'ї, етичних міркувань про міжстатеві стосунки, звичаєвого права українців, інституту сім'ї. Аналізований концепт може розглядатися як локус весільної концептосфери, так і окрема концептосфера, що потребує подальшого пильного вивчення фахівців.

Література

1. Агаркова І. Ю. Фразеологізм як складник структури концепту // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. 2007. № 787. Вип. 52. С. 50–53.
2. Байбурун А., Левинтон Г. «Князь» и «княгиня» в русском свадебном величании (к семантике обрядовых терминов) // Русская филология. 4: сб. студ. науч. работ. Тарту, 1975. С. 58–76.
3. Гура В. А. Из полесской свадебной терминологии. Свадебные чины (словарь: Б–М) // Славянское и балканское языкознание. Москва: Наука, 1984. С. 137–177.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
5. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
6. Карлова Н. М. Семантичні моделі етнофразем весільної обрядовості // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 2007. Т. 20. № 6. С. 67–72.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наук. думка, 1982. 540 с.
8. Крауш Б. Слобожанські казки. Харків: Центр Леся Курбаса, 1993. 144 с.
9. Лисиченко Лідія. Невичерпні глибини мови // Незгасимий СЛОВОСВІТ: збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / уклад. Микола Філон, Тетяна Ларіна / Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 21–28.
10. Лупій Т. Пов'яжіть на плечі рушники! (за матеріалами передвесільної обрядовості Західного Полісся) // Берегиня. 2001. № 4. С. 19–24.
11. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 182–193.
12. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.
13. Олійник М. Етнокультурна конотація фразеологізмів гуцульських говірок і способи її реалізації // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 182–193.
14. Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и повѣрій // Чтѣнія въ Императорскомъ обществѣ истории и древностей российскихъ при Московскомъ ун-те. Москва, 1865. Кн. 3. С. 83–310.
15. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1990. 528 с.
16. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков: Типография М. Зильберга, 1885. 137 с.
17. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. // В. Д. Ужченко. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ: Альма-матер, 2005. 400 с.
18. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упоряд. М. М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 2001. 392 с.
19. Фольклорні осередки Харківщини / упоряд. К. Дорохова, В. Осадча, Н. Плотник. Харків: Регіон-інформ, 2002. 380 с.

References

1. Aharkova I. Yu. Frazеолоhizm yak skladnyk struktury kontseptu // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V. N. Karazina. Serii: Filolohiia. 2007. № 787. Vyp. 52. S. 50–53.
2. Bajburin A., Levinton G. «Knjaz» i «knjaginja» v russkom svadebnom velichanii (k semantike obrjadovyh terminov) // Russkaja filologija. 4: sb. stud. nauch. robot. Tartu, 1975. S. 58–76.
3. Gura V. A. Iz poleskoj svadebnoj terminologii. Svadebnye chiny (slovar: B–M) // Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Moskva: Nauka, 1984. S. 137–177.
4. Zhaivoronok V. Znaky ukrainsoi etnokultury: Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira, 2006. 703 s.
5. Zhajvoronok V. Ukrainiska etnolingvistyka. Narisy. Kyiv: Dovira, 2007. 262 s.
6. Karlova N. M. Semantychni modeli etnofrazem vesilnoji obryadovosti // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. 2007. T. 20. № 6. S. 67–72.
7. Kvitka-Osnovianenko H. Povisti ta opovidannia. Dramatychni tvory. Kyiv: Nauk. dumka, 1982. 540 s.
8. Kraush B. Slobozhanski kazky. Kharkiv: Tsentr Lesia Kurbasa, 1993. 144 s.
9. Lysychenko Lidiya. Nevycherpni glybyny movy // Nezhgasyuj SLOVOSVIT: zbirnyk naukovykh pracz na poshanu profesora Volodymyra Semenovycha Kalashnyka / uklad. Mykola Filon, Tetyana Larina / Xarkiv: Xarkivskij nacionalnyj universytet imeni V. N. Karazina, 2011. S. 21–28.
10. Lupij T. Povyazhit na plechi rushnyky! (za materialamy peredvesilnoji obryadovosti Zaxidnogo Polissya) // Beregynya. 2001. # 4. S. 19–24.
11. Magryczka I. Semantychna struktura i kulturna motyvaciya vesilnyx frazeologizmiv u sxidnoslobozhanskyx govirkax // Dialektologichni studiyi. 2: Mova i kultura / Vidp. red. P. Grycenko, N. Xobzej. Lviv, 2003. S. 182–193.
12. Mahrytska I. Slovnyk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast). Luhansk: Znannia, 2003. 172 s.
13. Olijnyk M. Etnokulturna konotaciya frazeologizmiv guczulskyx govirok i sposoby yi realizaciyi // Dialektologichni studiyi. 2: Mova i kultura / vidp. red. P. Grycenko, N. Xobzej. Lviv, 2003. S. 182–193.
14. Potebnja A. A. O mificheskom# znachenii nekotoryh# obrjadov# i povѣrij // Chtѣnija v# Imperatorskom# obshhestve istorii i drevnostej rossijskih# pri Moskovskom# un-te. Moskva, 1865. Kn. 3. S. 83–310.

15. Pryslivlia ta prykazky: Liudyna. Rodynne zhyttia. Rysy kharakteru / uporiad. M. M. Paziak. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 528 s.
16. Sumcov N. F. Hleb v obrjadah i pesnjah. Harkov: Tipografija M. Zilberga, 1885. 137 s.
17. Uzhchenko V. D., Uzhchenko D. V. // V. D. Uzhchenko. Frazеolohiia suchasnoi ukrainskoi movy. Luhansk: Alma-mater, 2005. 400 s.
18. Ukrainski pryslivlia, prykazky ta porivniannia z literaturnykh pamiatok / uporiad. M. M. Paziak. Kyiv: Nauk. dumka, 2001. 392 s.
19. Folklorni osередky Kharkivshchyny / uporiad. K. Dorokhova, V. Osadcha, N. Plotnyk. Kharkiv: Rehion-inform, 2002. 380 s.

Заверюшенко Ольга Леонидовна, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры документоведения и украинского языка, Национальный аэрокосмический университет имени Н. Е. Жуковского «Харьковский авиационный институт» (ул. Чкалова, 17, Харьков, 61000, Украина); e-mail: olgazaver@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7181-2394>

Olga Zaveriushchenko, Ph.D. Philol. Sci., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Documentation and Ukrainian Language, National Aerospace University named after N. Ye. Zhukovsky „Kharkov Aviation Institute” (Chkalova street, 17, Kharkov, 61000, Ukraine); e-mail: olgazaver@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7181-2394>

УДК 821.161.2.08

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-06

Особливості художньої концептуалізації любови-еросу в поезії представників Розстріляного відродження

Інна Миколаївна Літвінова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна);
e-mail: sakura-inna@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4067-4301>

Стаття присвячена вивченню образної системи поезії Розстріляного відродження – непересічного мистецького явища в українській і світовій літературі. Серед яскравих представників цього періоду Б.-І. Антонич, М. Бажан, М. Йогансен, Г. Коляда, Б. Лепкий, В. Плужник, М. Рильський, М. Семенко, В. Сосюра, П. Тичина та інші.

Для аналізу обрали еротичні образи та мотиви – такі, що реалізуються на межі духовного й тілесного. Вибір матеріалу для дослідження зумовлений естетикою аналізованого періоду: митці 20–30 рр. ХХ ст. були свободолобні та вільні в проявах, уважали, що в літературі не повинно бути заборонених тем. Аналізовані образи реалізуються в різних тематичних площинах: інтимні стосунки, соціальні відношення, інтелектуальна діяльність, мистецтво та інші. Через специфіку вони стали своєрідними провідниками будь-яких тем у царину найінтимніших переживань, а тому й маркерами значущості зображуваного. Послугуючись традиційними художніми засобами, автори створюють оригінальні образи, що діють одразу в кількох дискурсах, тому специфікою аналізованих образів можемо визначити багатомірність і широке коло семантичних трансформацій. Чуттєвість еротичних образів, що створені в руслі модерністичної естетики, подекуди посилюється ритмомелодикою, експериментами на звуковому чи лексичному рівнях.

Уважаємо, що дослідження еротичних образів у поезії представників Розстріляного відродження є важливим, оскільки, ігноруючи еротизм у літературі, ми продовжуємо жити в межах радянського дискурсу. До того ж актуалізація аналізованих образів значно посилила чуттєвість і глибину тексту, завдяки чому українська література й мова вийшли на якісно інший рівень. Через штучне переривання природного перебігу літературного процесу в Україні в першій половині ХХ ст. ми спостерігаємо певне повторення тенденцій на сучасному етапі. З огляду на це дослідження поетичного мовлення в запропонованому аспекті видається ще більш актуальним і перспективним.

Ключові слова: мовна картина світу, поетичний текст, ідіостиль, художній образ, символ, тропи, семантика

Литвинова И. Н. Особенности художественной концептуализации любви-эроса в поэзии представителей Расстрелянного возрождения

Статья посвящена изучению образной системы поэзии Расстрелянного возрождения – незаурядного художественного явления в украинской и мировой литературе. Среди ярких представителей этого периода Б.-И. Антоныч, М. Бажан, М. Йогансен, Г. Коляда, Б. Лепкий, В. Плужник, М. Рильский, М. Семенко, В. Сосюра, П. Тичина и другие.

Для анализа выбрали эротические образы и мотивы – такие, которые реализуются на грани духовного и телесного. Выбор материала для исследования обусловлен эстетикой анализируемого периода: писатели 20-30 гг. ХХ в. были свободолобные и свободные в проявлениях, считали, что в литературе не должно быть запретных тем. Рассматриваемые образы реализуются в различных тематических плоскостях: интимные отношения, социальные отношения, интеллектуальная деятельность, искусство и другие. В силу специфики они стали своего рода проводниками любых тем в зону интимных переживаний, а потому и маркерами значимости изображаемого. Пользуясь традиционными художественными средствами, авторы создают оригинальные образы, действующие сразу в нескольких дискурсах, поэтому как специфику рассматриваемых образов можем определить многомерность и широкий круг семантических трансформаций. Чувственность эротических образов, созданных в русле модернистической эстетики, иногда усиливается ритмомелодикой, экспериментами на звуковом или лексическом уровнях.

Считаем, что исследования эротических образов в текстах представителей Расстрелянного возрождения является важным, поскольку, игнорируя эротизм в литературе, мы продолжаем жить в пределах советского дискурса. К тому же актуализация рассматриваемых образов значительно усилила чувственность и глубину текста, благодаря чему украинская литература и язык вышли на качественно иной уровень.

Из-за искусственного прерывания естественного течения литературного процесса в Украине в первой половине ХХ в. мы наблюдаем определенное повторение тенденций на современном этапе. Учитывая это, исследование поэтической речи в предложенном аспекте представляется еще более актуальным и перспективным.

Ключевые слова: языковая картина мира, поэтический текст, идиостиль, художественный образ, символ, тропы, семантика

Inna Litvinova. Special features of the artistic conceptualisation of eros love in the poetry of the representatives of the Executed Renaissance

The article studies the image system of the poetry of the Executed Renaissance, which is a special artistic phenomenon in Ukrainian and world literature. Among the outstanding representatives of the period are B.-I. Antonych, M. Bazhan, M. Yohansen, H. Koliada, B. Lepkyi, V. Pluzhnyk, M. Rylskyi, M. Semenko, V. Sosiura, P. Tychyna and others.

The research analyses erotic images and motifs – the ones realised on the border of the spiritual and the corporeal. The choice of the research data is determined by the esthetics of the analysed period: the authors of the 1920-1930s loved freedom and were free in expressing themselves, they believed there could not be taboos in literature. The analysed images are realized in various theme dimensions: sexual relationship, social relationship, intellectual activity, art etc. Because of their specific character they have become a kind of ways of guiding any topic into the area of the most intimate experiences and, as such, the markers of the significance of the depicted. Using different literary techniques, the authors create original images that exist within several

discourses, so multidimensionality and various semantic transformations can be pointed out as the specific features of the analysed images. The sensuality of the erotic images created within modernistic esthetics is sometimes intensified by the rhythm-melodics or experiments at the sound or lexical levels.

It is pointed out that research of the erotic images in the texts of the representatives of Executed Renaissance is important as in case of ignoring the erotic in literature, we go on living within Soviet discourse. Besides, the actualisation of such imagery has intensified the sensuality and the depth of the text, thus taking Ukrainian literature and language to a new level. Because of the artificial interruption in the natural course of the literary process in Ukraine in the first part of the 20th century, a kind of repetition of the trend can be observed at modern stage. Considering the above, the suggested angle of research on poetry looks still more topical and perspective.

Key words: linguistic picture of the world, poetic text, individual style, artistic image, symbol, tropes, semantics

Попри те, що в українській філології поетичне мовлення та образна система є постійним предметом досліджень, еротичні образи перебувають поза увагою науковців, і навіть тривалий час залишалися табуйованими. До їх аналізу час від часу зверталися літературознавці, зокрема Т. Гундорова, Г. Ільєва, О. Легка, О. Мудрак, С. Павличко, М. Сулима. В українській лінгвістиці еротичні образи частково досліджені лише в контексті інших. Очевидно, поясненням такого стану речей є «задавнена радянська сексофобія» [17].

Щодо подібних досліджень творів представників Розстріляного відродження ситуація ще більш складна. Словами Я. Цимбал, «про еротичу у творчості письменників 20–30-х років узагалі не йшлося. Їх реабілітували й відразу канонізували, перетворюючи на ідолів, яких можна скільки завгодно мацати руками: однаково позолота міцно приклеєна до їхніх німбів» [17]. На наше переконання, ігноруючи еротизм у літературі, ми продовжуємо жити в межах радянського дискурсу й утримуємо всю нашу літературу в тих же межах. Намагаючись прибрати з образів митців «усе зайве й несуттєве», ніби позбавляємо їх людський рис. Тим більше, якщо йдеться про період 20–30-х рр. ХХ ст., коли все жило, грало, буяло, і тема стосунків, інстинктів вивчалася в активній фазі, відбувалося «зняття культурних табу, зокрема у сфері сексуальності» [10, с. 22]. До того ж еротичу варто «вважати за потужний креативний фактор, який позбавляє літературу утилітарно-ужиткових кореляцій, натомість додає їй ірраціональної семантики, глибиннонотураїної автентики, зовнішньої привабливості, внутрішньої динаміки та неабиякого драматизму» [13, с. 84]. Отож аналіз еротичних образів, їхньої семантичної та стильової специфіки дозволяє глибше зрозуміти творче покоління, принаймні щодо критеріїв свободи світовідчуття, виявлення почуттів, креативності, морально-етичних засад тощо. Для представників цього періоду не було заборонених тем: усе, чим живе людина, – важливе, усі почуття й переживання мають право на існування.

Сказане вище важливе в контексті дослідження поетичного мовлення як вербального портрету мовної особистості. Виходимо з положення, що поетичні образи не можуть бути запрограмовані (на відміну від змісту поезії), виникають на межі свідомого й

підсвідомого, через те дозволяють робити спостереження щодо світобачення як окремої особистості, так і представників конкретного покоління загалом. А також це цікаво в аспекті вивчення виражальних можливостей мови як основного засобу комунікації.

Актуальним є питання джерельної бази. Попри те, що на сьогодні зроблено принаймні дві спроби довести тяглість явища еротичної української поезії (видано антології «Біла книга кохання» [1] та «Сяйво білого тіла» [15]), у них незаслужено мало представлені твори поетів Розстріляного відродження. Матеріалом для нашого дослідження стали поезії з антологій «Українська авангардна поезія» [16] та «Розстріляне Відродження» [12], а також сайтів «Дотик словом» [3] і «Проба пера» [11]. Маємо відзначити, що еротична лірика більшою чи меншою мірою представлена в доробку багатьох представників досліджуваного періоду. У нашій роботі аналізуємо поетичні тексти Б. І. Антонича, М. Бажана, М. Йогансена, Г. Коляди, Б. Лепкого, В. Плужника, М. Рильського, М. Семенка, В. Сосюри, О. Теліги, П. Тичини, Р. Троянкер, Гео Шкурупія та інших.

З'ясовуючи теоретичні засади дослідження, визначимо терміни «erotична поезія», «erotичні образи» тощо. Диференціацію понять інтимної, любовної та еротичної лірики пропонує О. Мудрак: інтимна лірика – те, що пов'язане з родиною, родинний затишок, родинне тепло; любовна лірика – це поезія про платонічні почуття між закоханими, еротична лірика – це поєднання духовного й тілесного [9]. З огляду на це до еротичних образів відносимо такі, що мають стосунок до тілесності, чуттєвої сфери, людських інстинктів тощо. У досліджуваних поезіях спостерігаємо широке коло еротичних образів, що називають частини тіла, учасників сексуальних стосунків, емоційну складову тощо. Розглянемо основні інтерпретації аналізованих образів.

Власне еротичні образи постійні в інтимній поезії. Великою кількістю текстів визначеної тематики представлена «тичининська життєлюбна, але цнотливо стримана або „онаївлена” еротика» [2, с. 84]: «*Ой ти ранку, любий сонку. Треті півні голосні! Взяв дівчину беззаконну На двадцятій весні*» [3], «*Ой була собі Оксана та як був собі Іван... Та схопилась шура-бура ще й любовний той роман*» [3], «*З гори вона збігла і гола лягла, – не знає, не знає, не знає чому – Жагуче коліна сумні розвела і сонце приймає, як мужа*» [3], «*Мову пісні Калевалі, вітер в лоно їй повів, зарожевив низу перса, почорнів оте, що видно*» [3] тощо. У двох

перших контекстах відчутні фольклорні мотиви (любий сонку, треті півні, була собі), два останні визначаються оригінальними авторськими тропами (мова пісні Калевалі; сонце, як муж; вітер зарожевив, почорнів). Через непряме називання реалій, метафоризованість викладу в усіх поезіях відзначаємо прихований, ніби завуальований еротизм.

Подібна настроєвість у поезії М. Рильського «Поцілунок»: «У темні гуцині її я наздогнав. Вона, вже лежачи серед пахучих трав, Руками дружними од мене одбивалась. Нарешті стишилась – і дивне диво сталося: Уста, що і мене, і весь мій рід кляли, Мов квітка багряна, до мене простягли Свій келих, сповнений солодкої знемоги» [3]. Сюжет поезії марковано дієсловами наздогнав – одбивалась – стишилась – простягли.

Більш сміливі еротичні тексти «дивовижно ніжного і не менш дивовижно відвертого у творах» [14] М. Семенка: «Перса твої Мої: Я їх цілував. Ноги твої Мої: Я їх пестив. Між твоїх стегон Мох. Тіло твоє Моє: Воно тремтіло. Ти — Моя: Ти віддалась» [3]; «я ж не сплю жду свою коханку біду – я ж люблю...» [16, с. 416]; «Я люблю безстидні рухи І свободу почувань Як оголюються руки І тремтить звабливо стан» [3], «Твоє тіло слизьке як пристрасть І виблискує ніби „Відьма” Ропса Воно викликає таку безмежну пристрасть Як твір Хеопса» [11]. Відвертість тексту зумовлена високою концентрацією тілесних образів (перса, стегна, ноги, тіло), епітетів (тіло слизьке, пристрасть безмежна, безстидні рухи, тремтить звабливо), дієслів на позначення відчуттів (тіло тремтіло, виблискує, викликає пристрасть) тощо. Оригінальний повторюваний прийом у першому контексті – свого роду семантичне «зрощення» займенників першої та другої особи «твоє моє, ти моя» – зумовлює семантику близькості. Апелювання до творів мистецтва в останньому контексті увиразнює та осучаснює текст.

Еротичні образи є визначальними також у поезії М. Семенка «Еротичний сполох»: «біляві груди молодой, увінчаної спрагою і коханням», «тіло ніжне і тужаве», «розкинуті в жадобі білі ноги», хотіння, еротичний сполох, надмірно-хвороблива пристрасть, перса, млосьне чекання тощо. Насамкінець поет виводить еротичну замальовку на філософський рівень: «І уродиться продовження роду Насіннєвова зав'язь — ціль природи» [3]. Пристрасть бачиться вже як енергія, що зумовлює життя на землі.

Напруження емоцій визначають еротичну лірику Гео Шкурупія: «Іноді пристрасті розпалюються не на жарт Мої руки твої перса пестили, і всі жєници мене драбують стегнами тепер. У мене в грудях од цього пес вис, і я те й те зжер би...» [3]; «пристрасні поцілунки гарячих вуст / роздушилась велика

червона вишня / стримані подихи / тепла вода запаших долонь / ох ми я / м'якість гарячих дотиків твердість хвильолон ах роздушилась велика червона вишня по всьому тілі теплий сік» [16, с. 720]. Для зображення пристрасті автор використовує багату палітру засобів: лексеми *пристрасть / пристрасні*, метафори *пристрасті розпалюються, у грудях пес вис, роздушилась вишня*, просторічну лексику *зжер би*, *оказіоналізм хвильолон* тощо.

Відвертими зізнаннями вражають також поезії Г. Коляди «Я вас боюся... Ви притягуєте до себе вогнями страсти!.. <...> ти стоїш гола серед різнокольорових бризків фонтанів» [16, с. 279–280], Ю. Палійчука «Тихий вибух пристрасти, близьке сонце обійм» [16, с. 363], Едварда Стріхи «В цей момент Я коханку свою, Злотую Зоце, Цілую: в зуби, в перса ets...» [16, с. 536] та багато інших. Жіноча еротична поезія представлена меншою кількістю творів, у першу чергу, авторства Р. Троянкер: «Ти так молив – сьогодні стань моєю. І сталося. О, закон буття!» [3] та інші. Як бачимо, еротичні поезії аналізованого періоду доволі відверті, автори прагнуть до чуттєвості, відкидають звичні для класичної літератури табу, хоча тропіка часто витримана в традиційному ключі.

У дусі модерністичної естетики написана поезія М. Бажана «Мене зелених ніг...»: «Мене зелених ніг, тіл тють люля хміль. О, хто зазирає ввечері на зорі в хвиль сльотну толь? Маг гам втом – гілля хили чоло. Лягай, гаї лагун на килим, гегінь лон. О коло, локоп лих у голих ніг і мхів твоїх. Не келих хилить літо то – а плахту, не конопель стон – жах тут – тінь тут. Коло плеса оплетене тло навкруг, Плахта там» [3]. До слова, О. Коцарев відносить цю поезію до вершинних досягнень українського літературного авангарду і до найефектніших віршів українських двадцятих років» [3]. Окрім насичення тексту лексемами з тематичного поля «еротика» (тіла, хміль, стон, голі ноги тощо), варто відзначити акцент на ритмомелодиці та звучанні поезії. Такі звукові експерименти, з одного боку, роблять поетичний текст неповторним, а з іншого, – відволікають увагу читача від змісту, адже, словами О. Кручених, «установка на звук – зсув змісту. Зсув наскрізь пронизує вірш <...>, він є однією з найважливіших частин вірша. Він змінює слова, рядки, звучання» (переклад мій. – І. Л.) [6].

Цікавий образ коханої в поезії М. Йогансена: «Як дихає ніжно, і легко, і тихо обличчя... – По гаяві сонній без краю блукають коліна, Коли біля тебе лежить твоя річка І хилить, і хилить у глїб сумирної хвили» [3]. Поєднання в образі коханої еротичного та філософського начала (через метафори *блукають коліна* та *кохана-річка* відповідно), робить його багатомірним, водночас тілесним та ідеальним. Образ кохана-річка – авторська знахідка, що дозволяє підключити архетипову для образу ріки семантику – життя.

Еротизм як частина щасливого життя, молодості – постійний мотив поезії представників Розстріляного відродження. Емоційно в унісон із Олесеєм «Цілуй, цілуй, цілуй її, – Знов молодість не буде!» [3Error! Reference source not found.] звучить поезія М. Вороного «Епіталама»: «Світовий коловорот Всіх нас в обіг свій затягне... Хай же тішитися Ерот, П'є Психея, доки прагне! <...> Шлюб закоханих істот — Справжнє свято Гіменей! Помічник у них — Ерот, Помічницею — Психея. <...> Хай на славу буде шлюб! Хай бринять жагучі звуки, Щоб шукали губи губ. Щоб сплелись з руками руки. Щоб злучились в одно Животворче, спільне — двоє... Поки в чашах є вино, Пийте жадібно... Ево!» [3Error! Reference source not found.]. За жанром епіталама – твір на честь молодого подружжя, написаний із нагоди весілля. Як бачимо, на думку автора, щастя в шлюбі складається з двох важливих компонентів, представлених через образи Ерота (утілення любовного потягу) та Психеї (утілення душевного начала).

Гімн життю, вірності, коханню співає Олена Теліга в поезії «Літо»: «В день такий — віддатись поцілункам, В день такий — цілим натхненням жить! П'яним сонцем тіло налилося <...> А душа вкляється просторам І землі за світлу радість — жить. І за те, що стільки уст палило І тягло мене вогнем спокус, І за те, що замінить несила Ні на що — твоїх єдиних уст» [3Error! Reference source not found.]. Попри жіночу стриманість і толерантність, уважаємо доречним розглядати поезію в еротичному ключі через низку метафор віддатись поцілункам, п'яним сонцем тіло налилося, вогонь спокус тощо.

Цікаву й доволі численну групу еротичних образів складають такі, що є виразниками соціальних відношень. Цю тенденцію можна пояснити тим, що для аналізованого періоду властива оголеність почуттів, тяжіння до відвертості, пошуки нового.

Еротичне й соціальне є протилежними полюсами в поезії В. Сосюри «Ой, весна!»: «Як це вийшло, далеко, що я Своє щастя розбив як дитина? Ти казала: „Бери, я твоя“, Я ж, дурний, тільки гладив коліна... Тільки гладив коліна, мовчав... Цілував тільки плечі та брови... Хоч і добре до неї я знав Все, що треба нам знать для любови... Ми з тобою зійшлись у маю, Ще не знав я, що значить ідея, Ти й тоді Україну мою Не любила, сміялась із неї!» [3Error! Reference source not found.]. У наведеному контексті еротизм, почуття – не частина щасливого життя в суспільстві, а те, що суттєво відволікає від ідеї: гладив коліна, цілував плечі – і не помітив проблему.

В аналогічному ключі використовують еротичні образи Юліан Шпол «Адже тепер революція. Навіщо ж щодня полюція»

[16, с. 742Error! Reference source not found.] та С. Гординський «Ніколи не збагнути Європи Вам у годинному готелі, Куди заходите Ви, щоб Дівчатка втішувать веселі, Щоб від питань цих, накінець, Узятись за проблеми другі, Бо в перших уже будете спец Ви від інтимної недуги» [16, с. 218]. Тілесне бачиться як таке, що заважає вершити великі справи.

До протилежного прийому вдається М. Йогансен у контексті: «Весна стає світліша і світліша, Соціалістична весна, клянусь головою, Зложила крила і стоїть піша І жде цілуватись зі мною» [3]. Як особливість світовідчуття автора маємо відзначити інтимність переживань стосовно тогочасних суспільних змін, що в цитаті втілено метафорою Соціалістична весна жде цілуватись зі мною, із цього стає очевидним, наскільки поет впускає в себе соціальне.

В унісон до попередньої поезії звучать рядки Р. Троянкер: «Будинок-комуна кохаю давно» [16, с. 602]. Через лексему кохаю ставлення до суспільної ідеї інтимізується.

Сексуальна свобода вважалася незаперечною ознакою нової доби, підтвердження чого знаходимо в поезії Едуарда Стріхи: «Поряд з електрифікацією „сексуалізація“, «Буде трактор на стерні й нові діти навесні: Трактористи! Футуристи!» [16, с. 552]. Авторський новотвір сексуалізація гармонійно потрапляє в мовну естетику доби з любов'ю до абстрактних назв на -ція.

Еротика – ознака свободи також у поезії Г. Вакара: «...я можу, можу про все: про джаз-банд, кохання, фокстрот. Можу навіть про груди, не стягнені корсетами, І про інші найвульгарніші речі з еротики» [16, с. 94–95]. Через лексему найвульгарніші еротичні образи вимальовують неідеальний світ радянського суспільства, але щирий, відвертий, новий.

Персоніфікований образ індустріальної доби-коханки спостерігаємо в Л. Чернова: «Мрію про світлу коханку – Непереможну Електру – Неперевершену досі Індустріальну добу» [16, с. 673]. Персоніфікований образ доби підкреслює інтимність сприйняття соціальних змін, оскільки створюється на межі еротичного та соціального дискурсів.

Відсутність бажаної, але недоступної коханки свідчить про життєві негаразди в поезії Л. Зимного: «Життя не впало в обійми мені юному з щедрістю поступливої коханки» [16, с. 254]. Образ коханки надає семантики бажаності, омріяності, але почасти й гріховності.

Як бачимо, еротичні образи як виразники соціального мають доволі багату палітру інтерпретацій: з одного боку, є негативним фактором, що заважає творити щасливе майбутнє, а з іншого, – транслують свободу як константу нової доби.

Еротичні образи діють також у площині урбаністичного дискурсу. Місто початку ХХ ст. – втілення нового життя, мрії, свободи (згадаймо

роман В. Підмогильного «Місто»). Не дивно, що місто активно наділене еротизмом (читайте: манить, захоплює, збуджує фантазію). Тому типові урбаністичні картини супроводжуються еротичними замальовками.

Так у поезії Гео Шкурупія «Вогкість вуст» бачимо «бетонного міста тіні, камінь, залізо, брук», серед якого «наші постаті білі стискаються в м'яких торканнях», «гучний вібруючий дзвін наші тіла нагадують, дзвін, що лунає в країну ласк мінливих райдуг» [3]. Аналогічні образи в поезії «Барабан печалі» того ж автора: «Очі твої під дощами, перса і тіло твоє... Руки в траві розкинуті, вогні долонь в долонях моїх <...>. Тіні пахучого вечора, вогні недалекого міста...» [16, с. 721]. Спостерігаємо інтимізацію образу міста, надання йому чуттєвості, відвертості, жаги. Це йде дещо в розріз із подальшими гаслами про відсутність сексу в СРСР та відстороненість від усього живого.

Злиття образу міста й предмета пристрасти спостерігаємо в поезії Г. Коляди: «Місто надзвичайно вродливе. Краще навіть дівчат. Вродливіше за коханок моїх бувих і майбутніх» [16, с. 282]. Та й жінки міста мають відповідати новій естетиці: «О, ти чудова жінко міста! Я перший поет революції співаю про тебе, не ганьбючи тебе канчуками чемности й моралі <...> Я сильний і юний, хочу бачити тебе фарбовану, кокетуючу, зраджуючу на кожнім кроці» [16, с. 280–281]. Йдеться, у першу чергу, про свободу, певне сп'яніння від можливості вибору, зникнення обмежень і пут.

Подекуди урбаністичні замальовки супроводжуються гріховністю через образи спокуси, коханців, повій, сутенерів. Подібне спостерігаємо в поезіях Б.-І. Антонича: «На ніч спітаються коханці, мов гарячий хміль.<...> Руда коханка в теплім ліжку і зоря в портфелі» [16, с. 54]; «купці й роздягнені дівчата, в'язні в тюрмах і поети» [16, с. 56]; «Очі скляні кам'яниць, над ними шильди, фасади, мінливий реклам танець пестить трійлом принади.<...> По тисячкрать вдаряєте цілунками спокус мерехтливі, в блиску злив спокусливі плями» [16, с. 54]. Як символ гріховних нещирих стосунків постійним є образ повії: у поезії М. Бажана «І тужливо ударять в якусь проститутку Пухирі її в'ялих грудей» [16, с. 54]; у Г. Вакара «Обіймаєшся тепер з проститутками» [16, с. 98]. Подібні контексти пронизані негативним емоційним забарвленням і втілюють темний бік свободи, певну розбещеність і продажність.

Цікаву низку еротичних образів як утілення творчості, а саме танцю спостерігаємо в поезії М. Бажана «Фокстрот»: «Мелодія в розбещеній скорботі <...> Забився в похоті прелюдній Цей крок лисиць, меткий фокстрот, Цей такт, Цей тракт хитких істот, Цей акт одвертий, акт

прилюдний, Цей неймовірний акт. Шматує же крок, труси людей ти, Кохання механічний знак! <...> Ах, солодйництво примар В розгойданому мюзік-холі! Віолончелі стегна голі, І хтиві талії гітар, <...> Хитаються, любов іде, До рота влипиш ртом. Любов людей, любов людей Трусить животом, Животом і клубами, губами ботокуда, Губами, мов окравками скривавлених лахміть. То, поспішаючи, стенографують люди Каракулями шімі свою коректну хіть» [3]. Авторське змалювання танцю перегукується з офіційним ставленням до фокстроту в радянські часи: А. Луначарський, радянський державний діяч, відзначав, що «в фокстроті основне від механізації, від притупленої еротики, від бажання приглушити почуття наркотизмом» [3]; у циркулярі голови Реперткому Трайніна відзначено, що цей танок «лоскоче чуттєвість тілесних рухів», є «збуджувачем згаслих ілюзій, кокаїном пристрастей», тому, разом з іншими танцями такого типу, у тому числі шімі, не може бути дозволений для радянських людей [3]. Але водночас не можемо не відзначити авторське мимовільне замилювання такою відвертістю, оголеністю. Танець у поезії – утілення особистої свободи, сміливості, вираження найінтимнішого.

Подібна інтерпретація образу танцю в поезії Олени Теліги «Танго»: «О, дивне танго, — і сум і пристрасть. Пливу на хвилях твого туману Згубила керму, спалила пристань! І б'ється серце, і гнеться тіло, В твоїм повільнім і п'янім вирі» [3]. Танець у наведеному контексті – більш інтимний образ порівняно з попереднім, адже в ньому лише двоє у своєму мікрокосмі.

На перетині дискурсів «еротика» – «творчість» вималюваний образ творчості-коханки в поезії Л. Чернова: «Тисячевладна коханка – кров'ю окурена творчість» [16, с. 672]. Драматизму образу надають епітети тисячевладна та кров'ю окурена.

Оригінальний сміливий образ творчості спостерігаємо в О. Слісаренка: «Я запліднюю мову Спермами сміливих образів» [16, с. 490]. Узаємопроникнення світу інтимних переживань та творчих пошуків досягають найвищого рівня емоційності через метафору запліднюю мову спермами образів.

Еротичні образи подекуди реалізуються в площині наукового дискурсу, як, наприклад, у поезії «Елегія інтелекту» В. Гаврилюка через образи важкий метафізичний вигиб стелі, еретичні вихляси тем, крик стишений приборканого тіла, фізіологія утом, ерос балерин [16, с. 157–158]. На межі дискурсів «еротика» – «наука» створюється унікальний образ, що передає пристрасть науковця до процесу пізнання. Логічним продовженням теми є образ коханки-науки в поезії Р. Троянкер: «диктує так хутко – в любовнім екстазі – вона – Золота коханка-наука» [16, с. 598]. Як бачимо, метафори коханка-наука, коханка-творчість типові для поезії визначеного періоду, утілюють пристрасть до процесу творчого чи наукового пізнання.

Отже, у 20–30 роки еротичні мотиви дуже популярні, адже у свободолюбних і вільних у проявах представників цього періоду було переконання, що не повинно бути заборонених тем. З іншого боку, використання аналізованих образів посилює чуттєвість і глибину тексту. Можемо стверджувати, що зміна образної системи певною мірою зумовила вихід і

літератури (через нові теми), і літературної мови (завдяки популяризації нових слів) за межі традиційного селянського побуту, посилює відвертість і чуттєвість поетичних текстів. Еротичні образи через специфіку стали своєрідними провідниками будь-яких тем у зону найінтимніших почувань, а тому й маркерами значущості зображуваного.

Література

1. Біла книга кохання: антологія української еротичної поезії / упорядкування, передмова Івана Лучука; упорядкування, післямова Вікторії Стах. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 288 с.
2. Гаєв Т., Гук З. Українська література ХХ століття (розгорнені конспекти лекцій). Белград, 2008. 184 с. URL: <http://www.ukrajnistika.edu.rs/preuzimanje/pdf/predavanja/Ukrajinska%20knjizevnost%20IV%20%20predavanja.pdf> (дата звернення 15.09.2020).
3. Дотик словом. URL: <http://dotyk.in.ua/> (дата звернення 15.09.2020).
4. Льницький О. Український футуризм (1914–1930). Львів: Літопис, 2003. 456 с.
5. Коцарев О. Алкоголь, секс, епатаж: богемні витівки Розстріляного відродження. URL: https://texty.org.ua/articles/4847/Alkohol_seks_jepatazh_bogemni_vytivky_Rozstriljanogo_vidrodzhenna-4847/ (дата звернення 15.09.2020).
6. Кручених А. Сдвигология русского стиха. Трактат обижальный (обижальный и поучальный). Москва, 1922. 47 с. URL: https://imwerden.de/pdf/kruchenykh_sdvigologiya_russkogo_stikha_1922_ocr.pdf (дата звернення 15.09.2020).
7. Легка О. Еротичний роман у віршах Наталі Лівичкої-Холодної: автор. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Львів, 1999. 17 с.
8. Мудрак О. Інтимна, любовна та еротична лірика: диференціація понять // Слово і Час. 2009. № 11. С. 74–77.
9. Мудрак О. Жанрові підгрупи еротичної лірики (еротично-урбаністична лірика) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. Бердянськ: БДПУ, 2010. Вип. ХХІІІ. Част. ІІ. С. 408–411.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. Київ: Либідь, 1999. 448 с.
11. Проба пера. URL: <https://probapera.org/> (дата звернення 15.09.2020).
12. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есеї / упор. Ю. Лавріненко. Київ: Смолоскип, 2008. 976 с.
13. Соловей О. Еротика і містифікація в поезії Емми Андіївської // Рідний край. 2013. № 1 (28). С. 84–91.
14. Сулима М. «Одна тема кохання...» URL: <http://dotyk.in.ua/semenko.htm> (дата звернення 15.09.2020).
15. Сяйво білого тіла: антологія української еротичної поезії / упорядник Микола Сулима. Київ, 2008. 424 с.
16. Українська авангардна поезія (1910–1930-ті роки): антологія / упор. О. Коцарев, Ю. Стахівська. Київ: Смолоскип, 2014. 816 с.
17. Цимбал Я. Секс і контекст // Часопис «Критика», червень 2009. URL: https://krytyka.com.ua/articles/seks-i-kontekst?domain_switch=full (дата звернення 15.09.2020).
18. Ямской Н. Весь тот джаз. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/ves-tot-dzhaz/> (дата звернення 15.09.2020).

References

1. Bila knygha kokhannja: antologhija ukrajinskoji erotychnoji poeziji / uporjadkuvannja, peredmovja Ivana Luchuka; uporjadkuvannja, pisljamova Viktoriji Stakh. Ternopilj: Navchaljna knygha – Boghdan, 2008. 288 s.
2. Ghaev T., Ghuk Z. Ukrajinsjka literatura XX stolittja (rozghorneni konspekty lekcij). Belghrad, 2008. 184 s. URL: <http://www.ukrajnistika.edu.rs/preuzimanje/pdf/predavanja/Ukrajinska%20knjizevnost%20IV%20%20predavanja.pdf> (data zvernennia 15.09.2020).
3. Dotyk slovom. URL: <http://dotyk.in.ua/> (data zvernennia 15.09.2020).
4. Pjnyckyj O. Ukrajinskyj futurizm (1914–1930). Ljviv: Litopys, 2003. 456 s.
5. Kocarev O. Alkogholj, seks, epatazh: boghemni vytivky Rozstriljanogho vidrodzhennja. URL: https://texty.org.ua/articles/4847/Alkohol_seks_jepatazh_bogemni_vytivky_Rozstriljanogho_vidrodzhenna-4847/ (data zvernennia 15.09.2020).
6. Kruchenyh A. Sdvigologija russkogo stiha. Trahtat obizhal'nyj (obizhal'nyj i pouchal'nyj). Moskva, 1922. 47 s. URL: https://imwerden.de/pdf/kruchenykh_sdvigologiya_russkogo_stikha_1922_ocr.pdf (data zvernennia 15.09.2020).
7. Leghka O. Erotychnyj roman u virshakh Natali Livyckoji-Kholodnoji: avtor. dys. na zdobuttja kand. filol. nauk: spec. 10.01.01 «Ukrajinsjka literatura». Ljviv, 1999. 17 s.
8. Mudrak O. Intymna, ljubovna ta erotychna liryka: dyferenciacija ponjatj // Slovo i Chas. 2009. # 11. S. 74–77.

9. Mudrak O. Zhanrovi pidghrupy erotychnoji liryky (erotychno-urbanistychna liryka) // Aktualjni problemy slov'janskoji filologhiji. Serija: Linghivistyka i literaturoznavstvo. Berdjansjk: BDPU, 2010. Vyp. XXIII. Chast. II. S. 408–411.
10. Pavlychko S. Dyskurs modernizmu v ukrajinskoji literaturi: monohrafija. Kyiv: Lybidj, 1999. 448 s.
11. Proba pera. URL: <https://probapera.org/> (data zvernennia 15.09.2020).
12. Rozstriljane vidrodzhennja: antologhija 1917–1933: Poezija – proza – drama – esej / upor. Ju. Lavrinenko. Kyiv: Smoloskyp, 2008. 976 s.
13. Solovej O. Erotyka i mistyfikacija v poeziji Emmy Andijevskoji // Ridnyj kraj. 2013. # 1 (28), S.84–91.
14. Sulyma M. «Oдна тема kokhannja...» URL: <http://dotyk.in.ua/semenko.htm> (data zvernennia 15.09.2020).
15. Sjavjo bilogho tila: antologhija ukrajinskoji erotychnoji poeziji / uporjadnyk Mykola Sulyma. Kyjiv, 2008. 424 s.
16. Ukrajinsjka avanghardna poezija (1910–1930-ti roky): antologhija / upor. O. Kocarev, Ju. Stakhivjsjka. Kyiv: Smoloskyp, 2014. 816 s.
17. Cymbal Ja. Seks i kontekst // Chasopys «Krytyka», chervenj 2009. URL: https://krytyka.com/ua/articles/seks-i-kontekst?domain_switch=full (data zvernennia 15.09.2020).
18. Jamskoj N. Ves' tot dzhaz. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/ves-tot-dzhaz/> (data zvernennia 15.09.2020).

Литвинова Инна Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры украинского языка, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина); e-mail: sakura-inna@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4067-4301>

Inna Litvinova, PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language at the V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: sakura-inna@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4067-4301>

УДК 821.161.2–1:81'37 Мельничук
DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-07

Національно-марковані неолексеми в поезії Тараса Мельничука (структурно-семантичний аспект)

Зара Робертівна Тищенко

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
кафедри української мови,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(пл. Свободи, 4, Харків, 61000, Україна);

e-mail: zaratisenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1807-8709>

Статтю присвячено вивченню індивідуально-авторських новотворів у поетичному лінгвості Т. Мельничука. У дослідженні здійснено структурно-семантичний аналіз неолексем, що мають національно-культурне маркування.

Основна увага зосереджена на зразках іменникового словотвору як потужному корпусі лексичних неологізмів поета. Окреслено деминутивні оказіональні інновації, в основі яких наявний компонент із фольклорним підґрунтям. Визначено, що зменшувально-пестливі лексеми активно утворюються здебільшого за допомогою суфіксальних формантів *-ат(а)*, *-ят(к)(о, а)*, *-оньк(о)*, *-еньк(о)*, *-ен(ят)(а)*, *-ен(ятк)(о)*, завдяки яким в узуальному дериваційному процесі продукуються іменники зі значенням недорослості істот. Митець свідомо використовує порушення на рівні словотвору, поєднуючи вказані суфікси із мотиватором-іменником на позначення неістот, у результаті чого формуються оказіональні утворення на позначення зменшеності (*бриндушата*, *калінята*, *скибенята*). У такий спосіб автор вдається до одухотворення образів, що є яскравою народнопісенною особливістю. Простежено походження окремих лексичних інновацій (*горенятко*, *снігурчата*), напрямок похідності яких можна встановити лише завдяки контексту.

Виявлено деминутиви в складі субстантивних композитів, утворених, зокрема, шляхом складання числівника з іменником на позначення типової фольклорної стилізованої мовної форми пестливості. На рівні експресивного словотвору митець формує складні слова в пестливій формі негативно конотованих абстрактних іменників (*трижурбонька*, *трилишенько* тощо).

Активними словотвірними формами мовотворчості митця визначено юкстапозитні інновації, серед яких – гендіадисні утворення (*казочка-перев'язочка*, *колисонька-висонька* тощо), специфічне моделювання котрих в уснопоетичній традиції є особливістю колискових пісень.

Досліджено, що активне послуговування етнокультурними мовними знаками й модерне їх поєднання, переосмислення, структурно-семантичне ускладнення формують основну ідіостильову особливість творчої манери Т. Мельничука.

Ключові слова: мовна картина світу, поетичний текст, ідіостиль, національно-культурний компонент, індивідуально-авторські новотвори, словотвір, семантика

Тищенко З. Р. Национально-маркированные неолексемы в поэзии Тараса Мельничука (структурно-семантический аспект)

Статья посвящена изучению индивидуально-авторских новообразований в поэтическом лингвомире Т. Мельничука. В исследовании осуществлен структурно-семантический анализ неолексем, которые имеют национально-культурное маркирование.

Основное внимание сосредоточено на образцах словообразования имени существительного как мощном корпусе лексических неологизмов поэта. Определены деминутивные окказиональные инновации, в основе которых лежит компонент с фольклорной основой. Определено, что уменьшительно-ласкательные лексемы активно образуются в основном с помощью суффиксальных формантов *-ат(а)*, *-ят(к)(о, а)*, *-оньк(о)*, *-еньк(о)*, *-ен(ят)(а)*, *-ен(ятк)(о)*, благодаря которым в узуальном деривационном процессе продуцируются существительные со значением незрелости существ.

Поэт сознательно использует нарушения на уровне словообразования, сочетая указанные суффиксы с мотиватором-существительным для обозначения неодушевленных существ, в результате чего формируются окказиональные образования с уменьшительным значением (*бриндушата*, *калінята*, *скибенята*). Таким образом автор прибегает к одушевлению образов, что является яркой народно-песенной особенностью. Прослежено происхождение отдельных лексических инноваций (*горенятко*, *снігурчата*), направление производности которых можно установить только благодаря контексту.

Вывявлены деминутивы в составе субстантивных композитов, образованных, в частности, путем составления числительного с существительным для обозначения типичной фольклорной стилізованной ласкательной языковой формы. На уровне экспресивного словообразования поэт формирует сложные слова в ласкательной форме отрицательно коннотированных абстрактных существ (*трижурбонька*, *трилишенько* и т. д.).

Активными словообразовательными формами языкотворчества поэта определены юкстапозитные инновации, среди них – гендіадисные образования (*казочка-перев'язочка*, *колисонька-висонька* и т. д.), специфическое моделирование которых в устно-поэтической традиции является особенностью колыбельных песен.

Доказано, что активное использование этнокультурных языковых знаков и современное их сочетание, переосмысление, структурно-семантическое осложнение формирует основную идиостильовую особенность творческой манеры Т. Мельничука.

Ключевые слова: языковая картина мира, поэтический текст, идиостиль, национально-культурный компонент, индивидуально-авторские новообразования, словообразование, семантика

Zara Tyshchenko. Nationally marked neolexemes in T. Melnychuk's poetry (structural-semantic aspect)

The article studies the individual authorial neologisms in T. Melnychuk's linguistic world. A structural-semantic analysis of the neolexemes that have a national-cultural colouring is given.

The main attention is paid to the examples of noun word formation as a powerful corpus of the poet's lexical neologisms. Occasional diminutive innovations with a folk-based component in their stem are outlined. It is established that the diminutive lexemes are actively formed by the suffix formants *-am(a)*, *-ят(к)(о, а)*, *-оньк(о)*, *-еньк(о)*, *-ен(ят)(а)*, *-ен(ятк)(о)*, by means of which nouns denoting the state of being not fully grown are made. The author consciously breaks word formation rules and combines the above suffixes with motivating nouns that denote lifeless thing, thus making occasional words (*бриндушата*, *капинята*, *скибенята*). This way the poet spiritualises his images, which is a characteristic feature of folk songs. The formation of certain lexical innovations (*горнятко*, *снігурчата*) is studied, whose derivational direction can only be defined via context.

Diminutives are found in compound nouns formed by combining a numeral and a noun denoting a typical folk stylised linguistic pet form. At the level of expressive word formation, the artist forms compound words in pet forms of negatively connotated abstract nouns (*трижурбонька*, *трилишенько* etc).

Juxtaposition innovations are proved to be active word formative means in the author's linguistic world, among them hendiadys forms (*казочка-перев'язочка*, *копосонька-висонька* etc), whose specific modelling in folk song tradition is a specific feature of lullabies. It is shown that active use of ethnocultural linguistic signs, making them more structurally and semantically complex, their modern combination and interpretation form the main feature of T. Melnychuk's individual style.

Key words: linguistic picture of the world, poetic text, individual style, national-cultural component, author's individual neologisms, word formation, semantics

Вербалізація реалії, що втілюється в людській свідомості, можлива завдяки слову. На переконання В. Жайворонка, «мова відбиває менталітет етносу як національну специфіку людського світобачення» [2, с. 26]. Яскравим виразником ментальних особливостей українського народу стала його фольклорна творчість. Занурення в усну народну поезію є невичерпним джерелом мовотворчості поетів покоління 60–70-х років ХХ століття, зокрема дисидента Мельничука Тараса. Індивідуальні оказіональні одиниці як оригінальний вияв традиційної форми уснопоетичних засобів стали свідченням впливу на творчість поета фольклору, авторська концепція якого, за ствердженням В. Калашника, «у його зв'язках із народним світосприйняттям та системою мовних засобів його вираження спонукає до вивчення фольклорних елементів у літературній мові, особливо мові художньої літератури, а й знаків не тільки фольклорного дискурсу, а й національної культури загалом» [3, с. 207–208]. Лінгвомислення митця повною мірою репрезентує українську національну мовну картину світу, що найчастіше відтворюється через лексичну етномаркованість, яку досліджуємо на структурно-семантичному рівні новотворів.

Грунтовним способом пізнання джерела «енергії художнього слова» (Г. Ключек) Тараса Мельничука є дослідження лінгво-естетичних засад його поетичної спадщини. Поетична творчість Князя роси викликає цікавість літературознавців, серед яких І. Борисюк, І. Зелененька, С. Кут, М. Лаюк, Т. Пастух, Г. Райбедюк, О. Слоньовська, О. Шаф.

Лінгвосвіт митця став об'єктом дослідження сучасних мовознавців, а саме: Ю. Браїлко, К. Дюкар, Ю. Калашник, Л. Пени, Р. Ріжко, О. Шумейко. Попри увагу сучасних науковців до поетичної творчості митця, цілісні персональні наукові лінгвопоетичні розвідки нині відсутні.

Актуальність окресленої теми полягає в нагальній потребі студіювання творчого

добробку маловідомого для широкого загалу, репресованого в 70–80-х роках ХХ століття поета Мельничука Тараса, літературна спадщина якого, маючи потужний потенціал із погляду етноментальної константи художнього простору, на сьогодні недостатньо поцінована.

Мета – на основі структурно-семантичного аналізу індивідуально-авторських новотворів, що мають національно-культурне маркування, з'ясувати фольклорне підґрунтя художнього мовомислення митця як потужного виразника індивідуального стилю.

Джерельну базу дослідження склали поезії, що ввійшли до тритомного видання творів поета (проаналізовано близько 400 інноваційних одиниць).

Мовна тканина поетичних текстів Т. Мельничука позначена багатством етномаркованих неолексем, найпродуктивнішими серед яких є традиційні для загальномовної КС іменникові новотвори. Витоки такої традиції сягають народної пісні, де найбільш активним і різноманітним порівняно з іншими частинами мови є іменниковий словотвір [1, с. 222].

Велика кількість авторських новотворів у поетичній тканині Т. Мельничука спродукована за допомогою цілої низки фольклорних суфіксів, які утворюють численні моделі пестливості, що стали прикметними для обрядодій та обрядових текстів, і є свідченням про емоційно-чуттєвий характер української душі. Пестливі форми, стверджує С. Єрмоленко, переважають в усіх пісенних жанрах, і утворюються вони від найрізноманітніших основ [1, с. 224].

Серед продуктивних у мові Т. Мельничука суфіксів виділяємо *-am(a)*: *бриндушата* (від діалектного *бриндуш* – шафран), *жайворята*, *капинята*; *-ят(к)(о, а)*: *журавлятко*, *сонцятка*, завдяки яким в іменниках на позначення істот зберігається давнє словотвірне значення недорослості і які переважно функціонують у множині. Відбувається одухотворення неістот, що притаманно уснопоетичній манері. За цим же структурно-семантичним принципом без порушення формальних дериваційних норм постає відіменниковий новотвір *снігурчата*: *снігур* + *-(ч)ат(а)*. Інновація продукується за аналогією до

узусного зразка на позначення малят тварин *крільчата, дитинчата*. На перший погляд, одиниця має значення дитини снігура, але аналіз контексту допомагає визначити справжню семантику новотвору: «*ой бігла / по місяці білочка / та вивертїла, <...> і розсипала як роси / на березі дівчаток / і треба комусь їх почати / з бриндушечки й бриндушата / а то ружі мамко / бриндушечки такі колючі / снігурчата / і хтось білочку / побачить / що медовий місяць мучить*» [9, с. 140–141]. (У цитованих контекстах зберігаємо авторське використання правописних і пунктуаційних особливостей, що іноді не вмотивовані правилами, але в більшості випадків стилістично виправдані. Приклади з поезій подаємо за авторським виданням (див. список джерел). Тут і далі виділено мною. – З. Т.). Як бачимо, формуючи дискурс весільної обрядовості, автор майстерно вплітає рослинні символи: образи берези (символ богині Лади як уособлення кохання і шлюбу), бриндушки (гуцульська назва першоцвіту як символу пробудження природи), ружі (троянда – утілення краси й кохання). З огляду на це можемо стверджувати, що неолексема *снігурчата* пов'язана з рослинною семантикою, оскільки є синонімом до лексеми *підсніжник*. Словотвірна аналогія *бриндушата – снігурчата* сприяє не стільки версифікаційній формі, скільки активізації текстотвірної функції. Продукує таку інноваційну лексему, імовірно, подвійна мотивація: по-перше, за аналогією до інших народних назв квітки – *снігурка, сніжноцвіт*, де є спільна мотиваційна база *сніг*, по-друге, уживання цієї одиниці в контексті пояснюємо поряд із іншими назвами – *ружжа і сніг*, що наділені дотичковою семою 'колючий'. Таким чином, завдяки тонкому відчуттю митцем дериваційних нюансів народної мови й креативній модернізації при залученні до власного інструментарію словотворення продуктивного в узусі суфікса *-ат(а)* аналізовані лексичні новотвори органічно вплітаються в лінгвопоетичну тканину його текстів. У стилізованих під народну пісню весільного циклу поетичних рядках митець, за фольклорною традицією, удається до художнього паралелізму, де образ дівчини ототожнюється із зооморфним образом білки, який, за слов'янською традицією, пов'язується зі шлюбною символікою, що продукує семантику народження [11, с. 149–150].

Серед новотворів із високопродуктивним в узусі суфіксом *-оньк-* характерними для мовного простору Т. Мельничука є такі, зміст яких не викликає жодних позитивних емоцій: *журонька, скорботонька, безпорадонька*, за зразком *бідонька, війнонька, чужинонька*, що стали яскравою особливістю народнорозмовного мовлення. Спостерігаємо широке послуговування формантами *-оньк(о) / -еньк(о)* в обрядотекстах поховально-

поминального циклу, наприклад: *голубонько, покровонько, постїлонька, дороженька, недїленька*. Саме такими емоційними абстрактними іменниками на *-оньк-*, на думку С. Єрмоленко, користується народна пісня, пройнята почуттями й настроями [1, с. 224]. Схожі словотвірні моделі фіксуємо в Мельничуковому контексті, що стилізований під народне голосіння: «*Ой, крилечко, криляточко, крилітонько, / криличенько, кривеслонько, крильце, / а я уже трилітонько, трилишенько / журбую у неволеньки винце*» [7, с. 239]. Яскравим підтвердженням специфіки твору є поетика поховального жанру, якою передбачено голосільну тавтологію як спеціальний прийом збільшення психологічної напруги [10, с. 180] і типовою є саме однокоренева (монокоренева – З. Т.) синонімічна повторюваність [4, с. 79–80]. Посилення простежується як на рівні семантики, так і словотвору. На наш погляд, висхідна градація (клімакс) набирає потужності саме завдяки переходу від узуального *крилечко* до оказіонального *криляточко*, що має прозору семантику, далі ускладнюється через затемнення значення форманта неолексем *крилітонько, криличенько*, що вказує на наростання напруги. Унаслідок градації емоція набирає потужності, вершиною якої стає неолексема-композит *кривеслонько*, де образ крила ототожнюється з веслом (за К. Дюкар, *кривеслонько* ← *крило* + *весло* + *-оньк(о)*), і різко спадає, перейшовши на нормативне зменшене *крильце*. Таке вибудовування поетичних рядків на основі повторів спричиняє наростання плачу, що породжує «музику голосіння». Тому, зважаючи на жанрову особливість досягнення емоції, дозволимо собі висунути гіпотезу про зміну мотивації при творенні лексичної інновації *крилітонько*: *крилята* + *-оньк(о)* + заміна *[a]* на *[i]*. Автор вдається до гри з наголошеними голосними, за допомогою яких і твориться спів: *крил[é]чко, кри [л'á]точко, крил[л'í]тонько, крил[ú]ченько, крив[é]слонько, криль[Ø]це*, адже протягуються саме наголошені звуки, урешті доходить до короткого суфікса *-ц-* без голосного. Таким чином, на наш погляд, неологізм *крилітонько* утворений за допомогою суфіксального способу, який, імовірно, продукує і словотвірну модель оказіоналізму *криличенько*: *крило* + *-иченьк(о)*, що є фольклорною традицією на зразок *вербиченька*. Як бачимо, настільки потужними виявляються інструменти наскрізного етномислення митця, який глибоко відчував психоемоційну природу свого народу.

Досить продуктивним для оказіональних утворень Т. Мельничука є суфіксальний формант *-ен(ят)(а)*: *вербенята, любенята, макогоненята, скибенята, сонценята*, де спостерігаємо черезступеневу деривацію. Суфікс *-ен-* у давній українській мові брав участь в основному у творенні назв дитинчат звірів, наприклад, *левенята, лисенята, кошенята*. У такий спосіб автор персоналізує образи неістот, що є фольклорною особливістю, зокрема в рядках: «*я селянин (музик!)*

/ шакарубкий як мозіль / як корінь <...> це мені / стелилося сонце / до сибіру / і скиба / народила трійко **скибенят** / та це один **колосончик**» [8, с. 99]. В образі скиби спостерігається аллозіяльність на фразеологічне утворення «відрізана скиба [від хліба]», тобто людина, яка з певних причин утратила зв'язок зі своїм середовищем. Таке припущення та відомі життєписні факти автора допомагають розкрити образ неолексеми *скибенята*, головною семою якої є 'відрізаність': наслідком відмежування ліричного героя від родини (через ув'язнення) найрідніші люди – мати, батько і кохана – теж стають певною мірою «відрізаними», віддаленими. Контекст допомагає визначити, що формант **-ен(ят)(а)** указує не на зменшеність, а на пестливість описуваного об'єкта. Оказіональний демінутив *колосончик* засвідчує застосування митцем нового суфікса – **-ончик-**. Неолексема утворюється за моделлю *колос* + *ончик*, де мотивувальним є іменник *колос* як звичний в узусі мотиватор для утворення демінутивних форм *колосок*, *колосочок*, яким, імовірно, автор називає маленького сина. Таке припущення і підтверджує вибір митцем особливо емоційної лексичної форми.

Шляхом приєднання до іменникової твірної бази на позначення неістоти форманту **-ен(ятк)(о)** в мовосвіті Т. Мельничука продукуються неологізми *горенятко*, *сонценятко*, що засвідчує їхню виразну okazіональність, оскільки в узусі такі суфікси використовуються для утворення іменників IV відміни. Указані інновації спродуковані шляхом черзкрокового словотворення. На перший погляд, баземою okazіоналізму *горенятко* є лексема *горе* та формант **-(ен)ятк(о)**, у результаті чого утворюється інновація з абстрактним значенням. Установити напрямок похідності дає змогу контекст: «*гора на горі / гора на гортошах / несе горенятко / горенятко-горнятко / горнятко-дитятко <...> і це все високе / як сокіл в польоті <...> і над всім цим / у всьому / могутим хоралом <...> Христос воскрес <...> Христос воскрес а чи воскресне народ?!*» [8, с. 289]. Із семантичного погляду оптимальною видається така структура неолексеми: *гора* + **-ен(ятк)(о)**, при цьому утворюється неологізм із предметним значенням. Співвіднесеність із мотиватором *гора* сприяє семантичній прозорості новотвору. Крім того, конотованість поезії семою 'воскресіння', що є складником концепту 'воля', автор умотивовує використання образу горі як символу духовного піднесення.

Отже, одним із пріоритетних складників індивідуального стилю Т. Мельничука визначаємо активне послуговування демінутивними суфіксами як пісенно-фольклорною складовою національної мови, що

є свідченням наскрізно гуманістичного вектора мовомислення митця.

Помітною особливістю мовної тканини Т. Мельничука виявляємо багатство композитних незувальних іменників. На рівні експресивного словотвору митець формує складні слова шляхом поєднання числівника з іменником на позначення типової фольклорної стилізованої мовної форми пестливості, як-от: *тривеснонька*, *трижурбонька*, *трилишенько*, *трилітонько*, *триорлонько*, специфіка яких пов'язана зі структурно-семантичними зсувами, оскільки вважаємо, що для аналізованих інновацій властивою є така модель: *тривеснонька* ← *три* + *веснонька*, *трилітонько* ← *три* + *літонько*, а не *тривеснонька* ← *три* + *весна* + *-оньк(а)*. Крім того, за фольклорною традицією, спостерігається вживання в пестливій формі неолексем без позитивних емоцій: *трижурбонька*, *трилишенько*. Індивідуально-авторські утворення на позначення пір року та зооморфних образів, наділення демінутивністю негативно конотованих абстрактних іменників – це народнописенна стилістична особливість, яка «увиразнює психічний архетип українця» [3, с. 39]. Т. Мельничук, творячи власний мовосвіт, майстерно послуговується всім багатством уснопоетичної словесності.

Досить цікавими щодо стилізації під фольклорно-пісенний словотвір в ідіолекті Т. Мельничука є лексичні інновації, що ввійшли до складу юкстапозитів, утворених за допомогою гедіадису (римоване складання, повтор-відзвуччя), а саме: *качата-жовтята* ← *качата жовтіють* (можлива подвійна мотивація – від підрядного словосполучення *жовті качата*), *колисонька-висонька* ← *колисонька висить*, *палічка-блюкалочка* ← *палічка блюкає*, *казочка-перев'язочка* ← *казочка перев'язується* (мовиться), у яких здрібніло-пестлива форма нагадує зразки дитячих пісень. За спостереженнями С. Єрмоленко, указана дериваційна структура демінутивів в уснопоетичній традиції є особливістю колискових [1, с. 129]. Така специфіка моделювання лексем відбиває ідіостильову закоріненість митця в уснопоетичну мову, сприяє урізноманітненню його поетичного словника.

Отже, найбільш репрезентативними в ідіолекті Т. Мельничука виявлено іменникові лексичні новотвори як типові для загальномовної картини світу способи вираження мислення. Поет повною мірою послуговується дериваційним потенціалом, утворюючи інновації за фольклорними моделями, які є мовно-естетичними знаками національної культури. У його мовосвіті спостережено активне освоєння афіксальних словотвірних засобів, зокрема на позначення демінутивності, виявлено композитні та юкстапозитні інновації.

Як бачимо, потужно-самобутній індивідуальний стиль Тараса Мельничука виростає із української національно-поетичної традиції, адже етномаркована неолексика митця повною мірою відбиває національномовну картину світу і значно збагачує її корпус креативними лінгвознахідками як

потужним носієм духовного коду нації. Такий аспект вивчення мовосвіту Т. Мельничука видається перспективним напрямком у царині лінгвопоетики, тому потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд / М-во освіти і науки України, НДІ українознав. Київ: НДІУ, 2007. 444 с.
2. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
3. Калашник В. С. Людина та образ у світі мови: вибрані статті. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 368 с. ISBN 978-966-623-766-1
4. Колесса Ф. Українська народна словесність. Едмонтон, 1983. С. 79–80.
5. Колоїз Ж. В. Неузале словотворення: [монографія]. Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015. 156 с.
6. Мельничук Т. Твори: в 3 т. Т. 1. Коломия: Вік, 2003. 254 с.
7. Мельничук Т. Твори: в 3 т. Т. 2. Коломия: Вік, 2003. 256 с.
8. Мельничук Т. Твори: в 3 т. Т. 3. Кн. 1. Коломия: Вік, 2006. 496 с.
9. Мельничук Т. Твори: в 3 т. Т. 3. Кн. 2. Коломия: Вік, 2007. 343 с.
10. Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: у 2 т. Том 1. Донецьк: ДонНУ, 2003. 558 с.
11. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н. И. Толстого. Т. 2. Москва: Международные отношения, 1999. 647 с.

References

1. Yermolenko S. Ya. Mova i ukrainoznavchyi svitohliad / M-vo osvity i nauky Ukrainy, NDI ukrainoznav. Kyiv: NDIU, 2007. 444 s.
2. Zhaivoronok N.V. Ukranska etnolinhvistyka: Narysy: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Dovira, 2007. 262 s.
3. Kalashnyk V. S. Liudyna ta obraz u sviti movy: vybrani statii. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2011. 368 s. ISBN 978-966-623-766-1
4. Kolessa F. Ukrainka narodna slovesnist. Edmonton, 1983. S. 79–80.
5. Koloiz Zh. V. Neuzalne slovotvorennia: [monohrafiia]. Kryvyi Rih: NPP Asteriks, 2015. 156 s.
6. Melnychuk T. Tvory: v 3 t. T. 1. Kolomyia: Vik, 2003. 254 s.
7. Melnychuk T. Tvory: v 3 t. T. 2. Kolomyia: Vik, 2003. 256 s.
8. Melnychuk T. Tvory: v 3 t. T. 3. Kn. 1. Kolomyia: Vik, 2006. 496 s.
9. Melnychuk T. Tvory: v 3 t. T. 3. Kn. 2. Kolomyia: Vik, 2007. 343 s.
10. Myshanych S. Folklorystychni ta literaturoznavchi pratsi: u 2 t. Tom 1. Donetsk: DonNU, 2003. 558 s.
11. Slavianskye drevnosti: Etnolinhvistycheskyi slovar: v 5 t. / pod obshchei red. N. Y. Tolstoho. T. 2. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1999. 647 s.

Тищенко Зара Робертовна, соискатель высшего образования степени доктора философии кафедры украинского языка, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, Харьков, 61000, Украина); e-mail: zaratisenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1807-8709>

Zara Tyshchenko, PhD student of the department of Ukrainian Language of V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobodi square, Kharkiv, 61000, Ukraine); e-mail: zaratisenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1807-8709>

Кольорова синестезія в сучасній жіночій поезії

Валерія Володимирівна Корольова

доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна);

e-mail: valeria.korolyova2015@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7482-0517>

У статті проаналізовано вияви синестезії у поетичному мовленні сучасних мисткинь. Відсутність спеціальних досліджень синестетичної мовної репрезентації в сучасних поезіях зумовлює актуальність запропонованої розвідки. У науковому трактуванні синестезія – це взаємодія слів на позначення емоцій або інших абстрактних чи конкретних понять. У мовознавстві поняття «синестезія» використовують на позначення механізму метафоричної аналогізації, сформованої на основі зорових, смакових, слухових, одоративних, тактильних відчуттів людини, які постачають власні одиниці на позначення інших концептуальних сфер. У сучасній поезії продуктивною є синестезія як засіб вербалізації суб'єктивних переживань, активно вживаними при цьому в поезії постають ахроматичні кольори (*білий, сірий, чорний*). Часто вживаними постають також лексеми на позначення відтінків синього кольору (*синій, блакитний, голубий*), що асоціюються з поняттям меланхолії. В аналізованих поезіях переважає кольорова-звукова синестезія, що пояснюємо фізіологічною значущістю візуального та аудіального каналів для отримання інформації, а також жанровою специфікою аналізованих текстів. На синтаксичному рівні традиційною моделлю синестетичного словосполучення є поєднання ад'єктивного кольоратива із субстантивною лексемою на позначення поняття іншої концептуальної сфери. Розташування означення в постпозиції до означуваного слова надає синестетичним конструкціям додаткової стилістичної значущості, підсилює їхній експресивний потенціал. Рідко вживану синтаксичною моделлю синестезії є використання складних ад'єктивів у функції подвійних епітетів. Подекуди синестезія стає твірною основою цілої поезії. Аналіз синестетичних конструкцій дає змогу осягнути глибинний внутрішній світ поетес, особливості поетичного мислення, українського світобачення загалом.

Ключові слова: метафора, ахроматичні кольори, кольорова-звукова синестезія, емоційний стан, синтаксична модель

Корольова В. В. Цветная синестезия в современной женской поэзии

В статье проанализированы проявления синестезии в поэтической речи современных поэтесс. Отсутствие специальных исследований синестетической языковой репрезентации в современных стихах обуславливает актуальность предложенной работы. В научной трактовке синестезия – это взаимодействие слов для обозначения эмоций или других абстрактных или конкретных понятий. В языковедном понятии «синестезия» используют для обозначения механизма метафорической аналогизации, сформированной на основе зрительных, вкусовых, слуховых, одоративных, тактильных ощущений человека, которые поставляют собственные единицы для обозначения других концептуальных сфер. В современной поэзии продуктивной является синестезия как средство вербаллизации субъективных переживаний, активно применяемыми при этом в поэзии являются ахроматические цвета (*белый, серый, черный*). Продуктивными считаем также лексеми для обозначения оттенков синего цвета (*синий, голубой*), которые ассоциируются с понятием меланхолии. В рассматриваемых стихах преобладает цвето-звуковая синестезия, что объясняем физиологической значимостью визуального и аудиального каналов для получения информации, а также жанровой спецификой рассматриваемых текстов. На синтаксическом уровне традиционной моделью синестетического словосочетания является сочетание ад'єктивной колоремы с субстантивной лексемой для обозначения понятия другой концептуальной сферы. Фиксация определения в постпозиции к обозначаемому слову дает синестетической конструкции дополнительную стилистическую значимость, усиливает ее экспресивный потенциал. Редко применяемой синтаксической моделью синестезии является использование сложных ад'єктивов в функции двойных эпитетов. Иногда синестезия становится образующей основой целой поэзии. Анализ синестетических конструкций позволяет постичь глубинный внутренний мир поэтесс, особенности поэтического мышления, украинского мировоззрения в целом.

Ключевые слова: метафора, ахроматические цвета, цвето-звуковая синестезия, эмоциональное состояние, синтаксическая модель

Valeriya Korolyova. Color synesthesia in modern female poetry

A display of synesthesia in the poetic speech of contemporary artists is analyzed. The lack of special studies of synesthetic linguistic representation in modern poetry determines the relevance of the proposed investigation. In scientific interpretation, synesthesia is the interaction of words to denote emotions or other abstract or particular concepts. In linguistics, the term „synesthesia” is used to denote the mechanism of metaphorical analogy, formed on the basis of visual, taste, auditory, odorate, tactile human senses, which supply their own units to denote other conceptual areas. In modern poetry, synesthesia is productive as a mean of verbalizing subjective experiences. Furthermore, achromatic colors (*white, gray, black*) are actively used in poetry. Tokens to denote shades of blue (*blue, cyan, blue*), associated with the concept of melancholy, are also used quite often. In the analyzed poems color-sound synesthesia prevails. This fact can be explained by the physiological significance of visual and audio channels for obtaining information, as well as the genre specificity of the analyzed texts. At the syntactic level, the traditional model of a synaesthetic phrase is a combination of an adjectival colorative with a noun token to denote a concept of another conceptual sphere. The definition location in the postposition to the denoted word gives synesthetic constructions additional stylistic significance, strengthens their expressive potential. The use of complex adjectives as double epithets is a rarely used syntactic model of synesthesia. Sometimes synesthesia becomes the creative basis of the whole poetry. The analysis of synesthetic constructions makes it possible to comprehend the deep inner world of poets, features of poetic thinking, Ukrainian worldview in general.

Key words: metaphor, achromatic colors, color-sound synesthesia, emotional condition, syntactic model

Явище художньої синестезії, що ґрунтується на універсальній здатності «людини до слухозорового асоціювання, яке відображує усю складність можливих відносин між видимим та почутим при полісенсорному контакті з дійсністю» [3, с. 55] займає чільне місце в пошуково-тематичному просторі сучасної лінгвістики (тут і далі переклад мій. – В. К.). Для української культурної свідомості вияви синестезії є характерними. Як зазначає О. Потебня, у слов'янських мовах, як і в багатьох інших, цілком звичними є зближення сприйняття зору, дотику і смаку, зору і слуху [10, с. 78].

У мовознавстві проблему міжсенсорних взаємодій та їхньої вербалізації в мові представлено невичерпно, оскільки це мовне явище переважно аналізують лише фрагментарно в контексті іншої проблематики, зокрема в наукових розвідках Н. Арутюнової [1], О. Потебні [10], С. Ульмана [12], Б. Уорфа [13], А. Шамоти [14] та ін. На механізмі синестетичного метафороутворення зосереджує увагу Н. Арутюнова, стверджуючи, що метафора змінює логічний порядок предикатів: ознаки предмета трансформуються в ознаки ознак предмета [1]. Цю думку поділяє й Б. Уорф, вважаючи синестезію «першопочатком» метафори [13].

Серед виявів синестезії найбільш репрезентованим є теоретичний аналіз слухозорового поєднання, що спостерігаємо, зокрема, у працях В. Левицького [7], О. Журавльова [4], С. Вороніна [2] та ін. Така синестезія є найпоширенішою в мові поетичних текстів. Кольорова синестезія притаманна поетичному мовленню Б.-І. Антонича, М. Вороного, Ю. Клена, Леся Українки та ін. Метою нашої наукової розвідки є аналіз кольорової синестезії в сучасних жіночих поетичних текстах. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: окреслення продуктивних типів синестезії у сучасній жіночій поезії; визначення основних колорем, що беруть участь у поетичній синестезії; характеристика моделей синестетичних висловлень. Джерельною базою дослідження стали поезії А. Багряної, Н. Білоцерківець, В. Давиденко, А. Діби, О. Забужко, І. Жиленко, С. Йовенко, Т. Каунової, Т. Коломієць, О. Руги. Відсутність спеціальних досліджень синестетичної мовної репрезентації в сучасних поезіях зумовлює актуальність запропонованої роботи. Дослідження здійснено на матеріалі поетичних збірок [5; 11], а також з використанням корпусу поетичних текстів, розміщеному на сайті mova.info [6].

У сучасному мовознавстві поняття «синестезія» використовують на позначення механізму метафоричної аналогізації, що формується «на основі зорових, смакових, слухових, одоративних, тактильних відчуттів

індивіда, які постачають власні одиниці на позначення інших концептуальних сфер» [9, с. 157]. При цьому означений термін використовується у вузькому та широкому сенсі. Якщо у вузькому сенсі синестезію визначають як взаємодію слів, що стосуються лише чуттєвого сприйняття (А. Капанова, О. Кундик), то в широкому сенсі, релевантному для нашої розвідки, як використання слів на позначення емоцій або інших абстрактних чи конкретних понять (С. Воронін, В. Гак, Дж. Серль).

В аналізованих творах кольорова синестезія постає як суб'єктивне переживання, залежне від внутрішнього стану ліричного героя, його емоцій та почуттів, які в межах поетичних ідіостилів знаходять специфічні форми художньої вербалізації: «*О жовтий присмак смутку на губах!*» (І. Жиленко); «*Срібний дріб'язок спогадів знай начищаю: шиза нумізмата!*» (О. Забужко); «*Полин від тиші надломився... І синім сумом обгорнув*» (Т. Каунова) (тут і далі виділено мною. – В. К.).

Специфіка внутрішнього світу героїв, їхнього емоційного ставлення до світу зумовлює використання в синестетичних конструкціях кольороназв ахроматичної гама (*білий, сірий, чорний*), наприклад: «*В лютневім храмі – білі кроки і білий слід*» (С. Йовенко); «*Як тебе із долоні стерти з негативів обох півкуль треба чорну мовчанку стерпіть...*» (О. Руга).

Поодинокі українські поетеси використовують інші хроматичні кольори під час синестезії, напр.: «*Розжевий вальс усміхненої ружжі*» (С. Йовенко); «*О жовтий протяг вічності на віях!*» (І. Жиленко); «*Це ж сік твій багрянний, коріння твоє поганське шепочуть мені на світанку живим співаючим голосом – золотим сопрано наддніпрянських сумних опер*» (В. Давиденко).

Як уже зазначалося, саме кольорово-звукова синестезія переважає в поетичному мовленні. Таку перевагу можна пояснити фізіологічними причинами, а саме: мозок одержує інформацію на вісімдесят п'ять відсотків через візуальний канал, на дев'ять відсотків через аудійний апарат, і лише сім відсотків інформації припадає на решту каналів. Наявна у творі кольорово-звукова синестезія фіксує авторську «відмінність чуттєвих властивостей і характеристик навколишнього світу, які відкриваються людині у звичайному чуттєво-емпіричному досвіді порівняно з чуттєво-внутрішньою перцепцією творчої особистості» [8, с. 57].

В аналізованих поетичних текстах спостерігаємо синестезію, побудовану на тактильних асоціаціях, наприклад: «*За білим толем, білим вітром трамваї світла і тепла*» (І. Жиленко); «*Заклекотівши, провістув весну, Дощами теплу, квітами рясну, – Пішов зелений відгомін стежками*» (Т. Коломієць); «*Літаки приземляються в осінь. Літаки, обпалені*

пронизливим небом. *Ртутне світло холоде в їх крилах*» (О. Забужко).

В аналізованих текстах широко використовується модель синестетичного словосполучення, утворена поєднанням ад'єктивного кольоратива у препозиції із субстантивною лексемою іншого концептуального наповнення: «Під поверхнею шкіри і шрамів і плям – чути *шелести чорні*» (Н. Білоцерківець). Іншою моделлю словосполучення є вживання субстантивних кольоратива з ад'єктивом іншої чуттєвої концептосфери: «...на всю силу уяви *держу собі перед зором одним-єдиний покій, де заслона – вся вибухливий пурпур...*» (О. Забужко); «*І така спалахнула пронизлива синь, небеса, небеса!!! – опустила я вії. Нам, дорослим, такої не знести краси*» (І. Жиленко).

Непродуктивними для аналізованих текстів є складні синестетичні конструкції, що репрезентують відтінкові особливості художніх образів «*Вимрій мене, легкокрило-зелену, Вимрій мене, зорецвітно-незриму*» (А. Багряна).

Синестезія як спосіб поетичного вираження специфіки художнього світобачення в аналізованих текстах раз по раз синтаксично розгортається, набуває форми розгорнутої метафори, що відзначається потужним оцінно-експресивним потенціалом, наприклад: «*Дивлюсь: рушники розвішені, постіль розстелена – **поскрипує січнеvim сніжком чистоти***» (А. Діба); «*І раптом, тими самими очима, я вгледіла – свою **гарячу карість, укритого вогню жаркий пішкірний відсвіт, проскачку іскор в косах воружих!***» (О. Забужко).

Отже, у поетичному доробку українських авторок важливу роль відіграє кольорова синестезія. Розуміння синестетичних конструкцій допомагає осягнути глибинний внутрішній світ поетес, особливості поетичного мислення, українського світобачення та світосприйняття загалом. Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо в порівняльному аналізі вербалізації синестезії у поетичній мові творів жінок і чоловіків, виявленні гендерних ознак цього явища.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (Синтаксис и лексика). *Лингвистика и поэтика*. Москва, 1979. С. 164–170.
2. Воронин С. В. Основы фоносемантики. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1982. 244 с.
3. Галеев Б. М. Синестезия – чудо поэтического мышления. *Научный Татарстан*. 1999. № 3. URL: http://synesthesia.prometheus.kai.ru/sine_r.htm (дата звернення 12.08.2020).
4. Журавлев А. П. Фонетическое значение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1974. 160 с.
5. Забужко О. Друга спроба: Вибране. Київ: Факт, 2009. 432 с.
6. Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (дата звернення 12.08.2020).
7. Левицкий В. В. Фонетическая мотивированность слова. *Вопросы языкознания*. 1994. № 1. С. 26–37.
8. Маловицька Л. Звук і колір: феномен синестезії у творчому мисленні генія-митця. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: творче, критичне і практичне мислення*. Житомир: Житомирський державний центр науково-технічної і економічної інформації, 2009. С. 55–58.
9. Мініч Л. С. Синестезійні вияви у творах М. Вінграновського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2013. Вип. 34. С. 157–158.
10. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 191 с.
11. Сама. Антологія сучасної жіночої поезії. Київ: Преса України, 2013. 320 с.
12. Ульман С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике*. Вып. 5. 1970. С. 279–281.
13. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып. 1. С. 163–164.
14. Шамота А. М. Переносное значения слова в мові художньої літератури. Київ: Наукова думка, 1967. 127 с.

References

1. Arutyunova, N. D. (1979). Yazykovaya metafora (Sintaksis i leksika). *Lingvistika i poetika*. Moskva. 164–170.
2. Voronin, S. V. (1982). Osnovy fonosemantiki. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta. 244 s.
3. Galeev, B. M. (1999). Sinesteziya – chudo poeticheskogo myshleniya. *Nauchnyj Tatarstan*, 3. URL: http://synesthesia.prometheus.kai.ru/sine_r.htm (data zvernennia 12.08.2020).
4. Zhuravlev, A. P. (1974). Foneticheskoe znachenie. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta. 160 s.
5. Zabuzhko, O. (2009). Druga sprobа: Vy`brane. Kyiv: Fakt. 432 s.
6. Korpus ukraiyins`koyi movy. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (data zvernennia 12.08.2020).
7. Levickii, V. V. (1994). Foneticheskaya motivirovannost' slova. *Voprosy yazykoznaniiya*, 1, S. 26–37.
8. Malovic`ka, L. (2009). Zvuk i kolir: fenomen sinestezii u tvorchomu mislenni geniya-mitcyā. *Aktual'ni problemi suchasnoi filosofii ta nauky: tvorche, krytychne i praktychne myslennya*. Zhitomir: Zhitomir's'kii derzhavnii centr naukovotekhnichnoi i ekonomichnoi informacii. S. 55–58.
9. Minich, L. S. (2013). Synesteziyni vyuvy u tvorax M. Vingranov's'kogo. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. Seriya: Filologichna, 34. S. 157–158.
10. Potebnya, A. A. (1993). Mysl' i yazyk. Kiev: Sinto. 191 s.

11. Sama. Antologiya suchasnoyi zhinochoyi poeziyi. (2013). Kyiv: Presa Ukrayiny. 320 s.
12. Ul'man, S. (1970). Semanticheskie universalii. *Novoe v lingvistike*, 5. S. 279–281.
13. Uorf, B. (1960). Otnoshenie norm povedeniya i myshleniya k yaziku. *Novoe v lingvistike*, 1. S. 163–164.
14. Shamota, A. M. (1967) Perenosne znachennya slova v movi hudozhnoyi literatury. Kyiv: Naukova dumka. 127 s.

Королёва Валерия Владимировна, доктор филологических наук, доцент, заведующая кафедрой украинского языка, Днепро́вский национальный университет имени Олеса Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Днепро, 49010, Украина); e-mail: valeria.korolyova2015@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7482-0517>

Valeriya Koroliova, Doctor of Philological Sciences, The Head of Ukrainian Language Department Oles Honchar Dnipro national university (72 Gagarin av., Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: valeria.korolyova2015@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7482-0517>

Словник мови творчих особистостей України про гуманізм, духовність, людинознавство

Наталія Володимирівна Сніжко

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України (вул. Грушевського, 4, Київ-1, 01001, Україна);
e-mail: natasnow@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3664-7079>

У статті представлена концепція нового тлумачного словника мови творчих особистостей України, що відтворює активне наповнення концептосфер «духовність», «гуманізм», «людинолюбство», «творчість», «творчий геній людства», які репрезентують тенденції розвитку суспільства, його творчу енергію, невичерпні пізнавальні можливості мови.

Словник охоплює часові періоди розвитку української мови й суспільства (епоха тоталітаризму та період нового Українського Відродження), які ще не були об'єктом системного лексикографічного опису. Лексикографічна праця модерна у багатьох відношеннях. Вона містить нові лексичні та художньо-образні надбання, що відображають складнощі сучасного життя, наповнюють мовними здобутками нові концептосфери, увиразнюють нове глобальне мислення та світосприймання творчих особистостей українських письменників і перекладачів.

Словник цінний для системного дослідження процесів неологізації, особливостей семантизації, розвитку нових моделей метафоризації тощо. Це посібник з аксіології та людинознавства – нових галузей знання про людину та її світосприймання. Матеріали словника, зокрема неолексеми та золоті метафори письменників, дають можливість усебічного вивчити не лише творчу лабораторію майстрів слова, внутрішню форму слів, мотиваційні основи потужного словотворення, а й сукупний креативний досвід представників різних творчих напрямів – художників, музикантів, композиторів, архітекторів, театральних діячів тощо. Тлумачний словник поєднує лінгвістичну й енциклопедичну інформацію задля глибокого перспективного дослідження творчого генія людства, спрямованого до високих ідеалів гуманізму та гармонії світосприймання. Словник є багатим джерелом перспективного макронаукового дослідження закономірностей розвитку українського мовомислення, зосередженого на концептуальних домінантах Українського національного Відродження. Як ілюстративний матеріал у статті використано мову епістолярію Олесея Гончара.

Ключові слова: словник мови творчих особистостей, тлумачна лексикографія, Українське Відродження, духовність, людинознавство, внутрішня форма слова, золоті метафори Олесея Гончара

Снежко Н. В. Словарь языка творческих личностей Украины о гуманизме, духовности, человековедении

В статье представлена концепция нового толкового словаря языка творческих личностей Украины, который является богатым источником перспективного макронаукового исследования закономерностей развития украинского мировосприятия. Лексикографическое описание сосредоточено на концептуальных доминантах Украинского национального Возрождения.

Словарь воспроизводит активное наполнение концептосфер «духовность», «гуманизм», «человеколюбие», «творчество», «творческий гений человечества», которые отражают тенденции развития общества, его творческую энергию, неисчерпаемые познавательные возможности языка.

В словаре представлены новые лексические и художественно-образные средства, которые отражают все сложности современной жизни, наполняют языковым материалом новые концептосферы, представляют современное глобальное мышление и мировосприятие украинских писателей и переводчиков.

Представлены те временные периоды развития украинского языка и общества (эпоха тоталитаризма и период нового Украинского Возрождения), которые еще не были объектом системного лексикографического описания. Словарь современный во многих отношениях. Особая ценность его для системного исследования процессов неологизации, специфички семантизации, развития новых моделей метафоризации и т. п. Это руководство по аксиологии и человековедению – новым отраслям знаний о человеке и его мировосприятии. Материалы словаря, в частности неолексеми и золотые метафоры писателей, позволяют всесторонне исследовать не только творческую лабораторию мастеров слова, внутреннюю форму слов, мотивационную основу современного словообразования, но и совокупный креативный опыт представителей разных творческих направлений – художников, музыкантов, композиторов, архитекторов, театральные деятелей. Впервые толковый словарь сочетает лингвистическую и энциклопедическую информацию, важную для глубокого перспективного исследования творческого генія человечества, стремящегося к высоким идеалам гуманизма и гармонии мировосприятия. Источником иллюстративного материала в статье является эпистолярій Олесея Гончара.

Ключевые слова: словарь языка творческих личностей, толковая лексикография, Украинское Возрождение, духовность, человековедение, внутренняя форма слова, золотые метафоры Олесея Гончара

Nataliia Snizhko. Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine about humanism, spirituality, anthropology

The article presents the concept of a new explanatory dictionary of the language of creative personalities of Ukraine that reproduces the active content of the conceptospheres „spirituality”, „humanism”, „philanthropy”, „creativity”, „creative genius of mankind”, which reflect the trends of society, its creative energy, inexhaustible cognitive capabilities of language.

The dictionary covers the time periods of the development of the Ukrainian language and society (the epoch of totalitarianism and the period of the new Ukrainian Renaissance), which have not as yet been the object of a systematic lexicographic description. The dictionary is modern in many respects. The dictionary presents new lexical and artistic achievements of Ukrainian writers and translators, which reflect all the complexities of modern life, fill them with linguistic achievements. new global thinking and worldview of creative personalities.

The dictionary is valuable for the systematic study of neologization processes, features of semanticization, development of new models of metaphorization, etc. It is a guide to axiology and anthropology – new areas of knowledge about man and their worldview. The material of the dictionary, in particular neolexemes and golden metaphors of writers make it possible to study comprehensively not only the creative laboratory of masters of the word, the internal form of words, the motivational basis of powerful word formation, but also the combined creative experience of representatives of various creative directions – artists, musicians, composers, architects, theater figures and more. The explanatory dictionary combines linguistic and encyclopedic information for a deep perspective study of the creative genius of mankind, aimed at the high ideals of humanism and harmony of worldview. The dictionary is a rich source for a promising macroscientific study of the regularities of the development of Ukrainian linguistic thought concentrated on the conceptual dominants of Ukrainian national renaissance. The language of Oles Honchar's epistolary is used as illustrative material for the article.

Key words: dictionary of language of creative personalities, explanatory lexicography, Ukrainian Renaissance, spirituality, anthropology, internal form of the word, golden metaphors of Oles Honchar

Актуальним завданням сучасних макронаукових досліджень розвитку мови і суспільства є формування інтегральних баз даних, які забезпечують з'ясування закономірностей мовного й суспільного розвитку та укладання різножанрових словників [1; 7–16].

Словник мови творчих особистостей України (далі – СМТО), над завершенням якого працюють лексикографи Інституту української мови НАН України, є новим кроком у забезпеченні наукових досліджень багатим лінгвістичним та енциклопедичним матеріалом, корисним для моделювання мовної та концептуальної картин світу та усебічного дослідження мовного і суспільного розвитку другої половини ХХ – початку ХХІ ст. У ньому представлено сукупний реєстр нових слів та художньо-образних засобів мови Олеса Гончара, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Григора Тютюнника, Миколи Лукаша, Юрія Андруховича та Оксани Забужко, які відтворюють суспільні зміни другої половини ХХ – початку ХХІ ст., увиразнюють процеси гуманізації та демократизації, занепад тоталітарної системи та утвердження нової Незалежної України.

Відтворити мовно-естетичні здобутки знакових письменників України, увиразнити роль кожного з них у становленні держави Україна та розвитку її мови, визначити концептуальні доміанти новітнього Українського Відродження – такою постає мета нового лексикографічного проекту [9–13].

Створення словника мови творчих особистостей України передбачає вирішення низки актуальних завдань: 1) оновлення реєстру української тлумачної лексикографії; 2) формування нової методології системного лексикографічного відтворення неологічних здобутків творчих особистостей; 3) лексикографічне увиразнення ідіотилів письменників, моделювання їхніх індивідуально-авторських мовних та концептуальних картин світу; 4) формування системи нових концептуальних доміант, спільних для світосприймання різних письменників; 5) укладання загальномовного ідеографічного словника з новими та оновленими концептосферами; 6) формування теоретичної основи та нової джерельної бази сучасної тлумачної лексикографії; 7) укладання нормативних словників української мови з оновленим реєстром та ін.

Новизною лексикографічного проекту є модерний реєстр словника та новий тип словника, що поєднує тлумачну та енциклопедичну інформацію, сучасні способи лексикографічного систематизування лексики та художньо-образних засобів мови. Словник вирізняється з-поміж низки неографічних праць (Г. М. Вокальчук, Г. М. Віняр, Є. А. Карпіловська, В. В. Максимчук, Д. В. Мазурик, А. М. Нелюба, Л. В. Туровська та ін.), у яких найчастіше представлена лексика засобів масової інформації або увиразнено ідіотилів одного письменника. Словник мови творчих особистостей України – це інтегральна лексикографічна праця про індивідуально-авторське мовомислення та загальні закономірності українського світосприймання. І, що найважливіше, на основі гуманістичних світоглядів письменників сформована основа для досліджень у нових галузях знання – аксіології та людинознавстві [2; 3; 8; 9; 17; 18]. Осмислено внутрішній світ людини, зафіксовано спектр емоційно-образного світосприймання, відтворено українську ментальність періоду тоталітаризму та посттоталітарного часу, увиразнено активні процеси Українського Відродження, підкреслено вагомість архетипів української культури для утвердження України в сучасному полікультурному просторі [7; 9; 10; 12].

Неолексеми, нові стійкі сполучення слів, а також художньо-образні засоби мови письменників-гуманістів утверджують гуманістичне християнське вчення, розширюють українську сферу сакрального, підкреслюють вагомість духовного життя та духовного здоров'я нації:

покровитель*: **Покровитель Небесний.** Бог, Усевишній. *Дякую Богові! І на фронті мене уберіг, і в пеклі концтабірної Холодної гори, і щастя дружби подарував, і щастя творчості... Чисте й щире моє почуття вдячності **Покровителю Небесному** й **Пречистій Богоматері, заступниці запорізького війська...** (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 368–369). – Див. **Бог-творець; Всевишній, Усевишній; Вища Сила; Сила небесна; Сила Всевишня; Найвищий Розум; Образ Бога Живого; небесний зоряний плацдарм;***

цінність*: **духовні цінності.** Те, що має духовну вартість, входить до сфери духовності (мова, твори літератури, мистецтва, народні звичаї, архетипи культури). *Потреба зберігання духовних цінностей має бути в сучасній людині*

такою ж сильною, як і вроджений інстинкт самозбереження. І це стосується всього: і землі, та вод, та повітря планети, і народного звичаю, і мови, і пісні (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 87). – Див. **духовна сфера; духовне життя; храм книги; світилице науки; мова – душа народу; українська мова як духовний код нації; слово – категорія моральна; чистота й цнотливість нації;**

чистота*: **чистота й цнотливість нації, перен.** Високі морально-етичні та естетичні принципи українців, дотримання Божих заповідей; людяність, гуманність. | Образно. Слово – категорія моральна. Українська пісня свідчить про **чистоту й цнотливість нації**. Я виріс у хаті, де не було лихослів'я. Де навіть черкання (здадувати чорта) вважалося гріхом. Загидила Україну матірчиною Московія. Солдатчина. Табори-гулаги. Майбутня Україна від цього (вірю!) очиститься! Буде – як у пісні. Буде великодня... (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 454). – Див. **духовна чистота; духовна краса; світ чистоти дитинства; духовне відродження; Українське Відродження.**

За матеріалами нового СМТО постає оновлена концептосфера «українська духовність», основою якою є прадавні християнські звичаї й традиції. Варто зазначити, що в 11-томному Словнику української мови (1970–1980) слово **духовний** подано з двома значеннями, що стосуються релігійної сфери і внутрішнього світу людини. Жодного стійкого сполучення слів до цих значень у СУМ не наведено, хоча вони представлені в ілюстраціях до словника, напр. **духовна рівновага** (Леся Українка), **духовний хліб** (І. Нечуй-Левицький) [6]. У новому СМТО фіксуємо низку стійких сполучень слів, куди входять і фразеологізми, з компонентами **дух, душа, духовний, духовність**: **сила духу; титан духом; дух людського генія; сонячний дух України; незламний дух козацьких натур; дух оновлення життя; собори душі бережить; душа цемить; душа рветься; на душі наболіло; ніч на душі; куца душа; вихват душі; виплески душі; духовні цінності; духовна краса; духовне здоров'я; духовне життя; духовна сфера; вогнище духовного життя; духовна твердиня нації; духовна цитадель; духовне євиан-зілля; духовні вершини людства; сфера духовності** та ін. Вони засвідчують нове українське світосприймання, повернення суспільства до глибин християнського вчення, основою якого є гуманізм, людяність, совісність.

Застосування новітньої методології систематизування неолоксикону увиразнює системно-структурну будову нової лексики та усі складнощі суспільних процесів духовного й національного оновлення. Лексикографічне відтворення концептуальних домінант епохи за допомогою гіперпосилань між словниковими статтями (ремарка – Див. у кінці словникової статті), антонімічне окреслення меж

концептосфер, подання низки синонімів у тлумачній частині словникових статей та ін. є засобами систематизування знань про різноаспектне осмислення понять духовності і бездуховності, гуманізму й антилюдяності сучасними письменниками-гуманістами. Постають два потужні блоки інформації про 1) **духовне й гуманне (духовна краса; духовне відродження; Українське Відродження; Україна-Мадонна; свята блакить неба; небесність; внутрішня небесність; високість помислів; боговдохновенний; богонатхненний; духовні вершини людства; вихват душі; невідцвітне у віках слово Тарасове; весняності; сонячність життя; вишневий сміх; образ щастя; люди великодні** та ін.) та 2) **бездуховне й антигуманне (знедуховлення; роздвоєння душі; духовна деградація; декультуризація; дебілізація; антикультурний; антипоезія; моральний демонтаж; бульварне читиво; тоталітарний терор; найкривавіші експерименти ХХ віку; вершина сатанинського зла; смерч злоби й жорстокості; найкривавіший з усіх тиранів; двоєдушні вовки та пігмеї; скажені вовки історії; чорна Гіада ХХ віку; чиновницька сваболя; чорнобильська катастрофа; ядерне кінецьсвіття** та ін.).

Новий словник багатий на абстрактну лексику та образні вислови письменників, у яких узагальнено особливості та наслідки процесів дегуманізації та духовної деградації:

антилюдяність, -ості, ж. Те, що спрямоване проти людини, суперечить гуманізму, людянолюбству. **Розуміють і те, що «Замість сонетів і октав» – це початок трагічного прозріння, кінець щасливим весняним піснеспівам генія, якому відкрилось все жахиття й антилюдяність революції, безмір її жорстокості й кривавого розгулу, засліпленого ненавистю братовбивства** (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 360). – Див. **дегуманізація; тоталітарний режим; тоталітарний терор; тоталітарний чад; катилюдомори; звірі-енкаведисти; найкривавіші експерименти ХХ віку; найкривавіший з усіх тиранів; сатанинська сталінщина; найчорніші сталінські часи; Голодомор; чорна Гіада ХХ віку; гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч;**

знедуховлення, -я, с. Втрата духовності, перевага матеріальних потреб над духовними цінностями. **Його [Д. І. Яворницького] непокоїло, скажімо, чи достатньо готові ми зустріти еру технізовану, чи не ширитимуться за нових умов явища знедуховлення, самовпевненого, навіть агресивного** (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 274); **Бо чому ж запанувало всюди оце дике, стихійне, антитворяче, звідки таке падіння моралі, таке знедуховлення життя, державне занедбання культури? Наші державці ніяк не хочуть втямити, що без культури повноцінної держави не збудувати. Націю сьогодні ведуть**

сліпі, у більмах поводити (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 496). – Див. **знедуховлені; бездуховність; декультуризація; моральний демонтаж; плебеїзація; плебеїзація етнічної, духовної культури; соціальна деградація з люмпенізацією; бульварне читиво; чорна діра бездуховності;**

кастрат*: **духовні кастрати епохи, перен., зневажл.** Духовно обмежені, беземоційні люди, позбавлені ніжності, щирості, любові, можливості співпереживати. | Образно. *А на що здатні ці, теперішні? Де ваші пісні? Прийшло покоління уцербних, емоційно убогих, що не відають ніжності, позбавлені почуттів любові, глибокої пристрасті. Несуть у собі тільки заряди чорної злоби, заздрощів, але це ж не те, що здатне ставати піснею! Пісня – голос душі! Її не під силу створити духовним кастратам епохи* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 480). – Див. **душевний кастрат; духовна глухота; емоційна глухота; морально здеградований; покоління опоганювачів святинь; невдахи-психопати; знедуховлення; чорна діра бездуховності; декультуризація; моральний демонтаж.**

Різноаспектно й багатогранно відтворено у новому словнику внутрішній світ людини та особливості її світосприймання: від позитивних емоцій та почуття повного щастя (*образ щастя; весняності; високі висоти; високість помислів; повний духовний контакт; диявольськи щасливий; безгіркотний; повіль життя; безберегове море життя; сонячність життя*) до розпачу й чорного песимізму, спричиненого тоталітарним терором (*вовчо; змійно; гадюка заздрості; власти в чорній відчай; темноликий, як гнів; дегуманізований; безморальний; боляче-відчужений; щоденна трагічність*). Зібрано важливий матеріал для моделювання особливостей мовного відтворення емоційно-психологічного стану людини та побудови шкали цінностей в епоху тоталітаризму та Українського національного Відродження.

За матеріалами СМТО образ творчої й гуманної людини, яка є осердям прозових творів Олеса Гончара [5], протиставляємо поняттю **людини-руйнівника** в умовах тоталітарної системи: *доморощені герострати; душители культури; атомні бандити; генерали-шовіністи; кати-людомори; звірі-енкаведисти; омонівці; партінквізитор; оберкат; кат-палач; всевладний садист; антиукраїнські сили; дрімучо сліпі й тупоголові; залізобетонники; кремлівські організатори голодомору; державні застійники; неошовіністи* та под. У щоденниковому дискурсі письменник засуджує антигуманні вчинки окремих людей, відтворює жахіття епохи тоталітаризму:

катівня*: **сталінські катівні.** Про систему таборів ув'язнення (гулагів) в Радянському Союзі в період сталінських репресій. У театрі Національної опери відзначаємо 75-річчя заснування Української Академії наук. Вперше за

багато літ сказано, що засновано Академію в часи Гетьманату. Добрим словом згадано перших наших академіків – Вернадського, Кримського, Багалія... Згадано й тих, котрі мученицькою смертю загинули в **сталінських катівнях**. О, скільки тобі довелось пережити, Україно... (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 501); *Довженко – істинний геній, але геній більше у задумах, аніж у звершеннях. Повністю звершитись йому не дозволив режим, а почасти й він сам себе зупиняв... Бо не хотів зігнати у таборах або зустріти смерть у сталінських катівнях* десь на Луб'янці. Та чи можна його за це винуватити? Знаю одне: дума про Україну була в нього всепоглинаюча, дума – на все життя (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, 511); *Захищався від терору, хто як міг: Яновський – «Вершиниками», Довженко – «Аероградом», Рильський і Бажан – одами Сталіну... Але хіба можна це їм ставити на карб, як це роблять теперішні молоді? Хіба легше було б Україні, якби й ці погинули на Соловках та в сталінських катівнях?* Адже потім вони таки допомагали нам захищати українську мову й культуру, вони передавали нам – кожен по-своєму – дух 20-х років, дух українського ренесансу... *Дорожити ними маємо, шанувати, а за гріхи... Бог їм суддя. Бог і ніхто, крім нього* (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, 537). – Див. **табори-гулагі; катівська сталінська імперія; імперія гулагів; барак від Курил до Карпат.**

Способом гіперпосилань відтворюємо у словникових статтях детальний опис сатанинської сталінської системи та чиновницької сваволі: *тоталітарна система; тоталітарний терор; тоталітарний чад; сатанинська сталінська система; ярмо рабства; табори-гулагі; барак від Курил до Карпат; каральна машина; як опричники Івана Грозного; найбільший табір планети; шовінізм-сталінізм* та ін. Це та ділянка лексики, яка дозволяє глибше осмислити явища тоталітаризму та застерегти сучасників та майбутні покоління від повторення подібного. Уперше в українській лексикографії здійснено системний опис лексики тоталітаризму. Жахіття тоталітарної системи постають у словнику у протиставленні майбутньому вселюдському Ренесансу:

ніч*: **гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч, перен.** Епоха тоталітаризму, масових репресій, голодоморів, чиновницького свавілля. | Образно. *Хочеться вірити, що з нами завершується якийсь найтрудніший етап людської історії, відходить гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч, за якою нарешті настане вселюдський світанок! Адже далі неможливо так. Людина живе задихаючись. Звідусіль на неї полюють, її грабують, вибирають святині, лізуть в душу, в найінтимніший світ. Природне право забуте. Плоди розуму, досягнення науки повернуті на ганьбу, на те, щоб вивідувати, підслухати,*

вистежувати кожен крок... (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 207). – Пор. **вселюдський світанок; квітка надії. – Див. тоталітарний терор; тоталітарний режим; тоталітарний чад; епоха тоталітаризму; сатанинська епоха; сатанинська система; голодомор; найтемніший.**

Уперше у новому словнику під окремими гаслами представлені стійкі сполучення слів *українська мова, національна мова, рідна мова, державна мова* та детально відтворено нове осмислення поняття мови як духовного надбання, духовного коду нації:

мова*: **національна мова як вищий вияв духовності.** Мова як засіб відображення ментальності народу, його специфічних особливостей, системи національних духовних цінностей. *Якщо народи наші все це переживуть і не самознищаться, якщо з просвітленим розумом підуть у далеч майбутнього, то вистачить їх, треба думати, й на таке: озирнувшись у наше, побачать епоху глибоко трагічну, людей, змучених чварами, тривогами й зранених кльцтвами, і водночас все ж побачать і їхній подвиг – подвиг віри й невимовно тяжкої боротьби з заблудженнями, подвиг самозреченого захисту природи, життя на планеті й такого тяжкого відстоювання національних мов як вищого вияву духовності* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 154). – Див. **мова як духовний код нації; мова – душа народу; українська мова; рідна мова; національна мова; рідне мовне середовище; духовне добро.**

За матеріалами «Щоденників» Олесея Гончара представлено глибоке осмислення письменником поняття рідної мови як духовної сили для кожного її носія [2, с. 57], виразнено роль творчої інтелігенції в її захисті:

мова*: **рідна мова.** Мова батьків, мова народу, до якого належать мовці за походженням; найміцніша основа духовного об'єднання кожного народу, в якій зосереджені глибини його духовної культури. *Була телевізія. Три години – про стан української мови в республіці. Крім усього іншого, сказав і про тих батьків, що оббивають пороги у директорів шкіл, домагаючись увільнення своїх синочків від вивчення... рідної мови! А чи подякують вони за це вам, коли виростуть?* (О. Гончар, Щоденники, 1984, т. 3, 11); *Переведняк – так кажуть на Херсонщині про того, хто цурається рідної мови. В цьому чується презирство. «Є тут українці й переведняки, – пише один виборець із Генічеська. – Ліз по лестниці, а впав із драбини...»* (О. Гончар, Щоденники, 1984, т. 3, 40); *На секції поезії, кажуть, сильно виступив на захист мови Павличко. Є сини в тебе, Україно! Б'ються за рідну мову, як леви... Та й скільки можна терпіти знуцання?* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 105); *А «Правда», втративши сором, публікує оляд газет Казахстану, докоряє, що вони закликають берегти рідну мову... Якийсь місцевий манкурт глумиться навіть над*

почуттями дітей-казахат, що посміли в садочку розмовляти рідною мовою, по-казахськи... (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 132); *З'їзд учителів України. Міністр освіти висолосив доповідь українською мовою – це вже прогрес. Чимало і вчителів виступають рідною мовою: особливо змістовні виступи Павленка Ю. І., вчителя з м. Комунарська Ворошиловградської області, бойового таращанця (зав. райвно); виходили на трибуну дзвінкоголосі степовички, вінничанки, ровенчанки – загалом є що слухати. Хоча проблема мови, звичайно, мусила б зайняти на з'їзді більше місця. Поки що не висвітлено належно тривожність ситуації* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 146); *Молодіжна миколаївська газета розповідає про хлопчика, який під час розгулу «відмовлянь» єдиний в класі не захотів відмовитись від вивчення рідної мови. Як не тиснули на нього – вистояв* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 166); *Йде надійна зміна! Ось «Київ» друкує цілими гронами молодих поетів. Віри студента Юрія Бедрика «Рідна мова» просто вражаючий своїм болем, любов'ю. Роздрукувати б його в сотнях тисяч для молоді...* (О. Гончар, Щоденники, 1988, т. 3, 202); *Дякувати маємо цісареві й Відневі, що, на відміну від московського царату, не так безоглядно душили Україну, дали свого часу галичанам і школи, й гімназії, і пресу рідною мовою, завдяки цьому самосвідомість нації збереглась і розвинулась на західних землях значно відчутніше, ніж там, де діяли драконівські валуєвські укази* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 384); *Дехто дивується: звідки у Валі така національна свідомість? У тому наскрізь зрусифікованому Дніпропетровську і наші тихенький Толя, викладач інституту, в найлікшій часи не відцурався рідної мови... Не зрікся!* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 474); *Гоголь, Чайковський, Чехов – це сини того народу, якому імперія забороняла навіть розмовляти рідною мовою... Нічого не було жорстокішого в людській історії* (О. Гончар, Щоденники, 1995, т. 3, 566). – Див. **українська мова, національна мова, державна мова; духовне добро; мова – душа народу; рідне мовне середовище.**

У новому словнику засвідчено особливості процесів русифікації, розгулу сучасної валуєвщини (за висловом Олесея Гончара):

розгұл*: **розгұл сучасної валуєвщини, перен., зневажл.** Активне організоване зросійщення народів СРСР, закриття українських шкіл в Україні, обмеження сфери функціонування української мови в епоху неототалітаризму. | Образно. *І єзуїт Суслов, і маразматик Брежнев, по чисму знаку після ташикентського інструктажу зчинився нечувано брутальний розгұл сучасної валуєвщини, певне, не раз відзначали заслуги Щербицького у ліквідації української мови і переведенню всіх і вся на «общепонятный». Скільки зусиль доводилось тоді докладати нам, українській інтелігенції, щоб хоч якось пригальмувати, стримати руйнівний процес,*

оборонити рідну мову, де тільки можна, зупинити закриття українських шкіл (згідно «волі батьків») (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 478). – Див. **розгул русифікації; під колесом русифікації; переведняк; манкурт; нищителі української мови.**

Новий СМТО відтворює низку проблем суспільного розвитку, проте основним посилом словника є утвердження правічних християнських основ гуманізму та людинолюбства. Наведено зразки художнього відтворення гуманістичних висот художниками та композиторами світового рівня, зафіксовано золоті метафори письменників, узагальнено осмислення суті людського щастя та щастя творчості:

віквіт*: **віквіт душі, перен.** Результат одухотвореної творчої праці та осмислення людиною краси й гармонії Божого світу. | Образно. *Ніщо не має значення. Ніщо, крім того, що було творчістю, **віквітом душі.** Та це має значення оцей веселий голос синички, що озивається за вікном, віщує весну* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 86). – Див. **сонячність життя; миттєвості щастя; богонатхненний; боговдохновенний; високі висоти; духовна краса;**

образ*: **образ щастя.** Узагальнене відображення письменником стану цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; картина щастя, утілення щастя. **Образ**

щастя: *квітчастий луг на початку літа, йдемо стежкою до Дніпра. Валя, я, Леся і Бім з нами, потішній, чорненький, мов ягня, пудельок. Лесі тільки б гратися й гратися, вона забігає підскоком у високі трави, відбігає від стежки, – впала, заховалася. Гукаємо Біма, що побіг попереду. І Леся схопилась, розсяяна, сміється, над луками лине її сміх, такий юний, такий сонячний, сріблястий... І ми з Валею сміємось, на душі легко, ми вдячні небу за цю красу життя, за повноту щастя* (О. Гончар, Щоденники, 1985, т. 3, 73). – Див. **любов всевишня; безберегове море життя; щастя любові; миттєвості щастя; диявольськи щасливий; вишневий сміх; юний, сонячний, сріблястий сміх.**

Отже, словник мови творчих особистостей України – це потужна лексикографічна база знань про Українське національне Відродження та творчі здобутки людства, нестримний дух української мовотворчості в часи духовного й національного відродження, вагому роль українських письменників в утвердженні християнських традицій, гуманізму, людинолюбства. Людина постає у словнику як активна творча особистість, здатна утверджувати і розвивати традиції української і світової культури. Представлено нові та оновлені концептосфери, активні ресурси сучасної номінації, зібрано матеріал для всебічного дослідження процесів сучасного мовотворення.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
2. Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.
3. Гончар О. Т. Далекі вогнища. Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники: у 3 т. Київ: Веселка, 2008.
5. Єрмоленко С. Я. Філософія мови Олеса Гончара // Культура слова. Вип. 88. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 11–29.
6. Словник української мови: в 11-ти томах. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
7. Сніжко Н. В. Гармонія українського світосприймання та лексикографування // У пошуках гармонії мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 345–355.
8. Сніжко Н. В. Ідеографічна група ЛЮДИНА в українській мові другої половини ХХ ст. (структурно-функціональний та аксіологічний аспекти) // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: пам'яті Леоніда Булаховського. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2016. Вип. 29. С. 120–129.
9. Сніжко Н. В. Концептуальні домінанти мовосвіту Олеса Гончара // Культура слова. Вип. 88. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 164–173.
10. Сніжко Н. В. Національні та загальнолюдські культурні цінності у «Словнику мови творчої особистості» // Національна ідентичність в мові і культурі: зб. наук. праць / за заг. ред. О. Г. Шостак. Київ: Талком, 2020. С. 163–168.
11. Сніжко Н. В. Неолексикон Олеса Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри // Українська мова. 2017. № 2. С. 109–120.
12. Сніжко Н. В. Нова лексикографічна парадигма знань про Українське національне Відродження // Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2020. Pp. 310–316. URL: <https://sci-conf.com.ua> (дата звернення 08.10.2020).
13. Сніжко Н. В. Тенденції оновлення лексикону та джерельної бази сучасної академічної лексикографії // Галактика слова. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 123–136.
14. Сніжко Н. В. Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи // Українська мова. 2016. № 4. С. 28–43.
15. Сніжко Н. В. Українська тлумачна лексикографія як основа системного вивчення розвитку мови і суспільства. Наукові записки. Випуск 175. Серія: Філологічні науки. Кропивницький: Вид-во «КОД», 2019. С. 76–80.

16. Сніжко Н. В. Український мовосвіт XVIII–XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання // Система і структура східнослов'янських мов. Зб. наук. праць / за ред. Ю. В. Кравцової. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. Вип. 12. 2017. С. 73–84.
17. Степаненко М. І. Духовний посил Олесь Гончара (за матеріалами «Щоденників» письменника). Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2009. 60 с.
18. Степаненко М. І. Світ в оцінці Олесь Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2012. 284 с.

References

1. Aktyvni resursy suchasnoi ukrainskoi nominatsii: ideohrafichnyi slovnyk novoi leksyky (2013). / Vidp. red. Ye. A. Karpilovska. Kyiv: TOV «KMM». 416 s.
2. Batsevych, F. S. (2008). Filosofii movy: istoriia linhvofilosofskykh uchen. Kyiv: VTs «Akademiiia». 240 s.
3. Honchar, O. T. (1987). Daleki vohnyshcha. Kyiv: Rad. pismennyk. 287 s.
4. Honchar, O. T. (2008). Shchodennyky: u 3 t. Kyiv: Veselka.
5. Yermolenko, S. Ya. (2019). Filosofii movy Olesia Honchara // Kultura slova. Vyp. 88. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. S. 11–29.
6. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-ty tomakh. (1970–1980). Kyiv: Nauk. dumka.
7. Snizhko, N. V. (2020). Harmoniia ukrainskoho svitosprymannia ta leksykohrafuvannia // U poshukakh harmonii movy. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. S. 345–355.
8. Snizhko, N. V. (2016). Ideohrafichna hrupa LIUDYNA v ukrainskii movi druhoi polovyny XX st. (strukturno-funktsionalnyi ta aksiolohichni aspekty) // Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur: pamiaty Leonida Bulakhovskoho. Kyivskyi nats. un-t im. T. Shevchenka. Vyp. 29. S. 120–129.
9. Snizhko, N. V. (2019). Kontseptualni dominanty movosvitu Olesia Honchara // Kultura slova. Vyp. 88. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. S. 164–173.
10. Snizhko, N. V. (2020). Natsionalni ta zahalnoiudski kulturni tsinnosti u «Slovnyku movy tvorchoi osobystosti» // Natsionalna identychnist v movi i kulturi: zb. nauk. prats / za zah. red. O.H. Shostak. Kyiv: Talkom. S. 163–168.
11. Snizhko, N. V. (2017). Neoleksykon Olesia Honchara: leksykolohichni ta leksykohrafichnyi vymiry // Ukrainska mova. № 2. S. 109–120.
12. Snizhko, N. V. (2020). Nova leksykohrafichna paradyhma znan pro Ukrainske natsionalne Vidrodzhennia // Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 6th International scientific and practical conference. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. Pp. 310–316. URL: <https://sci-conf.com.ua> (data zvernennja 08.10.2020).
13. Snizhko, N. V. (2020). Tendentsii onovlennia leksykonu ta dzherelnoi bazy suchasnoi akademichnoi leksykohrafii // Halaktyka slova. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. S. 123–136.
14. Snizhko, N. V. (2016). Ukrainska ideohrafiia: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy // Ukrainska mova. № 4. S. 28–43.
15. Snizhko, N. V. (2019). Ukrainska tlumachna leksykohrafiia yak osnova systemnoho vyvchennia rozvytku movy i suspilstva. Naukovi zapysky. Vypusk 175. Seriia: Filolohichni nauky. Kropyvnytskyi: Vyd-vo «KOD». S. 76–80.
16. Snizhko, N. V. (2017). Ukrainskyi movosvit XX–XXI stolittia: problemy intehralnoho leksykohrafichnoho modeliuвання // Sistema i struktura skhidnoslovianskykh mov. Zb. nauk. prats / za red. Yu. V. Kravtsovoi. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova. Vyp. 12. S. 73–84.
17. Stepanenko, M. I. (2009). Dukhovnyi posyl Olesia Honchara (za materialamy «Shchodennykiv» pismennyka). Poltava: PP Shevchenko R. V. 60 s.
18. Stepanenko, M. I. (2012). Svit v otsyntsi Olesia Honchara: aksiosfera shchodennykovoho dyskursu pismennyka. Poltava: PP Shevchenko R. V. 284 s.

Снежко Наталия Владимировна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела лексикологии, лексикографии и структурно-математической лингвистики, Институт украинского языка НАН Украины (ул. Грушевского, 4, Киев-1, 01001, Украина); e-mail: natasnow@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3664-7079>

Nataliia Snizhko, Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher of Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Grushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine); e-mail: natasnow@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3664-7079>

УДК 811.111'42'373.2'255.4
DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-10

Лінгвокультурна семантика антропонімів і топонімів у романі Дж. Мартіна «Гра престолів» та особливості їх перекладу українською мовою

Марія Павлівна Бобро

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального та прикладного мовознавства,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: m.bobro@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4086-4607>

Людмила Романівна Присяжнюк

студентка 2 курсу філологічного факультету
(другий (магістерський) рівень вищої освіти),
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: prisuazhniuklyudmila@gmail.com

Статтю присвячено аналізу лінгвокультурної специфіки антропонімів і топонімів художнього тексту та їх перекладу українською мовою з урахуванням лінгвокультурного чинника на прикладі роману Дж. Мартіна «Гра престолів». Визначено основні відмінності художніх онімів та реальних онімів, що функціонують в мові. На власні назви в художній літературі впливають такі чинники, як культурний і соціальний коди, історичні відомості, літературний простір, ставлення автора до того чи того явища. Встановлено, що імена героїв часто містять інформацію про статус та місце проживання їхніх власників: для жителів півночі Дж. Мартін бере за основу давньоанглійські, шотландські та валлійські імена, здичавілі отримують імена скандинавські, жителі півдня – варіанти римських, грецьких, арабських імен. Автор часто створює промовисті імена та алюзії до реальних історичних особистостей. Відзначено, що світ, у якому існують герої роману, вирізняється середньовічно-англійським колоритом, тому імена героїв часто нагадують реальні імена цього періоду або є похідними від них. Складні топоніми роману часто містять частини слів, що зустрічаються серед топонімів Великої Британії та несуть в собі певну історичну інформацію. Зроблено висновок про виразну лінгвокультурну специфіку власних назв роману Дж. Мартіна «Гра престолів», що відбивають національно-специфічну культурно та історично зумовлену інформацію. Вибір способу перекладу в кожному конкретному випадку залежить від перекладача, який має брати до уваги в тому числі й лінгвокультурний чинник, оскільки переклад власних назв у художніх творах є набагато складнішим, ніж передача власних назв, що реально існують, та викликає чимало суперечливих думок. У деяких випадках переклад можна назвати більш чи менш вдалим, проте єдиної стратегії відтворення семантично та культурно наповнених авторських власних назв не існує.

Ключові слова: художній онім, антропонім, топонім, лінгвокультурний чинник, переклад

Бобро М. П., Присяжнюк Л. Р. Лингвокультурная семантика антропонимов и топонимов в романе Дж. Мартина «Игра престолов» и особенности их перевода на украинский язык

Статья посвящена анализу лингвокультурной специфики антропонимов и топонимов художественного текста и их переводу на украинский язык с учетом лингвокультурного фактора на примере романа Дж. Мартина «Игра престолов». Определены основные различия художественных онимов и реальных онимов, функционирующих в языке. На имена собственные в художественной литературе влияют такие факторы, как культурный и социальный коды, исторические сведения, литературное пространство, отношение автора к тому или иному явлению. Установлено, что имена героев часто содержат информацию про статус и место проживания их обладателей: для жителей севера Дж. Мартин берет за основу древнеанглийские, шотландские и валлийские имена, одичалые получают скандинавские имена, жители юга – варианты римских, греческих, арабских имен. Автор часто создает говорящие имена и аллюзии к реальным историческим личностям. Отмечено, что мир, в котором существуют персонажи романа, отличается средневеково-английским колоритом, поэтому имена героев часто напоминают реальные имена этого периода или образованы от них. Сложные антропонимы романа часто содержат части слов, которые встречаются среди топонимов Великобритании и несут в себе определенную историческую информацию. Сделан вывод о выразительной лингвокультурной специфике имен собственных романа Дж. Мартина «Игра престолов», которые отображают национально-специфическую культурно и исторически обусловленную информацию. Выбор способа перевода в каждом конкретном случае зависит от переводчика, который должен принимать во внимание в том числе и лингвокультурный фактор, поскольку перевод имен собственных в художественных произведениях является намного более сложным, чем передача реально существующих имен собственных, и вызывает немало противоречивых оценок. В некоторых случаях перевод можно назвать более или менее удачным, однако единой стратегии воспроизведения семантически и культурно наполненных авторских имен собственных нет.

Ключевые слова: художественный оним, антропоним, топоним, лингвокультурный фактор, перевод

Mariia Bobro, Liudmyla Prysiazhniuk. The linguocultural semantics of the anthroponyms and toponyms in G. Martin's novel *A Game of Thrones* and the peculiarities of their translation into Ukrainian

The article analyses the linguocultural features of the anthroponyms and toponyms in fiction and their translation into Ukrainian (linguocultural factor taken into account) basing on G. Martin's novel *A Game of Thrones*. The main differences between fiction onyms and real life onyms existing in language are defined. Fiction onyms are influenced by such factors as the cultural and social code,

historical information, fiction space, the author's attitude to this or that phenomenon. It is established that in the analysed novel, the characters' names contain information about the status and place of living of their owners: the names of those who live in the North are based on old English, Scottish and Welsh names, the wildings get Scandinavian ones, those who live in the South get variants of Roman, Greek and Arabic names. The author often makes speaking names and allusions to real historic personalities. It is pointed out that the world in which the characters of the novel exist has a medieval English colouring, so the characters' names often look like real names of that period or are their derivatives. Complex toponyms often contain parts of words that can be found among the toponyms of Great Britain and carry certain historic information. A conclusion is drawn about the expressive linguocultural features of the proper names of the novel by G. Martin *A game of Thrones* which reflect the nationally specific cultural and historic information. Choosing translation means in each case is up to the translator who has to consider the linguocultural factor too, as the translation of fiction onyms is much more difficult than the translation of real proper names. In certain cases, the translation can be called more or less successful but there is no single strategy for rendering authorial proper names that carry semantic and cultural information.

Key words: fiction onym, anthroponym, toponym, linguocultural factor, translation

Вивчення специфіки функціонування власних назв у художньому тексті є одним з актуальних напрямів сучасних ономастичних досліджень. «Оніми художнього тексту – це особлива філологічна проблема, оскільки в літературному творі власне ім'я функціонує як важливий та органічний елемент його стилістичної системи, виконуючи активну роль у створенні загальної образності твору» [6, с. 19]. Художні оніми мають певні особливості, що відрізняють їх від онімів реального світу: власні назви в художніх творах виконують не лише номінативну й індивідуалізувальну функції, але й виступають маркерами часу, місцевості, ставлення автора тощо.

Важливим чинником для розуміння й аналізу онімів є їх класифікація. О. Карпенко виділяє дев'ять видів онімів: антропоніми (імена, прізвища, по батькові, матроніми, а також прізвиська людей), топоніми (географічні назви), теоніми (імена богів), ергоніми (назви установ та закладів), зооніми (клички тварин), космоніми (космічні об'єкти), хрононіми (назви історичних відрізків часу), хрематоніми (назви об'єктів матеріальної культури) та ідеоніми (назви об'єктів духовної культури) [4, с. 38]. На нашу думку, антропоніми та топоніми належать до найбільш значущих власних назв художнього тексту, оскільки художня література зазвичай написана для людей та про людей, а отже, важливими виявляються імена героїв та світу, в якому вони існують.

М. Бережна зазначає, що, обираючи власні назви для свого твору, письменник орієнтується на слова, що вже існують в мові. Таким чином антропоніми можуть вказувати на національність героя, його вік або соціальний статус, а топоніми виступати маркерами культури того чи того регіону, вказувати на час та історичні обставини [1, с. 62–66].

Ю. Карпенко виділяє п'ять ознак, що відрізняють оніми в художній літературі від онімів, що існують в мові. Першою ознакою є вторинність: номінативна система художніх творів базується на реальних власних назвах, але є результатом творчості автора. Крім того, автор обирає оніми для свого тексту відповідно до задуму, тоді як в реальному світі вони формуються під впливом історичних процесів. Головною функцією онімів у художніх творах є стилістична, а не ідентифікаційна, як у

реальному житті. Основне завдання вже наявних онімів – виділити об'єкт серед інших, тоді як у художньому тексті назва має привертати увагу, мати красиве звучання або навіть відображати якісь риси об'єкта, який вона називає. Також важливим є той факт, що літературні оніми належать до фактів мовлення та можуть переходити в мову лише у вигляді символу [5, с. 34–39].

На власні назви в художній літературі впливають такі чинники, як культурний і соціальний коди, історичні відомості, літературний простір, ставлення автора до того чи того явища. Часто онімам в художньому тексті притаманна вторинність: автор використовує назви, що вже існують у мові, або якимось видозмінює їх. Такі оніми можуть зазнавати впливу мовної традиції, що існує в мові оригіналу, автор може таким чином створювати атмосферу певних історичних періодів або соціального середовища.

Вигадана реальність роману Дж. Мартіна «Гра престолів», який належить до сучасного епічного фентезі, вирізняється своєю лінгвокультурною специфікою, оскільки виявляє «тісний зв'язок із міфологією, світовою історією взагалі та британською старовиною зокрема» [9, с. 135]. Такі лінгвокультурні особливості виявляються в ономастиконі аналізованого твору. Система власних назв роману Дж. Мартіна вже була об'єктом лінгвістичних досліджень [2; 7; 8; 9; 10; 12], однак лінгвокультурні особливості антропонімів та топонімів роману ще не були об'єктом окремого аналізу. Мета пропонованої статті – визначити та проаналізувати лінгвокультурну специфіку антропонімів і топонімів роману Дж. Мартіна «Гра престолів» та з'ясувати особливості їх перекладу з урахуванням лінгвокультурного чинника.

Дж. Мартін використовує антропоніми для того, щоб зробити світ свого роману більш наповненим та логічним. Імена героїв часто містять інформацію про статус та місце проживання їхніх власників: для жителів півночі Дж. Мартін бере за основу давньоанглійські, шотландські та валлійські імена, здичавілі отримують імена скандинавські, жителі півдня – варіанти римських, грецьких, арабських імен. Наприклад, ім'я *Ygritte* співзвучне популярному скандинавському імені *Ingrid*, в основі якого

лежить теонім *Ing* від імені скандинавського бога родючості Інгни-Фрейра й елемент *fríðr* – кохана або прекрасна. Скандинавський півострів частково є прототипом Півночі, мешканкою якої є ця героїня. На батьківщині *Ygritte* вважають красунею, адже вона має незвичний, рудий, колір волосся [13].

Варто зазначити, що автор часто користується промовистими іменами та створює алюзії до реальних історичних особистостей. Серед таких імен – *Bran Stark*. Його прототипом є Бран Благословенний – бог потойбічного світу, який правив Британією. *Aegon the Conqueror*, що свого часу завоював Сім Королівств, нагадує Вільгельма Завойовника (*William the Conqueror*), який підкорив Британію. *Mad King Aerys II Targaryen* також нагадує історичного діяча – короля Етельреда Безрозсудного, що, як і герой книги, приймав, не прислухаючись до порад оточення, необдумані рішення, які мали погані наслідки для держави. Також прикладом алюзій є роди *The Lannisters* та *The Starks*, назви яких є звуковим обігриванням імені Ланкастерів (*Lancaster*), які ворогували з Йорками (*York*) [10, с. 132].

Світ, у якому існують герої роману, вирізняється середньовічно-англійським колоритом, тому імена героїв часто нагадують реальні імена цього періоду або є похідними від них. Проте існує й чимало винятків. Дж. Мартін поділяє імена героїв свого твору на три групи: імена, що дійсно існують в англійській мові (*Aaron, Jason, Jeyne, Joanna, Margaery, Robert, Robin, Rowena, Samwell*); вигадані імена, створені на основі тих, що реально існують, шляхом зміни їх графічної (*Genna, Jon, Petyr*) або фонетичної (*Catelyn, Cersei, Eddard*) форми; імена, що є цілком авторськими (*Daenerys, Mordane, Pycelle, Rhaegar*) [14].

Роман Дж. Мартіна має складну та розгалужену систему родів, кожен з яких має власне прізвище. Більшість прізвищ в романі є промовистими або несуть в собі екстралінгвістичну інформацію. Система родів Семи Королівств виникла на основі шотландської кланової системи, що існувала з XIV по XVIII століття: вся територія Шотландії в цей період була розділена на сфери впливу численних гірських і рівнинних кланів, у кожного з яких був загальний предок, свої кольори, герб, девіз та ідеологія [13]. Дж. Мартін в більшості випадків дотримується звичної системи найменування героїв – ім'я та прізвище. Проте існують деякі особливості, що стосуються прізвищ. Наприклад, служителі церкви відрікаються від прізвищ та приймають звання Септи або Септона, а незаконнонароджені діти мають особливі прізвища, залежно від місця народження [2, с. 82].

Однією з особливостей антропонімів роману є те, що кожне родове ім'я зумовлене

географічним положенням або тотемною твариною роду. Дж. Мартін наголошує, що короткі, прості та описові прізвища характерні для родів, що беруть початок від Перших Людей – першої відомої раси людей, що заселила Вестерос [14]. На час подій, що описані в книзі, нащадками Перших Людей є жителі Півночі та простору За Стіною, що відбивається в їхніх прізвищах. Наприклад, прізвище *Oakheart* утворилося від прізвища засновника роду – *John the Oak*, що за легендою був високого зросту й міцної статури; прізвище *Redfort* пов'язане з назвою однойменного замку з червоного каменю, який належить представникам цього роду; прізвище *Yronwood* (видозмінене англ. *iron* – залізний, *wood* – ліс) також пов'язане з назвою однойменного замку, поруч з яким знаходяться лісові масиви, багаті на залізо та олово.

Окрім нащадків Перших Людей, вигаданий світ Дж. Мартіна населений нащадками Андалів та Ройнарів. Андали – це людська раса, що захопила частину земель, на яких існували Перші Люди за шість тисяч років до початку описаних у книзі подій. Цей народ найбільш поширений на території Семи Королівств. Дж. Мартін порівнює війну Перших Людей та Андалів з англосаксонським вторгненням в Британію, яку на той час населяли кельти. Англосаксонці, як і Андали, не змогли повністю підкорити Кельтів, але стали доміантною нацією [14]. Прізвища нащадків Андалів мають неочевидну внутрішню форму та зазвичай містять подвоєння: *Lannister, Lydden, Mallister, Mullyndore*.

Ройнари – це народ, що перекочував на територію Семи Королівств з берегів Есосу, вони змішалися з Андалами та Першими Людями. Нащадки цього змішання населяють Дорн. Представниками дорнійців в книзі є рід Мартеллів (*Martell*). В мові роману це прізвище звучить досить екзотично порівняно з прізвищами родів, що походять від Перших Людей або Андалів. Дж. Мартін зазначає, що дорнійці схожі на середземноморські народи – греків, іспанців, італійців, португальців. Також існують Ройнарські роди, що не змішалися з Андалами та Першими Людями, вони живуть в закритих общинах та не мають прізвищ взагалі [14].

Позашлюбні діти не мають права мати батькове або материне прізвище, а лише таке, що свідчить про їхню безрідність. У різних частинах Сімох Королівств дітей, народжених поза шлюбом, нарікають по-різному; їхні назви часто мотивуються назвами місцевостей: *The North* – північ – *Snow*, адже північ – найхолодніша місцевість континенту; *The Vale of Arryn* – схід – *Stone*, тому що на сході переважають гори; *The Riverlands* – центр – *Rivers*, через велику кількість річок та озер; *The Westerlands* – захід – *Hill*, адже захід – доволі

пагориста місцевість; The Iron Islands – захід–*Pyke* за назвою головної твердині островів; The Crownlands – схід – *Waters*, адже східні землі знаходяться на узбережжі материка; The Stormlands – південний схід – *Storm* через часті осінні шторми, що лютують на цих землях; The Reach – південний захід – *Flowers*, через те, що цей регіон є найродючішим в країні та славиться трояндовими полями; *Dorne* – південь – *Sand*, оскільки це пустельна місцевість.

Розглядаючи топоніми, відзначимо, що назви місцевостей зазвичай тісно пов'язані з історичним та культурним розвитком певного народу. Дж. Мартін широко застосовує авторські топоніми для моделювання вигаданої дійсності. Топоніми в романі можна поділити на прості та складні. Складні топоніми часто містять частини слів, що зустрічаються серед топонімів Великої Британії та несуть в собі певну історичну інформацію, наприклад *-ton*; *-fast*; *-field*; *-pool*; *-ford*; *-bury*; *-ham*; *-worth*; *-ville* та *-burg*. Відомо, що морфеми *-caster*, *-chester*, *-cester* в англійських власних назвах походять від латинського *castra*, що означає «табір» та історично бере початок від римського завоювання Британії. До того ж періоду належить морфема *-coln*, що походить від слова *colonia* (поселення). *Ros-* в назві міста *Rosby* походить з галльської мови та означає «ліс», а *-by* бере початок з давньоскандинавської та означає «село» [17].

В тексті роману також присутні прості топоніми, що утворені за допомогою топонімічної конверсії: *the Gorge*, *the Rock*, *The North*, *the Wall*, *the Reach*. Багато з таких топонімів є метафоричними: *Axe* (назва острова, що за формою нагадує сокиру), *Fingers* (назва групи вузьких півостровів, що нагадують пальці), *Trident* (найменування ріки, що має три притоки). Також в тексті є прості топоніми, що не мають жодного зв'язку з реальністю та є повністю вигаданими: *Ghis*, *Ib*, *Vaith*, *Asshai*, *Myr*.

Оскільки оніми виконують в художній літературі важливі функції, постає проблема адекватного та еквівалентного їх перекладу. Оніми в мовленні зазвичай транслітерують або транскрибують (за деякими винятками), тож вони не складають серйозної перекладацької проблеми, тоді як оніми в художній літературі потребують більш детального розгляду.

На думку М. Бережної, під час перекладу власних назв необхідно або підібрати відповідник, що вже існує в мові перекладу, або створити новий, якщо його ще немає. Одним із варіантів є перенесення оригінального написання власної назви до перекладу, проте частіше за все специфіка тексту не дозволяє залишити назву в оригінальному написанні, тому часто вживаними є транскрипція та транслітерація [1, с. 64].

Український правопис встановлює чіткі правила транскодування власних назв іншомовного походження. Так, за правилами *L* передається твердим або м'яким *л* – при перекладі звертають увагу на те, який варіант звучатиме більш звично для україномовного читача та є більш милозвучним: *Balon* – *Балон*, *Luwin* – *Лювін*. Літера *j* передається залежно від вимови в мові оригіналу, тобто у словах французького походження як *ж*: *Jérôme* – *Жером*; у словах англійського походження – через *дж*: *James* – *Джеймс*; у словах іспанського походження – через *х*: *Badajoz* – *Бадахос* [11, с. 124–131]. Проте, оскільки оніми в художніх текстах відрізняються від вже наявних тим, що виникають як один з художніх засобів для втілення авторського задуму, а не утворюються завдяки культурному та історичному розвитку того чи того народу, такі оніми можуть бути вирваними з одного контексту та поміщеними в інший. Наприклад, в іспанській мові є ім'я *Jaime*, що читається як [*ˈxajme*] та традиційно транскрибується як *Хайме*. Герой із таким ім'ям є в аналізованому романі Дж. Мартіна, проте в контексті вигаданого художнього світу це ім'я втратило національне забарвлення та вимовляється як [*ˈdʒeɪmi*] [18], отже переклад *Джейме* є більш прийнятним.

G і *h* зазвичай передаються літерою *г*: *Harwin* – *Гарвін*, *Garlan* – *Гарлан*. *F* і *ph* передаються літерою *ф*: *Fossway* – *Фосовей*. Дифтонги *au*, *ou* транслітерують як *ау*, *оу*, *ав*: *Blount* – *Блаунт* [11, с. 124–131]. У номінативній системі роману «Гра престолів» існують авторські імена з дифтонгом *ae*, що за аналогією з латиною може читатися як [*e*]. Дж. Мартін зазначає, що в переважній більшості випадків, за рідкісними винятками, це буквосполучення читається як англійське [*ei*] [18], тобто відповідником є українське [*ей*], тому, *Daenerys* – *Дейнеріс*, *Baelor* – *Бейлор*, *Maekar* – *Мейкар*, *Daeron* – *Дейрон*, *Aerys* – *Ейріс*, *Aemon* – *Еймон*, *Aegon* – *Ейгон*.

Оскільки в творі присутні авторські антропоніми, при перекладі варто покладатися не лише на правила правопису іншомовних власних назв, а й на особливості вимови, які вкладав в ці імена автор. Так літеру *y* за чинними правилами слід читати як [*ai*] у відкритому складі (*Tywin* [*ˈtʰaɪwɪn*], *Tyrell* – [*ˈtʰaɪˌleɪ*]) та як [*i*], якщо за нею йде літера, що позначає голосний звук (*Arya* – [*ˈaːrɪə*]) і в закритому складі (*Catelyn* – [*ˈkætɪn*]) [16]. Проте у вимові автора є винятки. Наприклад, *Tyion* читається як [*ˈtʰiːliən*], з наголосом на першому складі. Щодо імені *Catelyn*, існують різні варіанти читання. Сам Дж. Мартін вимовляє її ім'я то як [*ˈkeɪtɪn*], то як [*ˈkætɪn*]. На пряме запитання щодо правильної вимови цього імені автор відповів, що вимовляють його і так, і так, але він схиляється до варіанту [*ˈkætɪn*], бо рідня

героїні скорочує її до просто *Cat*, тому, на нашу думку, найбільш вдалим є варіант транскрипції цього імені, що пропонує авторка офіційного перекладу Н. Тисовська, – Кетлін [15; 19].

Складнощі під час перекладу виникають, коли необхідно перекласти оніми, що несуть у собі закодовану інформацію, яка є важливою для повного розуміння тексту. Наприклад, прізвище *Crane* (англ. *Журавель*) пов'язане з легендою про те, що жінки з цього роду мають магічну здатність перетворюватися на журавлів [13]. В офіційному перекладі Н. Тисовської це прізвище транскрибовано як Крейн, тоді як в аматорському перекладі В. Бородового прізвище адаптоване до українських реалій – Журав. В першому випадку втрачається внутрішня форма слова, а в другому – перекладач віддаляється від оригінального звучання.

Перекладач має передати внутрішню форму слова, втілюючи її в новому слові мовою перекладу, інакше втрачається важлива частина екстралінгвістичної інформації, яка сприймається читачем оригіналу, але є недоступною для читача перекладу. В тексті роману присутні промовисті прізвища, а також топоніми, що утворені шляхом топонімічної конверсії (*The Vale* – Долина, *The Reach* – Розлоги, *The Crag* – Скеля) або є метафоричними, наприклад назви, що утворились через зовнішню схожість об'єктів на ті чи ті речі (*Fingers* – Пальці, *The Broken Arm* – Зламана рука). Такі семантично наповнені оніми несуть в собі важливу інформацію, яка через транскрибування буде повністю втрачена.

Д. Ермолович пропонує створювати відповідники, спираючись на декілька принципів відповідності – принцип звукової або графічної подібності, принцип адаптації слова до граматичної системи мови перекладу, етимологічної та історичної відповідності мові перекладу та врахування внутрішньої форми слова. Формування відповідників за принципом

звукової подібності відбувається за допомогою методу транскрипції (*Genpa* – *Дженна*), графічної подібності досягають методом транслітерації (*Oberyu* – *Оберин*). Якщо онім потребує адаптації до граматичної системи мови перекладу, застосовують метод морфограматичної модифікації, за якої перекладач вносить деякі зміни до форми слова, наприклад додає закінчення жіночого роду (*Margaery* – *Маргерія*). Для досягнення етимологічної відповідності застосовують метод транспозиції (*Piper* – *Дудар*). Якщо специфіка тексту потребує звернення до історичної традиції, перекладач має застосовувати в якості відповідника традиційне найменування, що вже існує в мові перекладу (*Stone Hedge* – *Стоунгедж*). Якщо онім є семантично наповненим, науковець пропонує вдаватися до методу калькування (*Starfall* – *Зоренад*) [3, с. 115–167].

Отже, можемо зробити висновок про виразну лінгвокультурну специфіку власних назв роману Дж. Мартіна «Гра престолів», що відбивають національно-специфічну культурно та історично зумовлену інформацію. Вибір способу перекладу в кожному конкретному випадку цілком залежить від перекладача, який має брати до уваги в тому числі й лінгвокультурний чинник, оскільки переклад власних назв в художніх творах є набагато складнішим, аніж передача власних назв, що реально існують, та викликає чимало суперечливих думок. У деяких випадках переклад можна назвати більш чи менш вдалим, проте єдиної стратегії відтворення семантично та культурно наповнених авторських власних назв не існує. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у порівняльному аналізі використання перекладацьких засобів для передачі власних назв в україномовних перекладах роману, а також в україномовних версіях його кіноадаптації.

Література

1. Бережна М. В. Тринадцять етапів перекладу власних імен та назв. *Вісник СумДУ. Серія Філологія*. 2007. Том 2. С. 62–66.
2. Борисова О. В. Особливості перекладу власних назв (на матеріалі роману Дж. Мартіна «Гра престолів» та його перекладів українською мовою). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50. Ч.1. С. 80–85.
3. Ермолович Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур. Москва: Р. Валент, 2001. 200 с.
4. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 378 с.
5. Карпенко Ю. А. Имя собственное в художественной литературе. *Филологические науки*. 1986. № 4. С. 34–40.
6. Максимюк М. Особливості постмодерністського тексту та їх вплив на онімний простір. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2016. № 1 (9). С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2016_1_5 (дата звернення: 20.09.2020)
7. Малахова А. А. Лексико-семантичні та структурні особливості топонімів у романі-фентезі Дж. Мартіна «Пісня Льоду й Полум'я: Гра Престолів». *Вісник Студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2019. Вип. 11. Т. 2. С. 126–130.
8. Савчук Г. Ю. Особливості перекладу топонімів у циклі романів Джорджа Р. Р. Мартіна «Пісня Льоду й Полум'я». *Матеріали науково-практичної конференції «Розвиток філологічної науки в сучасному міжкультурному просторі» (3-4 травня 2019 р., м. Хмельницький)*. Херсон: «Молодий вчений». 2019. С. 86–90.

9. Старостенко Т. М. Тотемні тварини і поетика номінацій у романі Джоржа Р. Р. Мартіна «Гра престолів» за циклом «Пісня льоду і полум'я». *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство»*. 2013. Вип. 3 (2). С.135–147.
10. Старостенко Т. М. Феномен імені у романі Дж. Р. Р. Мартіна «Гра Престолів» за циклом «Пісня Льоду і Полум'я». *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство»*. 2014. Вип. 2 (78). Ч. II. С. 128–137.
11. Український правопис. 2019. 282 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення: 20.09.2020).
12. Шлюсар О. Художня топоніміка роману Дж. Мартіна “Гра престолів”. *Проблеми і перспективи гуманітарних наук в умовах глобалізації: матеріали I Всеукраїнської наукової конференції (3 грудня 2018 р. м. Тернопіль)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. С. 91–95.
13. A-Game-of-Thrones-Guide URL: <http://7kingdoms.ru/2011/guide-gameof-thrones> (дата звернення: 20.09.2020).
14. An Evening with George R. R. Martin. 2019. URL: <https://youtu.be/lflpY0eEA84> (дата звернення: 20.09.2020).
15. George RR Martin on Coming up with Character Names. 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zffCzEZwqI> (дата звернення: 20.09.2020).
16. Reading Rules. URL: <https://grammarway.com/ua/reading-rules> (дата звернення: 20.09.2020).
17. The Origin of Place Names URL: <http://www.dailykos.com/story/2014/12/27/1354316/-Origins-of-English-Place-Names> (дата звернення: 20.09.2020).
18. Transcript of Chat with George R. R. Martin on March 18, 1999. URL: <http://web.archive.org/web/20001005212114/eventhorizon.com/sfzine/chats/transcripts/031899.html> (дата звернення: 20.09.2020).
19. Valyrian Names in Game of Thrones. URL: <https://hmtturnbull.com/game-of-thrones/valyrian-names/> (дата звернення: 20.09.2020).

References

1. Berezna, M. V. (2007). Trynadsiat etapiv perekladu vlasnykh imen ta nazv. *Visnyk SumDU. Seriiia Filolohiia*, 2, 62–66.
2. Borysova, O. V. (2014). Osoblyvosti perekladu vlasnykh nazv (na materialy romanu Dzh.Martina «Hra prestoliv») ta yoho perekladiv ukrainskoiu movoiu) *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 50, 1, 80–85.
3. Ermolovich, D. I. (2001). Imena sobstvennye na styke iazykov i kultur. Moscow: R. Valent.
4. Karpenko, O. Yu. (2006). Problematyka kohnityvnoi onomastyky: monohrafiia. Odesa: Astroprynt.
5. Karpenko, Yu. A. (1986). Ymia sobstvennoe v khudozhestvennoi lyterature. *Fylolohycheskye nauky*, 4, 34–40.
6. Maksymiuk, M. (2016). Osoblyvosti postmodernistskoho tekstu ta yikh vplyv na onimnyi prostir. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny*, 1 (9), 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2016_1_5 (data zvernennia: 20.09.2020).
7. Malakhova, A. A. (2019). Leksyko-semantychni ta strukturni osoblyvosti toponimiv u romani-fentezi Dzh.Martina «Pisnia Lodu y Polumia: Hra Prestoliv». *Visnyk Studentskoho naukovo-ho tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*, 11, 2, 126–130.
8. Savchuk, H. Yu. (2019). Osoblyvosti perekladu toponimiv u tsykli romaniv Dzhordzha R.R. Martina «Pisnia Lodu y Polumia». *Materialy nauko-ho-praktychnoi konferentsii «Rozvytok filolohichnoi nauky v suchasnomu mizhkulturnomu prostori»*. (3-4 travnia 2019 r., m. Khmelnytskyi). Kherson: «Molodyi vchenyi», 86–90.
9. Starostenko, T. M. (2013). Totemni tvaryny i poetyka nominatsii u romanі Dzhordzha R. R. Martina «Hra prestoliv» za tsykлом «Pisnia lodu i polumia». *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S.Skovorody. Seriiia «Literaturoznavstvo»*, 3 (2), 135–147.
10. Starostenko, T. M. (2014). Fenomen imeni u romanі Dzh. R. R. Martina «Hra Prestoliv» za tsykлом «Pisnia Lodu i Polumia». *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Seriiia «Literaturoznavstvo»*, 2 (78), II, 128–137.
11. Ukrainskyi pravopys. (2019). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (data zvernennia: 20.09.2020).
12. Shliuser, O. (2018). Khudozhnia toponimika romanu Dzh. Martina “Hra prestoliv”. *Problemy i perspektivy humanitarnykh nauk v umovakh hlobalizatsii: materialy I Vseukrainskoi nauko-ho konferentsii (3 hrudnia 2018 r. m. Ternopil)*. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 91–95.
13. A-Game-of-Thrones-Guide URL: <http://7kingdoms.ru/2011/guide-gameof-thrones> (data zvernennia: 20.09.2020).
14. An Evening with George R. R. Martin. 2019. URL: <https://youtu.be/lflpY0eEA84> (data zvernennia: 20.09.2020).
15. George RR Martin on Coming up with Character Names. 2018. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zffCzEZwqI> (data zvernennia: 20.09.2020).
16. Reading Rules. URL: <https://grammarway.com/ua/reading-rules> (data zvernennia: 20.09.2020).
17. The Origin of Place Names URL: <http://www.dailykos.com/story/2014/12/27/1354316/-Origins-of-English-Place-Names> (data zvernennia: 20.09.2020).
18. Transcript of Chat with George R. R. Martin on March 18, 1999. URL: <http://web.archive.org/web/20001005212114/eventhorizon.com/sfzine/chats/transcripts/031899.html> (data zvernennia: 20.09.2020).
19. Valyrian Names in Game of Thrones. URL: <https://hmtturnbull.com/game-of-thrones/valyrian-names/> (data zvernennia: 20.09.2020).

Бобро Мария Павловна, кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и прикладного языкознания, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (площадь Свободы 4, Харьков, 61022, Украина); e-mail: m.bobro@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4086-4607>

Mariia Bobro, Candidate of Philological Sciences, associate professor of the Department of General and Applied Linguistics, Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: m.bobro@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4086-4607>

Присяжнюк Людмила Романовна, студентка 2 курса филологического факультета (второй (магистерский) уровень высшего образования), Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина); e-mail: prisuazhniuklyudmila@gmail.com

Liudmyla Prysiashniuk, 2-year student of the Faculty of Philology (second (master's) level of higher education), Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: prisuazhniuklyudmila@gmail.com

Пошуково-тематична поліфонія сучасного мовознавства

УДК 811.161'37:23

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-11

Асоціативні зв'язки стимулів МИР і ВІЙНА: семантичне наповнення (на матеріалі ланцюжкового асоціативного експерименту зі студентами-гуманітаріями)

Євгенія Андріївна Васянович

викладач кафедри загального та прикладного мовознавства
філологічного факультету,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022);

e-mail: vasianovych@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9696-3335>

Наталія Миколаївна Дубовик

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри загального та прикладного мовознавства
філологічного факультету,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022);

e-mail: n.galunova@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5748-1296>

Статтю присвячено дослідженню асоціативних зв'язків лексем МИР і ВІЙНА. Ціль роботи – оприяти культурний складник асоціативних полів стимульних слів МИР і ВІЙНА. Зважаючи на об'єкт дослідження – асоціативні зв'язки стимулів МИР і ВІЙНА у мовній свідомості студентів-гуманітаріїв, – вважаємо використання експериментальних методів, а саме асоціативного психолінгвістичного експерименту, найбільш доцільним, адже йдеться про об'єкт, що не піддається безпосередньому спостереженню. У роботі окреслено методологічне підґрунтя для проведення такого дослідження. Матеріалом для статті стали асоціативні реакції, отримані під час проведення експерименту зі студентами-гуманітаріями. На базі отриманих даних реалізовано кількісний, математичний і якісний аналіз семантичного наповнення асоціативних полів слів стимулів МИР і ВІЙНА. У результаті аналізу встановлено, що обопільний вплив культури і мови знаходить своє віддзеркалення в асоціативному наповненні зазначених стимулів, а отже, і у мовній свідомості людини, у якій такі зв'язки зберігаються. Зроблено висновок, що студенти отримують певні культурні коди із досвіду свого народу через мову, оскільки останні втілюються і закріплюються у мовних знаках. Це демонструє, що людина одночасно є і об'єктом культури, і її суб'єктом. Велика кількість повторюваних реакцій свідчить, що на асоціативні зв'язки у молоді лінгвокультура має більший вплив, ніж індивідуальний, особистий досвід. Неможливо заперечити вплив етнічного чинника на світосприйняття і формування свідомості певної лінгвокультурної спільноти. Виявлено, що подані на стимули МИР і ВІЙНА асоціації демонструють нерозривний зв'язок між ними у лінгвокультурній свідомості студентів-гуманітаріїв та можуть існувати лише у протиставленні один до одного.

Ключові слова: культура, семантичне наповнення, лінгвокультурна свідомість, асоціація, психолінгвістичний експеримент

Васянович Е. А., Дубовик Н. Н. Ассоциативные связи стимулов МИР и ВОЙНА: семантическое наполнение (на материале цепного ассоциативного эксперимента со студентами-гуманитариями)

Статья посвящена исследованию ассоциативных связей лексем МИР и ВОЙНА. Цель работы – выявить культурную составляющую ассоциативных полей стимульных слов МИР и ВОЙНА. Учитывая объект исследования – ассоциативные связи стимулов МИР и ВОЙНА в языковом сознании студентов-гуманитариев, – считаем использование экспериментальных методов, а именно ассоциативного психолингвистического эксперимента, наиболее целесообразным, ведь речь идет об объекте, который не поддается непосредственному наблюдению. В работе обозначены методологические основы проведения такого исследования. Материалом для статьи стали ассоциативные реакции, полученные при проведении эксперимента со студентами-гуманитариями. На базе полученных данных реализован количественный, математический и качественный анализ семантического наполнения ассоциативных полей слов стимулов МИР и ВОЙНА. В результате анализа установлено, что обоюдное влияние культуры и языка находит свое отражение в ассоциативном наповнении указанных стимулов, а следовательно, и в языковом сознании человека, в котором такие связи сохраняются. Сделан вывод, что студенты получают определенные культурные коды из опыта своего народа через язык, поскольку последние воплощаются и закрепляются в языковых знаках. Это показывает, что человек одновременно является и объектом культуры, и ее субъектом. Большое количество повторяющихся реакций свидетельствует, что на ассоциативные связи у молодежи лингвокультура имеет большее влияние, чем индивидуальный, личный опыт. Невозможно отрицать влияние этнического фактора на мировосприятие и формирование сознания определенного

лінгвокультурного союбщества. Обнаружено, что поданные на стимулы МИР и ВОЙНА ассоциации демонстрируют неразрывную связь между ними в лінгвокультурном сознании студентов-гуманитариев и могут существовать только в противопоставлении друг к другу.

Ключевые слова: культура, семантическое наполнение, лінгвокультурное сознание, ассоциация, психолінгвистический эксперимент

Yevheniia Vasianovych, Nataliia Dubovik. Associative connections of stimuli PEACE and WAR: semantic content (on the material of a chain associative experiment with humanities students)

The paper is devoted to the study of the associative relations of the lexemes PEACE and WAR. The aim of the work is to reveal the cultural component of the associative fields of the stimulus words PEACE and WAR. Due to the object of study (the associative connections of stimuli PEACE and WAR in the linguistic consciousness of humanities students) we consider the usage of associative psycholinguistic experiment to be the most appropriate, because the object cannot be observed directly. The paper outlines the methodological grounds for such study. The material for the article was the associative reactions obtained during the experiment with humanities students. On the basis of the received data the quantitative, mathematical and qualitative analyses of semantic content of associative fields of stimuli PEACE and WAR are realized. The analysis showed that the mutual influence of culture and language is reflected in the associative content of these stimuli, and hence in the linguistic consciousness in which such connections are contained. It is concluded that students receive certain cultural codes from the experience of their nation through language, as they are embodied in language signs. This fact demonstrates that a person is both an object and a subject of culture. The obtained reactions suggest that linguistic culture has greater impact on associative connections than individual, personal experience. It is impossible to deny the influence of ethnic factors on the worldview and the formation of consciousness of a particular linguistic and cultural community. The PEACE and WAR associations presents an inseparable connection between them in the linguistic and cultural consciousness of humanities students and they can exist only in opposition to each other.

Key words: culture, semantic content, linguistic and cultural consciousness, association, psycholinguistic experiment

Постановка проблеми. У сучасних наукових штудіях панує тенденція до міждисциплінарності, все частіше об'єкт дослідження вивчається не лише з однієї точки зору, застосовується комплекс методів і способів аналізу. Мова все частіше розглядається не сама по собі, а у зв'язках із різними явищами дійсності. Дедалі актуальнішим у атропоцентричній лінгвістиці стає вивчення відношення мова-свідомість-культура.

Постановка завдання. Для сьогочасної української культури мир і війна є невід'ємними складниками, які залишили свій глибокий відбиток у ній з часів боротьби за незалежність і ще міцніше увійшли у національну свідомість в останні роки. Вивчення семантичного наповнення асоціативних полів із стимульними словами *МИР* і *ВОЙНА* зробить можливим оприявлення образів та смислів, пов'язаних з ними.

Культура репрезентує собою соціальну філософію, досвід певного народу, що був отриманий шляхом освоєння суспільного буття [4; с. 20]; вона містить у собі «сукупність матеріальних і духовних цінностей» [6, с. 8]. У мові етнокультура знаходить свою маніфестацію: вона є одночасно і проявом, і інструментом культури [6; 7]. «Мова репрезентує спосіб існування культури, вона також є чинником утворення культурних кодів» (тут і далі переклад наш. – С. В., Н. Д.) [3, с. 8]. Інтерпретація цього культурного коду дозволяє отримати інформацію про образи, значення, смисли, концепти, що зберігаються в національній свідомості лінгвокультурної спільноти [2, с. 51].

Для вивчення семантичного наповнення стимулів *МИР* і *ВОЙНА* у лінгвокультурній свідомості студентів-гуманитаріїв був проведений ланцюжковий асоціативний психолінгвистичний експеримент. Такий тип експериментів широко використовується в

багатьох наукових напрямках, зокрема в лінгвістичних розвідках [1].

Реципієнтами стали студенти філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна перших, других, третіх та четвертих курсів. Загальна кількість респондентів склала 100 осіб. Їм було запропоновано заповнити анкету, яка мала традиційну структуру: назву, звертання до реципієнтів, вступну частину, основну частину та слова подяки [5; 9; 11; 12]. У вступній частині реципієнтам запропонували подати декілька асоціацій на стимули *МИР* і *ВОЙНА* у порядку їхнього виникнення. Через те, що більшість українських студентів є білінгвами (вони володіють як українською, так і російською мовами) та оскільки одна з мов може домінувати, нами було уточнено, що подавати реакції слід лише українською. Були застосовані різний розмір шрифту, виділення жирним та курсивом для того, щоб зробити текст зручнішим для сприйняття і звернути увагу респондентів на істотно важливі моменти. Усі частини анкети були логічно відокремлені одна від одної. Така побудова анкети вважається класичною і широко використовується науковцями з різних країн [5; 9; 11; 12]. Під час заповнення анкети в реципієнтів могли виникати проблеми, пов'язані з технічними та психологічними аспектами [9; 11]. У вирішенні технічних помилок важливу роль грає те, як виглядає анкета. Запропоновані стимули є гостро актуальними у сучасному світі і зокрема в Україні, тому задля зниження психологічного тиску анкетування проводилося в анонімній формі без присутності дослідника.

Результатами експерименту стали 1086 асоціацій: стимул *МИР* отримав 530 реакцій, а *ВОЙНА* – 556. Кількість відповідей, поданих на обидва стимули, майже однакова, що доводить факт їхньої рівної важливості для реципієнтів. Те, що *МИР* і *ВОЙНА* посідають значне місце у лінгвокультурній свідомості респондентів, підтверджує і відсутність відмови від реакції, тобто

на обидва стимули відбувається асоціативний процес у мисленні реципієнтів. Більшість асоціацій було подано окремим словом, а не словосполученнями.

На стимул *МИР* було подано 530 реакцій, які включали в себе 185 різних асоціацій. Респонденти відреагували одним словом 482 рази (*сміх; допомога; ілюзія; надія; єдність*) та 48 разів декількома словами: до таких відповідей належать словосполучення (*ясне небо; щасливі люди; повітряні кульки; яскраві кольори*), описові речення (*коли немає певних суперечок між людьми*) або частина складного речення (*любов до всього, що тебе оточує*).

При аналізі результатів експерименту були застосовані математичні методи – розрахунок ймовірності виникнення певної реакції. Величина обчислюється відношенням частоти подання реакції до кількості реципієнтів [13]. Асоціації *спокій, щастя, любов та радість* мали найбільшу ймовірність виникнення, а саме 0,48; 0,38; 0,25 і 0,25 відповідно.

Семантичний аналіз продемонстрував дві основні тенденції реагування на стимул *МИР*. Велика кількість асоціацій була пов'язана з почуттями, відчуттями та візуалізацією мирного часу (*любов; безтурботність; натхнення; посмішки; радість життя; свято; люди навколо; гарна погода*).

Більше ніж половина від загальної кількості реципієнтів подали реакції, що асоціюються зі спокоєм. Найбільш частотна реакція у цій групі – *спокій*, що має найбільшу обчислену величину ймовірності виникнення та є найуживанішою серед усіх результатів експерименту. Зазначимо й інші асоціації із цією лексемою: *спокій на душі; суспільний та душевний спокій*. Такий спосіб асоціювання стимулу *МИР* може мати зв'язок із явищем *війни*, що приносить тривогу та занепокоєння, тому що семантичне значення таких понять як *мир, спокій* тощо важко зрозуміти без співвідношення з їхніми антонімами; їхні тлумачення у словнику репрезентуються через слова із протилежним значенням [8; 10]. Інша група реакцій, продукування яких можливе лише за умови, що їхні антоніми (наприклад, *напад, загроза, небезпека*) також існують у лінгвокультурній свідомості реципієнтів, включає в себе такі реакції як *захист, безпека, захищеність* тощо.

Друга за кількістю група асоціацій, пов'язаних з почуттями та емоціями, складається з реакцій, що позначають *щастя і радість*. Вона містить лексему *щастя*, яка має високу ймовірність виникнення (за нашими обчисленнями) та інші (*весела пісня; посмішки на щасливих обличчях; щасливі люди; щасливе майбутнє*).

Серед дослідників зв'язок концептів та кольорів є досить цікавим полем для вивчення: деякі поняття можуть асоціюватися у людському мозку з певним кольором, або

навпаки, колір викликає у свідомості певне поняття [1]. Серед реакцій респондентів на поданий стимул було не одне певне кольоропозначення, а декілька, що доводить факт про те, що реагування кольором є індивідуальним та йому не притаманні усталені характеристики. Реципієнти пов'язують *МИР* із білим, блакитним, зеленим та червоним (*білий колір, блакить, голубий, зелений, зелена трава, червоний*) та з яскравістю (*барви, яскраві кольори*).

Медіа мають схильність до використання різних зображень при описі бойових дій у різних країнах, тих, які відбуваються зараз, та тих, що вже давно завершилися. Часто уживаним образом для змалювання завершення війни та настання миру є образ дитини. Щасливі діти з радісними усмішками на обличчях стали утіленням зупинення ворожнечі. Таке твердження оприявлене низкою реакцій пов'язаних з дітьми (*діти; дитячий сміх; посмішка дитини; посмішка на обличчі дитини*), хоча студентство є в більшості бездітним прошарком суспільства.

Респонденти наголошували, що *МИР* – є лише об'єктом і має існувати два чи більше суб'єктів, серед яких відсутня ворожнеча. Цей факт репрезентований у реакціях *співпраця, взаєморозуміння, потискання рук* тощо.

Метафоричне зображення *МИРУ* втілюється в образі неба. В Україні існує традиційне побажання «мирного неба над головою», що вплинуло на існування асоціацій, пов'язаних із небом, сонцем та хмарами (*небо; сонце; ясне небо; білі хмарки; блакитне небо; сонячне світло; хмари*). Деякі реакції є посиленнями на усталені символи та атрибути миру, такі як *голуба; голуб; трубка*. До ще однієї тематичної групи метафор можна віднести асоціації з цвітінням або квітами: *квіти; поле квітів; цвітіння; розквіт* тощо. Існує порівняння, що *МИР* наступає після *ВІЙНИ*, як весна розквітає після зимового холоду.

На стимул *ВІЙНА* було отримано 556 реакцій, серед них 218 різних асоціацій. Респонденти подали 531 реакцію одним словом і 21 таких, що складаються більше ніж із одного слова (словосполучення: *політичне становище, точка неповоротності, відсутність щастя*; описові речення: *коли виникають певні конфлікти*).

Найбільш частотними асоціаціями із найбільшою вірогідністю виникнення [13] були реакції *смерть* з результатом 0,48, *сльози* з 0,31, *біль* з 0,29 і *кров* з 0,25.

Нерозривний зв'язок між *ВІЙНОЮ* та смертю репрезентований реакціями більш ніж половини респондентів (*смерть; могили; трупи*). Студенти асоціюють поданий стимул не лише із явищем смерті, а й з її наслідками (*загиблі; жертви; кістки; мертва*). Образи мертвих або людей, що страждають, спровокували реакції, які пов'язані із кров'ю (*кров; багато крові; кроваві жертви*).

Отримані реакції довели, що певні наслідки *ВІЙНИ* є очевидними для респондентів; головним втіленням таких наслідків є зруйнування доквілля, країни та нації в цілому і людських життів та

буденної рутини зокрема (*розруха; руїни; вбивство; зникнення нації, занепад держави; винищення; зруйновані дома; зруйновані сім'ї*).

Семантичне значення стимулу, що подається в українських тлумачних словниках [8; 10], репрезентовано у великій кількості поданих реакцій. *ВІЙНА* розглядається як конфлікт, що має різні масштаби та форми вираження (*сварка; бійка; бій; баталії; конфлікт*). Деякі реакції респондентів визначають стимул як збройне протистояння (*зброя; бомба; танки; гармати; боєприпаси; вистріли*), пов'язане з воєнними діями (*військові дії; військові; солдат; форма*).

Стимул *ВІЙНА* викликає в пам'яті респондентів певні історичні факти або конкретні події сьогодення, через що у свідомості виникають асоціації, представлені власними назвами (*Донбас; Україна; Росія; Америка; Іран; СРСР*). Такі реакції, як *Донбас, Україна, Росія*, були подані різними реципієнтами, що демонструє їхню нагальність для українських громадян.

Велика кількість реакцій демонструє почуття та емоції, які збуджує цей стимул у свідомості людини (*страждання; агресія; ворожість; жах; жаль; смуток; втома; злість; скорбота*). Важливо зазначити, що слова, які називають почуття з позитивною чи навіть нейтральною конотацією, не були представлені в отриманих нами асоціативних полях.

Метафорична репрезентація *ВІЙНИ* втілена у реакціях, подібних до образів, поданих на стимул *МИР*, проте зображення неба і дітей

відбувається із негативними конотаціями. На противагу ясному небу були подані асоціації, пов'язані з темним небом (*темне небо; чорне небо; сіре небо*). Респонденти уявляють дітей як найбільше вразливий прошарок населення, які під час *ВІЙНИ* втрачають тих, хто про них піклується (*діти; діти без батьків; діти, що плачуть; сироти*).

Запропонований стимул викликав у респондентів асоціації, пов'язані з кольором, серед них чорний та сірий кольори (*темне небо; чорне небо; сіре небо*), що може пояснюватися негативними емоціями (*жах, страх, сум*), які викликає *ВІЙНА*, або змінами у вигляді довкілля (*тил, бруд, зруйновані будинки*), та червоний (*червоний*), що вочевидь асоціюється із кров'ю.

Отже, подані на стимули *МИР* і *ВІЙНА* асоціації демонструють, що ці два явища нерозривно пов'язані у лінгвокультурній свідомості студентів-гуманітаріїв та здебільшого зафіксовані в ній у протиставленні один до одного. Велика кількість однакових реакцій свідчить про те, що на формування наповнення зазначених стимулів більшою мірою впливають історично-культурна спадщина, соціальні та політичні події у країні. Відсутність реакцій, пов'язаних із предметами звичного довкілля та подіями із особистого повсякденного життя, демонструє той факт, що студентство сприймає *МИР* і *ВІЙНУ* не стільки через власний, скільки через культурний досвід та сьогодення свого народу. Зважаючи на політичну та соціальну ситуацію в Україні, подальше дослідження цих стимулів на більшій вибірці вбачається актуальним.

Література

1. Галунова Н. М., Савчук Е. О. Особливості сприйняття кольоропозначень у мовній картині світу англомовних представників середнього віку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 78. С. 185–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFL_2018_78_39 (дата звернення: 26.09.2020).
2. Домніч О. В. Національно-культурний код у лінгвістичній парадигмі знання. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2019. Вип. 66 (2). С. 42–55. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2019_66\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2019_66(2)_8) (дата звернення: 26.09.2020).
3. Маслова В. А. Лінгвокультурологія: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.
4. Михайлова М. Етнокультурна та національна свідомість: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія*. 2011. Вип. 8. С. 19–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzuoafs_2011_8_5 (дата звернення: 26.09.2020).
5. Панина Н. В. Технология социологического исследования. Курс лекций. Киев, 1998. 276 с.
6. Поляренко В. С. Мова і культура: взаємодія та співіснування. Риси характеру українського народу як складова національної культури. *Молодий вчений*. 2015. № 5 (3). С. 8–10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_5\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_5(3)_3) (дата звернення: 26.09.2020).
7. Скрипник Н. І. Зв'язок мови й мислення як основа концептуального аналізу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 416–418. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_94 (дата звернення: 26.09.2020).
8. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 712.
9. Суїменко Є. Анкетне опитування: мистецтво ставити запитання. URL: http://isoc.com.ua/school/suimenko_ank.pdf (дата звернення: 26.09.2020).
10. Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / уклад. Л. Г. Боярова [та ін.]; ред. В. С. Калашник. 2 вид., випр. і доп. Харків: Прапор, 2005.
11. Burgess T. Information Systems Services. Guide to the Design of Questionnaires. A general introduction to the design of questionnaires for survey research. University of Leeds, 2001.

12. Krosnick J. A., Presser, S. Question and Questionnaire Design. Handbook of Survey Research (2nd Edition). James D. Wright and Peter V. Marsden (Eds). San Diego, CA: Elsevier, 2009.
13. Nelson D., McEvoy C., Dennis S. What is and what does free association measure? *Memory & Cognition*, 2012. doi: 10.3758/BF03209337

References

1. Halunova, N. Savchuk, E., (2018). Osoblyvosti spryiniattia koloropoznachennia u movnii kartyni svitu anhlovovnykh predstavnykiv serednoho viku [The Specifics of the Perception of the Names of Colours in the Language World Model of English-speaking Middle-aged Representatives]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seria: Filolohiia*, 78, 185–188. Kharkiv. Retrieved September 26, 2020, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhfIL_2018_78_39
2. Domnich, O., (2019). Natsionalno-kulturnyi kod u lnhvistychnii paradyhmi znannia. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*. № 66(2), 42–55. Retrieved September 26, 2020, from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2019_66\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2019_66(2)_8).
3. Maslova, V., (2001) *Lynhvokulturolohiia: Ucheb. posobyie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi*. Moskva: Yzdatelskyi tsentr «Akademyia». [in Russian]
4. Mykhailova, M., (2011). *Etnokulturna ta natsionalna svidomist: sotsialno-filosofskyi analiz*. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Ser.: *Filosofiiia*, № 8, 19–27. Retrieved September 26, 2020, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2011_8_5.
5. Panina, N. (2001). *Tehnologiya sociologicheskogo issledovaniya [Technology of social study]*. Kyiv: In-t sociolohii NAN Ukrainy. [in Russian]
6. Poliarenko, V., (2015). *Mova i kultura: vzaiemodiia ta spivisnuvannia. Rysy kharakteru ukrainskoho narodu yak skladova natsionalnoi kultury. Molodyi vchenyi*. № 5 (3), 8–10. Retrieved September 26, 2020, from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_5\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_5(3)_3)
7. Skrypnyk, N., (2011) *Zviazok movy y myslennia yak osnova kontseptualnoho analizu*. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. *Seria 10: Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy*. № 7, 416–418. Retrieved September 26, 2020, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_94.
8. *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh*. Tom 4 (1973).
9. Suimenko, Y. (n.d.). *Anketne opytuvannia: mystetstvo stavty zapytannia [A questionnaire based survey: the art of asking questions]*. Retrieved September 26, 2020, from <https://divovo.in.ua/anketne-opytuvannya-mistectvo-stavty-zapytannia.html> [in Ukrainian]
10. Boiarova, L., Kalashnyk, V. (Eds). (2005). *Tlumachnyi slovnnyk ukrainskoi movy*. Prapor.
11. Burgess, T. (2001) *Information Systems Services. Guide to the Design of Questionnaires*. A general introduction to the design of questionnaires for survey research. University of Leeds.
12. Krosnick, J. A. and Presser, S. (2009) *Question and Questionnaire Design. Handbook of Survey Research (2nd Edition)*. James D. Wright and Peter V. Marsden (Eds). San Diego, CA: Elsevier.
13. Nelson, D., McEvoy, C., & Dennis, S. (2012). What is and what does free association measure? *Memory & Cognition*. doi: 10.3758/BF03209337

Васянович Евгения Андреевна, преподаватель кафедры общего и прикладного языкознания филологического факультета, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022); e-mail: vasianovych@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9696-3335>

Yevheniia Vasianovych, Lecturer at the Department of General and Applied Linguistics, School of Philology, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: vasianovych@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9696-3335>

Дубовик Наталия Николаевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и прикладного языкознания филологического факультета, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022); e-mail: n.galunova@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5748-1296>

Nataliia Dubovyk, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of General and Applied Linguistics, School of Philology, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: n.galunova@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5748-1296>

УДК 81'36:81'374.423:81'367.365
DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-12

Семантико-граматичні параметри омокомплексу як

Ірина Федорівна Джочка

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

(вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна);

e-mail: irina.dzhochka@gmail.com; https://orcid.org/0000-0002-6524-356X

Актуальність дослідження зумовлена посиленою увагою лінгвістів до граматичної омонімії. У межах граматичної омонімії виокремлено морфологічні, міжчастиномовні та синтаксичні омоніми. Зосереджено увагу на проблемах частиномовної омонімії, зокрема на явищі морфологічного синкретизму, зумовленого неоднозначністю структурно-семантичних ознак частин мови і зміною морфологічного статусу певних слів у різному синтагматичному оточенні. Описано зміни категорійно-семантичного значення лексеми **як**, синонімічні ряди компонентів зазначеного звукокомплексу, характер синтагматичного оточення, синтаксичні функції, позиційну фіксованість у складі певної синтаксеми, функціональну фразеологізацію у складених сполучниках і частках. Розглянуто поняттєвий обсяг терміна «омокомплекс», його визначено як звуковий комплекс, який використовують для позначення заголовної назви групи функціональних омонімів і слів зони синкретизму. Встановлено, що омокомплекс **як** репрезентований трьома граматичними омонімами: прислівником, сполучником і часткою. Словом-джерелом для утворення похідних сполучника та частки є прислівник **як**. У синтаксичній позиції прислівника зазначена лексема виступає в придієслівній позиції, виражаючи такі значення: питання про спосіб дії (яким чином?); вищу міру або ступінь виявлення дії, стану (дуже, надзвичайно); спосіб дії (яким чином); час дії (коли); неозначений спосіб (як-небудь). У синтаксичній сфері сполучника, втрачаючи здатність виражати ознаку, лексема **як** найчастіше служить засобом вираження порівняльних семантико-синтаксичних відношень; утворюючи фразеологізовані сполуки, може виступати виразником умовних, часових і допустових значень. Не виражаючи означальних та обставинних значень і не поєднуючи частини складнопідрядного речення, лексема **як** належить до класу часток. Типовою функцією вказаної частки є підсилювальна. Її доповнюють додаткові семантичні відтінки значень, зокрема «дуже», «надзвичайно», «кратково» тощо, які служать для вираження мовцем здивування, обурення, невдоволення, несподіваності та ін.

Ключові слова: омокомплекс, граматична омонімія, міжчастиномовна омонімія, морфологічний синкретизм, прислівник, сполучник, частка

Джочка И. Ф. Семантико-грамматические параметры омокомплекса как

Актуальность исследования обусловлена повышенным вниманием лингвистов к грамматической омонимии. В рамках грамматической омонимии выделены морфологические, частеречные и синтаксические омонимы. Рассматриваются проблемы частеречной омонимии, в частности явления морфологического синкретизма, обусловленного неоднозначностью структурно-семантических признаков частей речи и изменением морфологического статуса этих слов в разном синтагматическом окружении. Описаны изменения категориально-семантического значения лексемы **как**, синонимичные ряды компонентов данного звукокомплекса, характер синтагматического окружения, синтаксические функции, позиционная фиксированность в составе определенной синтаксеми, функциональная фразеологизация в сложных союзах и частицах.

Рассматривается понятийный объем термина «омокомплекс». Он определен как звуковой комплекс, используемый для обозначения названия группы функциональных омонимов и слов зоны синкретизма. Установлено, что омокомплекс **как** представлен тремя грамматическими омонимии: наречием, союзом и частицей. Словом-источником для образования производных союза и частицы является наречие **как**. В синтаксической позиции наречия данная лексема выступает в приглагольной позиции, выражая следующие значения: вопрос о способе действия (каким образом?); высшую меру или степень выявления действия, состояния (очень); способ действия (каким образом); время действия (когда), неопределенный способ (как-нибудь).

В синтаксической сфере союза, утрачивая способность выражать признак, лексема **как** чаще всего служит средством выражения сравнительных семантико-синтаксических отношений; образуя фразеологизированные соединения, может выступать выразителем условных, временных и уступительных значений. Не выражая определительных и обстоятельственных значений и не соединяя части сложноподчиненных предложений, лексема **как** относится к классу частиц. Характерной функцией указанной частицы является усилительная. Ее дополняют семантические оттенки значений, в частности «очень», «чрезвычайно», «внезапно» и т. п., которые служат для выражения удивления, возмущения, недовольства, неожиданности и др.

Ключевые слова: омокомплекс, грамматическая омонимия, частеречная омонимия, морфологический синкретизм, наречие, союз, частица

Iryna Dzhochka. Semantic and grammatical parameters of the homocomplex as

The relevance of the research is due to the increased attention of linguists to grammatical homonymy. Within the framework of grammatical homonymy, morphological, interpart-of-speech and syntactic homonyms are distinguished. The focus is on the problems of part-of-speech homonymy, in particular on the phenomenon of morphological syncretism due to the ambiguity of structural and semantic features of parts of speech and changes of the morphological status of certain words in different syntagmatic environments. Changes in the categorical-semantic meaning of the lexical unit **as**, synonymous series of components of the specified sound complex, the nature of the syntagmatic environment, syntactic functions, positional fixation in a certain

syntax unit, functional phraseology in compound conjunctions and particles are described. The conceptual scope of the term „homocomplex” is considered, it is defined as a sound complex, which is used to denote the title of a group of functional homonyms and words of the zone of syncretism. It is established that the homocomplex **as** is represented by three grammatical homonyms such as adverb, conjunction and particle. The source word for the formation of derivatives of the conjunction and particle is the adverb **as**. In the syntactic position of the adverb, this lexical unit appears in the adverbial position, expressing the following meanings: the question of manner (how?); the degree of detection of an action, state (very, extremely); mode of action (how); time of action (when); indefinite way (somehow). In the syntactic sphere of the conjunction, losing the ability to express a sign, the lexical unit „how” often serves as a means of expressing comparative semantic-syntactic relations; forming phraseologized compounds, it can act as an expression of clauses of condition, time and concession. Not denoting defining and adverbial meanings and not combining parts of a compound sentence, the lexical unit **as** belongs to the class of particles. A typical function of this particle is an amplifying one. It is complemented by additional semantic shades of meaning, such as „very”, „extremely”, „suddenly”, etc., which serve to express the speaker’s surprise, indignation, dissatisfaction, surprise, and others.

Key words: homocomplex, grammatical homonymy, interpart-of-speech homonymy, morphological syncretism, adverb, conjunction, particle

Явище омонімії було й на сьогодні залишається в царині актуальних лінгвістичних проблем [21]. Строкатість термінології на позначення різнотипних омонімів спричинила той факт, що й досі залишаються остаточно не з’ясованими питання кваліфікації та класифікації омонімійних мовних одиниць: «Уже Л. А. Булаховський відзначив омоніми, які належали до різних частин мови. В. В. Виноградов назвав такі омоніми граматичними, а пізніше – лексико-морфологічними, Будагов Р. О. – морфологічними, Смирницький О. І. – лексико-граматичними, О. А. Кім – транспозиційними, О. С. Ахманова – функціональними» [1, с. 193] (тут і далі переклад мій. – І. Д.). Значну увагу лінгвістів привертають граматичні омоніми, які мають неоднозначне трактування в сучасному мовознавстві. В українській лінгвістиці термін «граматичний омонім» розуміють як родове поняття щодо таких різновидів омонімів, як міжчастиномовні, морфологічні (або омоформи) і синтаксичні. Водночас О. Тараненко до міжчастиномовних омонімів зараховує слова або їхні окремі граматичні форми, які зберігають семантичні зв’язки на рівні лексичних значень, але при цьому набувають різних граматично-категоріальних значень [44, с. 402]. Розширюючи обсяг цього поняття, Н. Глібчук та У. Добосевич поділяють міжчастиномовні омоніми на функціональні та лексико-граматичні. Проте аналіз міжчастиномовної омонімії, як зазначають дослідниці, виявляє явище синкретизму, яке найчастіше репрезентоване в омопарах чи омокомплексах на різних рівнях мовної системи: «На лексичному рівні – це спільність сем вихідної форми і транспозита, на морфологічному – збіг їхніх функціонально різних граматичних ознак» [7, с. 9]. Саме такий морфологічний синкретизм слів і привертає увагу дослідників, зважаючи на неоднозначність структурно-семантичних ознак частин мови та рухомість морфологічного статусу окремих слів у різних синтаксичних умовах [4, с. 41]. Сказане й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Омонімія як різнопланове явище була й залишається об’єктом зацікавленості багатьох науковців, оскільки завжди потрактовувана

неоднозначно, залежно від лінгвістичної теорії, яку обирає той чи інший дослідник. Проблеми граматичної (лексико-граматичної) омонімії в українській лінгвістиці перебувають в центрі наукових розвідок багатьох учених, зокрема Н. Глібчук, І. Данилюка, О. Демської, У. Добосевич, О. Кушлик, С. Соколової, О. Шипнівської та ін. [7; 13; 31; 41; 54].

Незважаючи на чималу кількість наукових розвідок, присвячених проблемам омонімії, ґрунтовного дослідження потребують омокомплекси, зокрема ті, які засвідчують явища партикуляції в сучасній українській мові. Пропонована розвідка є продовженням низки студій, у яких розглянені функціональні особливості таких одиниць [15; 16; 17]. Партикуляція як процес переходу слів з інших частин мови в частки описана в студіях Л. Бондаренко, Н. Глібчук, О. Демської, О. Кушлик, К. Симонової, О. Соколової (Див: [16]). Наукова новизна полягає в тому, що омокомплекс **як** уперше в українському мовознавстві стає об’єктом аналізу в окремій науковій праці.

Метою дослідження є встановлення семантичних, структурних, синтаксичних та прагматичних ознак аналізованих граматичних омонімів. Відповідно до поставленої мети необхідно з’ясувати лексико-семантичну та прагматичну структури, словотвірні та синтагматичні властивості лексеми **як** у функції прислівника, частки (її еквівалентів), сполучника.

Термін «омокомплекс» був уведений у науковий обіг В. В. Бабайцевою як «звукотвірний комплекс», репрезентований словом в усному мовленні, для позначення заголовної назви групи функціональних омонімів і слів зони синкретизму [1, с. 194, 198]. Словникові статті, де описано омокомплекс **як**, наявні в корпусах словників «Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» [7, с. 605–606] і «Словник часток: матеріали і статті» [23, с. 299–301]. Детально систематизовано граматичні функції сполучника **як** у «Грамматичному словнику української мови: сполучники» [9, с. 295–304]. Зазначені лексикографічні праці, а також приклади з сучасних художніх текстів послужили джерельною базою пропонованого дослідження. Беручи за основу систему критеріїв щодо розрізнення однакових звукотвірних одиниць, запропоновану Ю. Леденьовим, з’ясуємо зміни категорійно-семантичного значення аналізованого

звукокомплексу, наявність / відсутність синонімічних рядів, характер синтаксичного оточення та зміну при цьому синтаксичних функцій, позиційну фіксованість у межах певної синтаксеми, функціональну фразеологізацію як передумову виникнення еквівалентів службових слів (поява складених сполучників і часток) [32, с. 32–34].

Комбінації омонімічних пар «прислівник – службове слово» щодо частиномовної належності їхніх компонентів, на думку О. Кушлик, не є однаковими: «Якщо словоджерело в усіх поєднаннях завжди прислівник, то дериват залежно від контексту та семантико-граматичних умов може бути в одній парі прийменником, у другій – часткою, у третій – сполучником» [31, с. 6]. У складі омокомплексу **як** виділяємо три компоненти: 1) прислівник як базову одиницю; 2) сполучник-дериват (типово – виразник порівняльних семантико-синтаксичних відношень (26 функціональних різновидів), а також часових, умовних, означальних та ін.); 3) частка-дериват (підсилювальна).

Прислівник **як**, виражаючи ознаку дії, найчастіше виражає питання про спосіб дії, стан, обставини, синонімізуючись за семантикою із прислівниковою сполукою «яким чином», наприклад: «Еге, не бачиш. А бороду **як** запримітила?» (В. Шкляр) [55, с. 2]. (тут і далі виділено мною. – І. Д.); у стверджувальних висловленнях указує на спосіб виконання дії, наприклад: «Побачимо, **як** вони ходитимуть, час відлічуватимуть... – подумав дід Антип, приймаючи ходики» (В. Земляк) [25].

У функції прислівника звукокомплекс **як** може вживатися й у риторичних питаннях, вказуючи на абсолютну неможливість здійснення чого-небудь, (синоніми – **неможливо, не можна, хіба можна**), наприклад: «З журбою радість обнялась... В сльозах, як в жемчугах, мій сміх, і з дивним ранком ніч злилась, і **як** мені розняти їх?!» (Олександр Олесь) [35]; «В ній щось було таке смутне, криваве, та **як** згадати? Пісня та лунала давно, давно...» (Леся Українка) [48, с. 2]. Уважаємо некоректним виокремлювати тотожну функцію у значеннєвій сфері частки **як**, порівняймо: «уживається в риторичних запитаннях і окликах у значенні „хіба можна, неможливо”. Молдуван обурился. **Як** можна так кривдити людей! (М. Коцюбинський); Віти золоті, **як** же вас забудь? (В. Сосюра); **Як** забути сніг пахучий, талий Провесен колишніх молодих, Світлі й затуманені квартали, Цвірінчання, воркування, сміх! (М. Рильський)» [40, с. 634] та «уживається в риторичних запитаннях і окликах; ↔констр. **хіба можна. А як** забути трілет про фіалкові сльози (І. Калинець)» [7, с. 606]. Щодо синтаксичної позиції, то прислівник найчастіше займає

препозицію щодо предиката, суб'єкт дії може бути виражений імпліцитно.

Вступаючи в синонімічні відношення з прислівниками **дуже, надзвичайно**, прислівник **як** означає вищу міру або ступінь вияву дії, стану, наприклад: – «Давно вже не було грози, яка б освіжила сп'янілі голови. Вважай, від самої Хмельниччини. А бракує її, ой **як** бракує, – думає Петро Антонович» (М. Олійник) [36]. Із зазначеною семантикою прислівник може вказувати як на ступінь вияву дії, так і на ступінь вияву іншої ознаки, вступаючи в синтаксичні зв'язки з якісно-означальними прислівниками, наприклад: «Хоч **як** швидко всі пливли, але першою біля потопуючого опинилася незнайома Люді дівчинка» (М. Трублаїні) [46, с. 5]. Принагідно зауважимо, що в окличних реченнях у препозиції до якісно-означальних прислівників лексема **як** виконує функцію підсилювальної частки, наприклад: «**Як** довго, довго йшли хвилини, що, як віки, для них були...» (В. Сосюра) [42, с. 17]; «**Як** добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест» (В. Стус) [43].

Виконуючи функцію предиката, прислівник **як** виражає значення питального займенника «який», обов'язковим компонентом синтаксичної конструкції із вжитим у такому значенні прислівником **як** є форма іменника у давальному або знахідному відмінку, при цьому у структурі синтаксеми відсутні дієслова-предикати, наприклад: «Неподалеку будинку, в котрім мешкала, це оддалік помітила знайому людину. Десь бачила її, а от де і коли – не пригадує. Наблизилась. Чоловік ступив назустріч. “Та це ж той, що на сходці виступав, на Сирці... **Як** же його?...” (М. Олійник) [36]; «Не шукайте, хто був той цар і **як** йому наймення» (Леся Українка) [49, с. 311–312]. Експлікація предикативної функції дієслівною лексемою у подібних реченнях свідчить про те, що слово **як** виражає значення способу дії, наприклад: «Бухалов, чи ти ба, – бурмоче мама. – **Як** же його звали, пожди-но, зараз згадаю...» (О. Забужко) [22, с. 51].

Зважаючи на наведені приклади слововживань слова **як**, хочемо акцентувати на розмежуванні функційного навантаження та частиномовної належності компонента **як** у синтаксемі **як же**. У проаналізованих конструкціях, виражаючи спосіб дії та поєднуючись із дієсловом-предикатом або ж самостійно виконуючи функцію предиката із питальним значенням «який», звукокомплекс **як** перебуває у граматичній сфері прислівника. Виражаючи ствердну відповідь, яка є сама собою зрозумілою, лексема **як** синонімізується із стверджувальними частками **так, авжеж, еге ж, звичайно** тощо. У зазначеній функції слово **як** належить до класу часток, наприклад: « – А пам'ятаєш, яка була вона [Катря]? – **Як же!** Добре пам'ятаю» (Марко Вовчок) [5, с. 29]; «Чоловік <...> на те й родиться, щоб бути добрим і порядним господарем... А що ж, а **як же ж!**.. А я

робив, скільки міг... Діти виростуть, хай далі роблять... так» (У. Самчук) [37, с. 111].

У поєднанні із вказівними частками **он, ось, от** аналізований звукокомплекс може вживатися для абстрактного позначення способу дії замість назви її, належачи до класу прислівників, синонімами будуть виступати лексеми **так, таким чином, дуже**. У таких конструкціях обов'язковим елементом є дієслово-предикат, наприклад: « – А полювання, пане ксьонже, відкладати не можна, – весело сказав Сангушко, – он як сонце пече, коли б наш сніг не розтав!» (Д. Мордовець) [34, с. 29]; «Тепер думаю ось як зробить: навпростець через Астрахань уикварить на Чорноморію» (Т. Шевченко) [52]. Як еквіваленти часток вживаються ідіоми, у складі яких наявний компонент **як** (<ах, так> **он** <воно> **як**), такі синтагми уживають за констатування якогось факту, при цьому часто супроводжуваного виявом захоплення, іронії, подиву тощо, наприклад: «**Он воно як!** Це дивне діло! Признатся, де вже я не був, Такого дива і не чув... – Промовив Севастян несміло» (Л. Глібов) [6]; «– Ніякого наказу я не одержував, – тихо мовив Щорс. – **Ах, он як!** Розумію» (О. Довженко) [18]; «**Та ж Тиміш Свербів Петра на бійку викликав. А потім і Павлика. – Он як.** Ну, Тиміш раз мене хтів додому провжджати. Та хлопці не дали» (В. Лис) [33, с. 17] Часто на указане значення накладається об'єктивно-модальний відтінок питальності, наприклад: «– З нашого села. Тоді він... він сказав, що коли піду з ним, тоді відпустить неї. – **Он як?**» (В. Лис) [33, с. 15]; У розмовному мовленні вживається демінутивний варіант частки **як** (**ось воно якечки**), наприклад: «Чоловік роззявив від подиву рота і стояв так кілька секунд, потім <...> блаженно закректав і <...> сказав Дорошеві: – **Ось воно якечки**» (Г. Тютюнник) [47, с. 44]. Для порівняння наведемо зменшено-пестливий варіант вживання частки **аякже** (**аякжечки**), який теж стилістично обмежений сферою розмовного стилю, наприклад: «І на її амбіції, яких у неї також навалом, **аякжечки**, та й хто ж би то <...> згодився двічі на тиждень плавати своїм оптично скругленим фейсом...» (О. Забужко) [22, с. 42]; «С, **аякжечки**. Ось-сьо! – метушливо поліз за пазуху Курочка» (А. Дімаров) [14, с. 107].

Синонімічною до прислівників «неоднаково», «по-різному» виступає ідіома **кому як** або **як кому**, до складу якої входить прислівник **як**. Указуючи на спосіб дії, звукокомплекс **як** є конститутивним елементом багатьох фразеологізованих сполук, виражаючи певну семантику разом з іншими членами ідіоми: <та> **як на те (теє)** «якраз, до речі» або «недоречно, зумисно, як на зло»; **тут як тут** «дуже швидко, без запізнення»; **хоч там як** «за будь-яких умов і обставин; неодмінно»;

як без рук «хтось зовсім безпомічний, нічого не може зробити без когось, чого-небудь»; **як би не так** «вираження незгоди, обурення, відмови»; **як би там не було** «за всіх умов і обставин; неодмінно»; **як був (була, були)** «не переодягаючись»; **як буде, так буде** «вираження рішучості в здійсненні чогось ризикованого»; **як стій** «тієї ж миті, негайно», «зненацька, несподівано», «непорушно, твердо»; **як стій та бач <та дивись>** «без видимих підстав, причин»; «зненацька, несподівано»; **як <тільки> світ** «дуже рано, на світанку» [40, с. 632].

Неозначену семантику указаний прислівник виражає в конструкціях, де можливою заміна його синонімом **як-небудь**, наприклад: «І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить, – більш нічого! ..Може схаменеться **як**, абощо» (А. Тесленко) [45, с. 2].

Синонімізуючись із прислівником **коли** і вживаючись, як і в попередньому прикладі, у придієслівній позиції, прислівник **як** виражає часове значення «у певний час», наприклад: «– Хочеш? Підемо до князя про церкву скажемо? – Казав я, ще **як** приїхали, – похмуро мовив Сивоок» (П. Загребельний) [24].

У структурі складного речення, приєднуючи підрядні речення способу дії, означальні й з'ясувальні, прислівник **як** виконує роль сполучного слова, позначаючи якість чи обставину способу дії, наприклад: «Я б побажав тобі когось отак любити, **як** я тебе люблю» (В. Симоненко) [38] – підрядне способу дії (кореляція вказівного й відносного прислівників **отак** ↔ **як**); «То усміхався лагідно [гість], <...> то знову пестив поглядом лице учителя, що залишався таким, **як** був п'ять років тому...» (В. Шевчук) [53, с. 36] – підрядне означальне (кореляція вказівного прикметникового займенника й відносного прислівника у значенні «який» **таким** ↔ **як (яким)**); «...І хотів перепросити, щоб не думала про нього зле, пояснити їй, **як** переходять голосівки з мови в мову» (О. Забужко) [22, с. 28] – підрядне з'ясувальне.

На останньому прикладі зупинимося детальніше, оскільки саме розрізнення сполучника і прислівника **як** у підрядних з'ясувальних реченнях викликає чимало труднощів. Критерієм розрізнення частиномовної належності вказаного звукокомплексу І. Слинко називає опорні предикати в головній частині, зокрема належність їх до певних лексико-семантичних груп: «Якщо **як** приєднує підрядні речення до слів із значенням сприймання, відчуття, воно найбільше тяжіє до сполучника **що** і може бути ним замінене, отже, відіграє роль сполучника, наприклад: “Я бачив, як вітер берізку зломив” (Нар. пісня; “Я бачив, що вітер...”). <...> Деякі дієслова, що означають різні вияви мовлення, мислення, вживаються у з'ясувальних реченнях питального типу. Вони пізнаються по тому, що підрядне речення можна перетворити на просте питальне, і саме опорне слово має питальне значення. У таких реченнях **як** наголошується, його можна замінити іншим

повнозначним словом, тобто **як** виступає сполучним словом» [39, с. 35].

Щодо семантико-синтаксичних функцій сполучника **як**, то зацентруємо увагу тільки на найважливіших, а також розглянемо ті аспекти, які в сучасному мовознавстві потрактовані неоднозначно. Як уже зазначали раніше, найбільше різновидів граматичних значень сполучник **як** репрезентує, виражаючи порівняльні семантико-синтаксичні відношення у реченні [9, с. 295–301]. Саме у функції сполучника лексема **як** входить до складу фразеологізмів, приказок, прислів'їв: *як баран на нові ворота; як риба об лід; як грім з ясного неба; як кіт на сало; як після маку; як лин на сковороді; як горох при дорозі; як з лика шитий; як кобила в спасівку; як дурень з писаною торбою* та ін.

Водночас не підтримуємо зарахування слова **як** до сполучників у конструкціях, у яких воно входить до складу присудка, наприклад: *«Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від їжджає»* (Л. Костенко) [28, с. 129]. Погоджуємося натомість із думкою, що в простих реченнях в позиції між підметом і дієслівним присудком лексема **як** стає актуалізатором присудка, передає суб'єктивне модальне значення оцінки достовірності повідомлюваного: виражає невпевненість, припущення. Порівняльне значення в таких структурах уже не простежується [19, с. 174].

Окрім порівняльного, сполучник **як** виступає виразником часових, умовних семантико-синтаксичних відношень, наприклад: *«Як звечоріє на Дніпрі, Черніг сідає в чорний човен і ставить чорні ятері»* (Л. Костенко) [29, с. 82]; *«Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш, щось аж трусить тобою зсередини»* (В. Шкляр) [55, с. 1].

Неоднозначним вважаємо зарахування лексеми **як** до сполучників підрядності-сурядності, які, за К. Городенською, належать до пояснювально-виокремлювальних. Дослідниця стверджує, що такий сполучник «служить виразником тотожності як співвіднесення загального (родового) і конкретного (видового), цілого і його частини, виступає синонімом виокремлюваних сполучників **як-от, зокрема** і под., приєднує підрядно-сурядним зв'язком словосполучення або слово, що виокремлюють одного (кількох) чи одне (кілька) з-поміж інших, якоїсь сукупності: *У самотніх слів різна доля. Одні з них, як рентген, бувають одинаками недовго* (Н. Клименко)» [9, с. 303–304]. Не заперечуючи висловленого погляду на частиномовний статус лексеми **як** у зазначеній семантико-синтаксичній позиції, вважаємо водночас, що в цьому випадку виразно репрезентоване явище синкретизму, за якого однаковою мірою, можливо, навіть із зміщенням у функційну

сферу частки, актуалізовані як суб'єктивно-модальне значення оцінки достовірності наведеного факту – вираження впевненості, так і значення сполучника, яке зберігається під впливом вказівного займенника **такий**, матеріально вираженого чи імпліцитного, наприклад: *«Успішні новатори, які досягли великого економічного успіху, такі як Стів Джобс чи Білл Гейтс, заможніші, ніж їхні попередники з минулого»* (Е. Конард, пер. з англ. Олена Кальнова) [27].

Сполучник **як** виступає продуктивною базою творення складених похідних сполучників підрядності, які є виразниками різноманітних семантико-синтаксичних відношень: **як і, як й** (порівняльні з відтінком ідентичності); **як не, як не... а, як не... але, як не... однак, як не... проте, як не... та** (поєднують підрядну допустову частину, указуючи на те, що крайній вияв ознаки в підрядній частині не впливає на виконавця дії чи появу стану в головній частині); **як не... то, як не... то хоч (би), як не... то хоча (б)** (градаційні, указують на задоволення щонайменшим порівняно з ідеальним чи можливим); **як ось, як-от** (пояснювально-виокремлювальні, синонім – **зокрема**); **як... так** (умовний, синонім до **якщо**); **як... так і** (градаційні відношення з єднальним відтінком); **як тільки, як тільки... то** (часові, указують на швидке настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині, синоніми – **тільки і тільки... то**), **як... то** (часовий, синонім – **коли... то**; умовний, синонім до **якщо... то**) [9, с. 307–317].

У семантико-прагматичній сфері часток звукокомплекс **як** може експлікувати, як уже було зазначено, такі комунікативні функції: підсилення, акцентування на ступені вияву певної ознаки (переважно в окличних реченнях у препозиції щодо якісно-означальних прислівників); стверджувальності і питальності (констатація певного факту або питання-уточнення, часто супроводжувані виявом захоплення, іронії, подиву).

Суб'єктивно-модальну аксіологічну семантику частка **як** актуалізує у реченнях, де вживається для вираження здивування, обурення, невдоволення тощо з приводу якоїсь якості, властивості, дії, явища та ін., наприклад: *«А на поклон [Іслам] іти не міг. Як?! Заходити сумирним і впокореним туди, де його предки і він сам завжди почувалися владцями»* (Р. Іваничук) [26, с. 82]; *«– Що таке, мій Мойшеле? – Та як що? Як що? Скільки мух!»* (В. Винничук) [3, с. 2]; *«То ти був у мене в Бобрику?.. – забелькотав Лука. – То моя Марія була твоєю судженою?.. – А я й не знав... а я й не видав. – Як? – скочив Свирид, – то ти пан Гаєвський?»* (М. Коцюбинський) [30, с. 2].

Суб'єктивно-модальне значення експлікує частка **як** у складі синтагми **як не**, уживаючись для логічного виділення, підсилення висловленого здебільшого у питальних конструкціях (можна замінити співвідносними стверджувальними видільними частками **таж, адже**), наприклад: *«Тепер інші, тепер ви з пелюшок знаєте свої права:*

давай вам Артеки, гармоніста штатного, розваги всякі... А коли ж до праці привчатися, як не замолоду?» (О. Гончар) [8, с. 5] (як не замолоду? ↔ таж замолоду!); [Анна:] «Про кого се ти? [Жандарм:] А про кого ж би, як не про твоїх коханих братчиків?» (І. Франко) [51, с. 3] (як не про братчиків? ↔ адже про братчиків!).

Виразником раптовості дії частка **як** виступає при дієсловах доконаного виду майбутнього часу, актуалізуючи темпоральне значення для вираження дій, що вже відбулися в минулому, наприклад: «**Як** підбіжить, як схопить мене... Насилу відбився... Ну й перелякався ж... – зізнався Гаврило» (Є. Гуцало) [11, с. 317]; «А шпачки сидять по двох на гіллі, обзиваються спроквола, а то зненацька якийсь із них **як** заспіває радісно, нестримно, гарно і вмовкне, й знову шпачи перемовляються спокійно...» (Є. Гуцало) [10, с. 230]. Указані випадки вживання форм майбутнього часу на позначення короткочасних інтенсивних дій, що минули, зазвичай, супроводжуються експресивно-емоційними оцінками, акцентом на несподіваності, раптовості.

Менш продуктивним є вживання частки **як** в народній поетичній творчості на позначення початку дії в зачинах казок, на початку віршів тощо, наприклад: «**Як** була собі лисичка, та зробила хатку, та й живе» (нар. тв.) [50]; «**Як** із день-години зчиналися великі війни на Україні, отоді ж то не могли обібрати, за віру

християнську одностайно стати» (нар. тв.) [20, с. 3].

Отже, під час аналізу омокомплексу **як** було виявлено, що опорним словом-базою творення похідних сполучника та частки виступає прислівник. У результаті зміни лексико-семантичного значення, морфологічних ознак, синтагматичного оточення відбувається кон'юнкціоналізація та партикуляція указанного прислівника. Для прислівника **як** характерні такі семантичні різновиди значень та здатність вступати у відповідні синонімічні відношення: питання про спосіб дії ↔ яким чином?; вища міра або ступінь виявлення дії, стану ↔ дуже, надзвичайно; спосіб дії ↔ яким чином; час дії ↔ коли; неозначений спосіб ↔ як-небудь. Належачи до класу сполучників, лексема **як** типово є засобом вираження порівняльних семантико-синтаксичних відношень; рідше (у складі фразеологізованих сполук) – умовних, часових та допустових значень. Набуваючи функції підсилення, водночас втрачаючи здатність виражати обставинну семантику та виконувати функцію сполучення частин складнопідрядного речення, лексема **як** потрапляє у граматичну сферу часток.

Перспектива подальших досліджень полягає в необхідності аналізу парадигматичних та синтагматичних характеристик компонентів омокомплексів незмінних класів слів, до складу яких входять частки, що дасть змогу встановити типологію граматичної омонімії цього службового класу слів в українській мові.

Література

1. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка. Москва: Дрофа, 2000. 640 с.
2. Бондаренко Л. В. Состав та комунікативні функції вторинних часток: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2005. 20 с.
3. Винничук Ю. Місце для дракона. Харків: Фоліо, 2019. 304 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10482> (дата звернення: 10.09.2020).
4. Высоцкая И. В. Синкретизм в системе частей речи современного русского языка. Москва: МПГУ, 2006. 304 с.
5. Вовчок Марко. Три долі. Харків: Фоліо, 2019. 409 с. URL: http://ukrlit.org/vovchok_marko/try_doli/29 (дата звернення: 10.09.2020).
6. Глібов Л. Диковина. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/glibov-leonid-ivanovich-dikovina/> (дата звернення: 10.09.2020).
7. Глібчук Н. М., Добосевич У. Б. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Априорі, 2016. 638 с.
8. Гончар О. Бригантіна. Харків: Фоліо, 2006. 383 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=537> (дата звернення: 10.09.2020).
9. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Київ – Херсон, 2007. 340 с.
10. Гуцало Є. Твори: в п'яти томах. Київ: Дніпро, 1996. Т. 1: Оповідання, новели. 1996. 456с.
11. Гуцало Є. Твори: в п'яти томах. Київ: Дніпро, 1996. Т. 2: Повісті. 1996. 461 с.
12. Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2006. 20 с.
13. Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. Львів: Фенікс, 1996. 223 с.
14. Дімаров А. Біль і гнів. Київ: Радянський письменник, 1980. 392 с. URL: <https://lib.com.ua/uk/book/bil-i-gniv/> (дата звернення: 10.09.2020).

15. Джочка І. Ф. Граматична омонімія часток ОН, ОСЬ, ОТ, ОЦЕ. *Прикарпатський вісник НТШ "Слово"*. 2017–2018. № 4–3. Івано-Франківськ, 2018. С. 99–110.
16. Джочка І. Ф. Особливості функціонування граматичних омонімів ДЕ і КУДИ в українській мові. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": серія "Філологія"*. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4 (72), грудень. С. 86–91.
17. Джочка І. Семантичні та функціональні особливості граматичних омонімів ТАМ і ТУТ в українській мові. *Українознавчі студії*. 2019. № 20. С. 81–92.
18. Довженко О. Твори: в 5 т. Київ: Дніпро, 1983–1985 Т. 3: Кіноповість, драматичні твори, оповідання. 1984. 364 с. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/dovzenko-oleksandr-petrovich-shors/> (дата звернення: 10.09.2020).
19. Дружинина С. І. Омокомплекс "как". *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2014. № 4. С. 173–177.
20. «Дума про Хмельницького і Барабаша» URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/472583.html> (дата звернення: 10.09.2020).
21. Дутка О. Омонімія в колі сучасних наукових проблем. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 19. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/spml_2014_19_8 (дата звернення: 20.08.2020).
22. Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ: Факт, 2010. 832 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2745> (дата звернення: 10.09.2020).
23. Загнітко А., Каратаєва А. Словник часток: матеріали і статті. Донецьк: ДонНУ, 2012. 381 с.
24. Загребельний П. А. Диво: роман. Харків: Фоліо, 2006. 638 с. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/zagrebelnij-pavlo-arhipovich-divo/> (дата звернення: 10.09.2020).
25. Земляк В. Як закувала зозуля: Оповідання // Василь Земляк. Твори в 4 т. Київ: Дніпро, 1984. Т. 4. С. 150–152. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=44> (дата звернення: 10.09.2020).
26. Іваничук Р. Мальви роман: Том 4. Харків: Фоліо, 2018. 235 с. URL: http://ukrlit.org/ivanuchuk_roman_ivanovych/malvy/ (дата звернення: 10.09.2020).
27. Коначард Е. Рівні серед нерівних: як добрі наміри знищують середній клас. Київ: Наш формат, 2019. 360 с. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=IOfDwAAQBAJ&pg=PT14&lpg=PT14&dq=#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 10.09.2020).
28. Костенко Л. В. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 560 с.
29. Костенко Л. Триста поезій. Вибрані вірші. Київ: А-БА-БА-ГАЛА-МА-ГА, 2012. 416 с.
30. Коцюбинський М. М. Твори: в 4 т. Т. 1. Повісті та оповідання (1884–1897). Київ: Дніпро, 1984. 364 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2544> (дата звернення: 10.09.2020).
31. Кушлик О. П. Омонімія незмінних класів слів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 2000. 20 с.
32. Леденев Ю. И. Состав и функциональные особенности класса неполнозначных слов в современном русском литературном языке: автореф. дисс. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 1973. 35 с.
33. Лис В. Соло для Соломії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. 368 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=191170> (дата звернення: 10.09.2020).
34. Мордовець Д. Кримська неволя. Сагайдачний. Київ: УЦДК, 1994. 248 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=6092> (дата звернення: 10.09.2020).
35. Олесь О. З журбою радість обнялася. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1488> (дата звернення: 10.09.2020).
36. Олійник М. Леся. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/olijnik-mikola-lesa/> (дата звернення: 10.09.2020).
37. Самчук У. Волинь: роман у трьох частинах. Ч. 1. Куди тече та річка. Харків: Фоліо, 2019. 380 с. URL: http://ukrlit.org/samchuk_ulas_oleksiiovych/volyn/ (дата звернення: 10.09.2020).
38. Симоненко В. А. У твоєму імені живу. Київ: Веселка, 1994. 293 с. URL: http://ukrlit.org/faily/avtor/symonenko_vasyl_andriiovych/symonenko-koly_b_tobi_bazhav_ya_sliz_i_muky.pdf (дата звернення: 10.09.2020).
39. Слинко І. І. Сполучник чи сполучне слово? *Українська мова і література в школі*. 1987. № 4. С. 31–36.
40. Словник української мови: у 11 т. Т. 11: Х–Ь. Київ: Наук. думка, 1980. 699 с.
41. Соколова С. В. Транспозиційні передумови розвитку функціональної омонімії в українській мові (на матеріалі лексико-граматичного класу прислівників). Київ: «Альфа-М», 2010. 207 с.
42. Сосюра В. Зібрання творів 2 томах. Том 2: Поеми та романи. Київ: Наукова думка, 2000. 554 с.
43. Стус В. Як добре те, що смерті не боюсь я. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=365> (дата звернення: 10.09.2020).
44. Тараненко О. О. Омоніми. Українська мова: енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 402.

45. Тесленко А. Мати. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4420> (дата звернення: 10.09.2020).
46. Трублаїні М. Шхуна «Колумб»: повість. Київ: Знання, 2018. 383 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=6541> (дата звернення: 10.09.2020).
47. Тютюнник Григор. Вир. Харків: Фоліо, 2018. 554 с. URL: http://bukvoid.com.ua/library/grigir_tyutyunnik/vir/ (дата звернення: 10.09.2020).
48. Українка Леся. Хотіла б я уплисти за водою. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3428> (дата звернення: 10.09.2020).
49. Українка Леся. Напис в руїні // Твори у 12 тт. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. С. 311–312.
50. Українські казки. URL: <https://ykraskazi.ru/8-lisichka-sestrichka-i-vovk-panibrat.html> (дата звернення: 10.09.2020).
51. Франко І. Украдене щастя. Харків: Фоліо, 2018. 640 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=653> (дата звернення: 10.09.2020).
52. Шевченко Т. Кухаренку Я., 22 квітня 1857 // Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Київ: Наук. думка, 2003. С. 122.
53. Шевчук В. Григорій Сковорода. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=681> (дата звернення: 10.09.2020).
54. Шипнівська О. О. Міжчастиномовна морфологічна омонімія сучасної української мови. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 192 с.
55. Шкляр В. Чорний ворон. Залишинець. Київ: Ярославів Вал, 2009. 384 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10350> (дата звернення: 10.09.2020).

References

1. Babaytseva, V. V. (2000). Yavleniya perehodnosti v grammatike russkogo yazyika. Moskva: Drofa, 640 s.
2. Bondarenko, L. V. (2005). Sklad ta komunikatyvni funktsii vtorynykh chastok: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Ukrainska mova». Kirovohrad, 20 s.
3. Vynnychuk Yu. (2019). Miscе dlya drakona. Xarkiv: Folio. 304 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10482> (data zvernennya: 10.09.2020).
4. Vyisotskaya, I. V. (2006). Sinkretizm v sisteme chastei rechi sovremennogo russkogo yazyika. Moskva: MPGU, 304 s.
5. Vovchok Marko. (2019). Try doli. Xarkiv: Folio. 409 s. URL: http://ukrlit.org/vovchok_marko/try_doli/29 (data zvernennya: 10.09.2020).
6. Glibov L. Dykovyna. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/glibov-leonid-ivanovich-dikovina/> (data zvernennya: 10.09.2020).
7. Hlibchuk, N. M., Dobosevych, U. B. (2016). Slovyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy. Lviv: Apriori, 638 s.
8. Gonchar O. (2006). Brygantyna. Xarkiv: Folio. 383 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=537> (data zvernennya: 10.09.2020).
9. Horodenska, K. H. (2007). Hramatychnyi slovyk ukrainskoi movy: Spoluchnyky. Kyiv – Kherson, 340 s.
10. Guzaloe Ye. (1996). Tvory: v p'yaty tomax. Kyiv: Dnipro. T. 1: Opovidannya, novely. 1996. 456 s.
11. Guzaloe Ye. (1996). Tvory: v p'yaty tomax. Kyiv: Dnipro. T. 2: Povisti. 1996. 461 s.
12. Danyliuk, I. H. (2006). Synkretizm u systemi chastykh movy : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Ukrainska mova». Donetsk, 20 s.
13. Demska, O. M., Kulchytskyi, I. M. (1996). Slovyk omonimiv ukrainskoi movy. Lviv: Feniks, 223 s.
14. Dimarov A. (1980). Bil' i gniv. Kyiv: Radyans'kyj pys'mennyk. 392 s. URL: <https://lib.com.ua/uk/book/bil-i-gniv/> (data zvernennya: 10.09.2020).
15. Dzhochka, I. F. (2018). Hramatychna omonimii chastok ON, OS, OT, OTSE. *Prykarpatskyi visnyk NTSh "Slovo"*, 4–3, 99–110.
16. Dzhochka, I. F. (2018). Osoblyvosti funktsionuvannya hramatychnykh omonimiv DE i KUDY v ukrainskii movi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": seriia "Filolohiia"*. Ostroh: Vyd-vo NaUOA, 4 (72), hruden, 86–91.
17. Dzhochka, I. (2019). Semantychni ta funktsionalni osoblyvosti hramatychnykh omonimiv TAM i TUT v ukrainskii movi. *Ukrainoznavchi studii*, 20, 81–92.
18. Dovzhenko O. (1984). Tvory: v 5 t. Kyiv: Dnipro, 1983–1985 T. 3: Kinopovist', dramatychni tvory, opovidannya. 364 s. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/dovzhenko-oleksandr-petrovich-shors/> (data zvernennya: 10.09.2020).
19. Druzhinina, S. I. (2014). Omokompleks "kak". *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy*, 4, 173–177.

20. «Duma pro Xmel`nycz`kogo i Barabasha» URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/472583.html> (data zvernennya: 10.09.2020).
21. Dutka, O. (2014). Omonimiia v koli suchasnykh naukovykh problem. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 19, 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/spml_2014_19_8 (data zvernennia: 20.08.2020).
22. Zabuzhko O. (2010). Muzej pokynutyx sekretiv. Kyiv: Fakt. 832 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2745> (data zvernennya: 10.09.2020).
23. Zahnitko, A., Karataieva, A. (2012). Slovnyk chastok: materialy i statii. Donetsk: DonNU, 381 s.
24. Zagrebel`nyj P. A. (2006). Dyvo: roman. Xarkiv: Folio. 638 s. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/zagrebelnij-pavlo-arhipovich-divo/> (data zvernennya: 10.09.2020).
25. Zemlyak V. (1984). Yak zakuvala zozulya: Opovidannya. *Vasyl` Zemlyak. Tvory v 4 t.* Kyiv: Dnipro, T. 4. 150–152. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=44> (data zvernennya: 10.09.2020).
26. Ivanychuk R. (2018). Mal`vy: roman: Tom 4. Xarkiv: Folio. 235 s. URL: http://ukrlit.org/ivanuchuk_roman_ivanovych/malvy/ (data zvernennya: 10.09.2020).
27. Konard E. (2019). Rivni sered nerivnyx Yak dobri namiry znyshhuyut` serednij klas. Kyiv: Nash format. 360 s. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=IOfIDwAAQBAJ&pg=PT14&lpg=PT14&dq=#v=onepage&q&f=false> (data zvernennya: 10.09.2020).
28. Kostenko L. V. (1989). Vybrane. Kyiv: Dnipro. 560 s.
29. Kostenko L. (2012). Trysta poezij. Vybrani virshi. Kyiv: A-BA-BA-GALA-MA-GA. 416 s.
30. Kocyubyns`kyj M. M. (1984). Tvory: V 4 t. T. 1. Povisti ta opovidannya (1884-1897). Kyiv: Dnipro. 364 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2544> (data zvernennya: 10.09.2020).
31. Kushlyk, O. P. (2000). Omonimiia nezminnykh klasiv sliv: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Ukrainska mova». Lviv, 20 s.
32. Ledenev, Y. I. (1973). Sostav i funktsionalnyie osobennosti klassa nepolnoznachnyih slov v sovremennom russkom literaturnom yazyike: avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Russkyi yazyk». Moskva, 35 s.
33. Lys V. (2013). Solo dlya Solomiyi. Xarkiv: Klub simejnogo dozvillya. 368 s. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=191170> (data zvernennya: 10.09.2020).
34. Mordovecz` D. (1994). Kryms`ka nevolya. Sagajdachnyj. Kyiv: UCzDK. 248 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=6092> (data zvernennya: 10.09.2020).
35. Oles` O. Z zhurboyu radist` obnyalasya. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1488> (data zvernennya: 10.09.2020).
36. Olijnyk M. Lesya. URL: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/olijnik-mikola-lesa/> (data zvernennya: 10.09.2020).
37. Samchuk U. (2019). Volyn`: roman u tr`ox chastynax. Ch. 1. Kudy teche ta richka. Xarkiv: Folio. 380 s. URL: http://ukrlit.org/samchuk_ulas_oleksiiovych/volyn/ (data zvernennya: 10.09.2020).
38. Symonenko V. A. (1994). U tvoyemu imeni zhyvu. Kyiv: Veselka. 293 s. URL: http://ukrlit.org/faily/avtor/symonenko_vasyl_andriiovych/symonenko-koly_b_tobi_bazhav_ia_sliz_i_muky.pdf (data zvernennya: 10.09.2020).
39. Slynko, I. I. (1987). Spoluchnyk chy spoluchne slovo? *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 4, 31–36.
40. Slovnyk ukrainskoi movy (1980). 11 t. T. 11: Kharkiv. – Kyiv: Nauk. dumka, 699 s.
41. Sokolova, S. V. (2010). Transpozytsiini peredumovy rozvytku funktsionalnoi omonimii v ukrainskii movi (na materialii leksyko-hramatychnoho klasu pryslivnykiv). Kyiv: «Alfa-M», 207 s.
42. Sosyura V. (2000). Zibrannya tvoriv 2 tomax. Tom 2: Poemy ta romany. Kyiv: Naukova dumka. 554 s.
43. Stus V. Yak dobre te, shho smerti ne boyus` ya. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=365> (data zvernennya: 10.09.2020).
44. Taranenko, O. O. (2000). Omonimy. Ukrainska mova: entsyklopediia. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 402.
45. Teslenko A. Maty. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4420> (data zvernennya: 10.09.2020).
46. Trublayini M. (2018). Shxuna «Kolumb»: Povist`. Kyiv: Znannya. 383 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=6541> (data zvernennya: 10.09.2020).
47. Tyutyunnyk Grygir. (2018). Vyr. Xarkiv: Folio. 554 s. URL: http://bukvoid.com.ua/library/grigir_tyutyunnik/vir/ (data zvernennya: 10.09.2020).
48. Ukrayinka Lesya. Xotila b ya uplysty za vodoyu. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3428> (data zvernennya: 10.09.2020).
49. Ukrayinka Lesya. (1975). Napys v ruyini. *Tvory u 12 tt.* Kyiv: Naukova dumka, 1975. T. 1. 311–312.
50. Ukrayins`ki kazky. URL: <https://ykraskazi.ru/8-lisichka-sestrichka-i-vovk-panibrat.html> (data zvernennya: 10.09.2020).
51. Franko I. (2018). Ukradene shhastyia. Xarkiv: Folio. 640 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=653> (data zvernennya: 10.09.2020).

52. Shevchenko T. Kuxarenku Ya., 22 kvitnya 1857 (2003). *Shevchenko T. Zibrannya tvoriv u shesty tomah.* T. 6: Lysty, Darchi ta vlasnycz`ki napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za jogo uchastyu. Kyiv: Nauk. dumka. 122.
53. Shevchuk V. Grygorij Skovoroda. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=681> (data zvernennya: 10.09.2020).
54. Shypnivska, O. O. (2020). Mizhchastynomovna morfolohichna omonimiiia suchasnoi ukrainskoi movy. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 192 s.
55. Shklyar V. (2009). Chornyj voron. Zalyshynecz`. Kyiv: Yaroslaviv Val. 384 s. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10350> (data zvernennya: 10.09.2020).

Джочка Ирина Федоровна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка ДВНЗ "Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника" (ул. Шевченко, 57, г. Ивано-Франковск, 76018, Украина); e-mail: irina.dzhochka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6524-356X>

Iryna Dzhochka, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine); e-mail: irina.dzhochka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6524-356X>

Професіоналізми як складники лексики криміналістичної експертизи

Євгенія Володимирівна Ковкіна

здобувач кафедри української мови філологічного факультету

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022);

e-mail: evkovkina@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8693-9868>

Лексика криміналістичної експертизи, різноманітна за своїм складом, потребує різноаспектного вивчення. Перспективним є виявлення й лінгвістична характеристика професіоналізмів як одного з розрядів функційно спеціалізованої лексики криміналістичної експертизи.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити й схарактеризувати особливості використання професіоналізмів у лексиці криміналістичної експертизи, визначити їх роль у професійному спілкуванні фахівців криміналістичної сфери.

Професіоналізми у лексиці криміналістичної експертизи – це неофіційні короткі за словесним вираженням назви, що дублюють усталені й зафіксовані терміни означеної галузі, що називають реалії, а також передають властиво виробничу інформацію. У статті визначено коло спеціальних понять, яке називають професіоналізми, а саме: види експертиз, суб'єктів, які проводять експертизи, назви об'єктів, їх властивостей, етапи виробничо-професійних процесів тощо. Встановлено, що професіоналізми, які використовуються у ролі синонімічних дублетів в усному мовленні фахівців, майже не фіксуються у словниках різного типу, але інколи здатні проникати у писемне мовлення під час висвітлення актуальних питань у публікаціях професійного спрямування. З'ясовано особливості відмінностей криміналістичних професіоналізмів від криміналістичної термінології, що пов'язані з емоційним забарвленням, стилістичною виразністю, образністю. Встановлено, що основним засобом творення професійної лексики криміналістичної експертизи є імплікація аналітичного терміна (прийом мовної економії), яка здебільшого пов'язана із словотвірною модифікацією базового складника аналітичного терміна. Визначено, що семантичний спосіб творення професійних жаргонізмів здебільшого полягає у метонімічному найменуванні конкретних предметів.

Ключові слова: лексика криміналістичної експертизи, термін, професіоналізм, значення, синонімічні дублети, фахове спілкування

Ковкіна Е. В. Профессионализмы как часть лексики криминалистической экспертизы

Лексика криминалистической экспертизы, разнообразная по своему составу, требует разноаспектного изучения. Перспективным является выявление и лингвистическая характеристика профессионализмов как одного из разрядов функционально специализированной лексики криминалистической экспертизы.

Цель статьи заключается в том, чтобы определить и охарактеризовать особенности использования профессионализмов в лексике криминалистической экспертизы, определить их роль в профессиональном общении специалистов криминалистической сферы.

Профессионализмы в лексике криминалистической экспертизы – это неофициальные короткие по словесным выражениям названия, дублирующие устоявшиеся и зафиксированные термины обозначенной области, которые называют реалии, а также передают собственно производственную информацию. В статье определен круг специальных понятий, которые называют профессионализмы, а именно: виды экспертиз, субъектов, проводящих экспертизы, названия объектов, их свойств, этапы производственно-профессиональных процессов и тому подобное. Установлено, что профессионализмы, которые используются в качестве синонимических дублетов в устной речи специалистов, почти не фиксируются в словарях разного типа, но иногда способны проникать в письменную речь во время освещения актуальных вопросов в публикациях профессионального направления. Выявлены особенности отличий криминалистических профессионализмов от криминалистической терминологии, связанные с эмоциональной окраской, стилистической выразительностью, образностью. Установлено, что основным способом создания профессиональной лексики криминалистической экспертизы является импликация аналитического термина (прием языковой экономии), которая обычно связана со словообразовательной модификацией базового компонента аналитического термина. Определено, что семантический способ создания профессиональных жаргонизмов, как правило, происходит посредством метонимического переименования конкретных предметов.

Ключевые слова: лексика криминалистической экспертизы, термин, профессионализм, значение, синонимичны дублети, профессиональное общение

Evgeniia Kovkina. Professionalisms as components of the vocabulary of forensic examination

The vocabulary of forensic examination, diverse in its composition, requires a multifaceted study. Promising and linguistic characterization of professionalisms as one of the categories of functionally specialized vocabulary of forensic examination is promising.

The purpose of the article is to identify and characterize the features of the use of professionalism in the vocabulary of forensic examination, to determine their role in the professional communication of forensic experts.

Professionalisms in the vocabulary of forensic examination are unofficial short words that duplicate the established and fixed terms of the specified field, which call the realities, as well as convey the actual production information. The article defines a range of special concepts, which are called professionalisms, namely: types of examinations, subjects that conduct examinations, names of objects, their properties, stages of production and professional processes, etc. It is established that professionalisms, which are used as synonymous doublets in the oral speech of specialists, are almost not recorded in dictionaries of various types, but sometimes able to penetrate into written speech while covering current issues in professional publications. The peculiarities of the differences of forensic professionalisms from forensic terminology, which are connected with emotional coloring, stylistic

expressiveness, imagery, are clarified. It is established that the main means of creating professional vocabulary of forensic examination is the implication of the analytical term (reception of language economy), which is mostly associated with the word-forming modification of the basic component of the analytical term. It is determined that the semantic way of creating professional jargons mostly consists in the metonymic name of specific subjects.

Key words: vocabulary of forensic examination, term, professionalism, meaning, synonymous doublets, professional communication

Постановка проблеми. На сьогодні у мовознавстві спеціальну лексику розглядають як сукупність різноманітних мовленнєвих одиниць, що вживаються в певній науково-пізнавальній або професійно-виробничій діяльності в різних її дискурсивних виявах, зокрема діяльнісно-мовленнєвому, когнітивно-концептуальному і пізнавально-комунікативному. До складу спеціальної лексики входять такі розряди, як терміни, професіоналізми, професійні жаргонізми і номени. Серед перелічених груп найближчими на когнітивно-розпізнавальному рівні є терміни і професіоналізми. Останні називають спеціальні поняття конкретної сфери діяльності й використовуються з метою пізнання, номінування та поняттєвої дискретизації абстрактних явищ, фізичних ознак, предметів, виробів тощо. Головною відмінністю між термінами і професіоналізмами є, по-перше, усна сфера функціонування, оскільки професіоналізми вживаються здебільшого в мовленні фахівців і, як правило, не фіксуються у словниках фахової лексики, по-друге, комунікативно-дискурсивна обмеженість, оскільки вони вживаються у відносно обмеженому колі фахівців, об'єднаних певною спеціалізацією. Звернення до лінгвістичного аналізу професійної лексики криміналістичної експертизи, реалізоване в річці сучасних уявлень про різні комунікативні сфери, пов'язані з професійною діяльністю, важливе й необхідне для вироблення цілісних уявлень не лише про мову криміналістики в цілому, а й про особливості взаємодії суб'єктивного й об'єктивного, плинного та стійкого, емоційно-експресивного та поняттєво-раціонального.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи питання терміноутворення, мовознавці значну увагу приділяють аналізу відмінностей між терміном і професіоналізмом на поняттєвому і функційному рівнях. Дискутуючи впродовж тривалого часу, дослідники не можуть дійти однозначного вирішення цього питання, тому проблема співвідношення термінів і професіоналізмів у складі спеціальної лексики залишається актуальною, а єдиного погляду на місце професіоналізмів у системі спеціальних лексичних одиниць певної галузі науки немає.

А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько визначають, що професіоналізми – це рівнозначні відповідники термінів, оскільки вони називають певну реальну явище, ознаку будь-якої спеціальної сфери, а також є зрозумілими для фахівців конкретної галузі науки [2, с. 14].

С. Шелов розглядає терміни як тематично обмежені одиниці, такі, що порівняно з професіоналізмами відзначаються більшою стійкістю, бо професійні назви оновлюються разом із виробничою базою [2, с. 15].

Л. Ставицька, ототожнюючи професіоналізми з професійним жаргоном, підкреслює, що «жаргонний лексикон – це не просто „холодини” словникових значень, а своєрідна картина світу, потужна семіосфера певного часового зрізу культури» [4, с. 12]. Кожен професіоналізм, як правило, є синонімом до наукового терміна, оскільки, означаючи одне й те саме поняття, він має спрощену і зрозумілішу на побутовому рівні форму свого вираження.

О. Голованова розглядає два типи професіоналізмів: 1) «власне професіоналізми», що відображають на вербальному рівні особливості процесу пізнання у процесі практичної діяльності; 2) «комунікативні професіоналізми», що є результатом певної мовленнєвої зміни термінів (наприклад, на фонетичному, словотвірному або на граматичному рівнях), яка зумовлена їх пристосуванням до мовлення групи комунікантів, об'єднаних спільною практичною діяльністю [1, с. 60]. Особливістю першого типу є те, що такі професіоналізми з часом і за наявності відповідних умов можуть стати частиною певної терміносистеми, набути рис терміноодиниць, а спеціальні лексеми другого типу залишаються в усному мовленні фахівців як рівнозначні заміники усталених термінів.

У дисертаційній праці «Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології» Т. Михайлова наводить вичерпний перелік критеріїв розмежування професіоналізмів і термінів. Підсумовуючи, дослідниця доходить висновків, що професіоналізми – це напівофіційні короткі за вербальним вираженням й спрощені назви, що дублюють терміни, здебільшого мають емоційно-експресивне забарвлення, використовуються у розмовному мовленні й утворені засобами рідної мови, а терміни – унормовані лексичні одиниці, яким не властива конотація, вони функціонують в усному та в писемному спілкуванні фахівців в усіх галузях наукової та виробничої діяльності і можуть утворюватися шляхом запозичення з інших мов. А головною відмінністю є те, що системні зв'язки між професіоналізмами набагато слабші, ніж між термінами [3, с. 44–45].

Таким чином, згідно із сучасними уявленнями, професіоналізмами – це спеціальні лексеми у професійному спілкуванні, що використовуються переважно в усному мовленні фахівців окремої виробничої групи, вони є професійно-розмовними синонімами-дублетами усталених термінів певної

терміносистеми і не є науковими позначеннями понять. Значний за кількістю і специфічний за якісним наповненням масив лексичних репрезентантів фахового мовлення експертів-криміналістів на сучасному етапі розвитку лінгвістичних досліджень залишається не вивченим.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити й схарактеризувати особливості професіоналізмів, що входять до складу лексики криміналістичної експертизи.

Виклад основного матеріалу. За нашими спостереженнями, професіоналізми у лексичній криміналістичній експертизі позначають досить широке коло понять, пов'язаних із видами експертиз, суб'єктами, які здійснюють ці експертизи, назвами об'єктів, їх властивостей, назвами виробничо-професійних процесів та супроводжувальних етапів призначення експертиз тощо. Якщо професіоналізм є заміником багатоконпонентного терміна, зміст останнього на рівні професійного спілкування концентровано виражає іменник, утворений від прикметника, який входить до складу термінологічної аналітичної назви. Наприклад, професіоналізм *повторка* вживається як усний відповідник усталеного терміносполучення *повторна судова експертиза* на означення експертизи, що призначається за тим об'єктом дослідження, відносно якого вже була проведена експертиза. Професіоналізм *аудіторка* є відповідником терміна *аудиторний аналіз*, що називає дослідження відео- чи аудіофайлу, яке проводиться на рівні експертного сприйняття. І в першому, і в другому випадках професіоналізм інтегрує зміст родового поняття – відповідно «експертиза» та «аналіз». У власне змістовому плані можна вести мову про семантичну компресію семантики аналітичного терміна.

Ще одним різновидом однослівного професіоналізму лексики криміналістичної експертизи є назва, утворена від аналітичного терміна шляхом усичення прикметникового складника терміна із одночасною імплікацією іменної частини термінологічної назви: *пневматична зброя – пневмат*.

Багатоскладовий аналітичний термін *надання висновку не виявляється можливим*, що називає різновид висновку експерта за результатами проведення експертизи і використовується у разі неможливості проведення дослідження з певних причин (або недостатня сукупність ознак для надання категоричного висновку, або відсутність методик чи обладнання й т. ін.), у професійному мовленні має абrevіатурний відповідник *НПВ* («ен-пе-ве»). Особливістю професіоналізму, що використовується в українськомовному експертному середовищі, є те, що він утворений від російськомовного терміна «не представляється возможным» (рос.).

Прикладом аналогічного процесу вживання спеціальних слів, виникнення яких зумовлено впливом російської мови, є професіоналізм «*вещдок*», який походить від термінологічного сполучення «*вещественное доказательство*» (рос.). Не зважаючи на те, що в українському спеціальному словнику криміналістів є термін «*речовий доказ*», до теперішнього часу в усному мовленні фахівців простежуємо випадки використання саме вищевказаної лексеми – «*вещдок*».

В окремих випадках для утворення професіоналізмів суфіксальним способом від однослівного терміна використовуються експресивний суфікс *-ак*, характерний для розмовної лексики: лексема *слідак* в усному спілкуванні фахівців криміналістичної експертизи (а загалом і фахівців багатьох галузей юриспруденції) замінює унормований відповідник *слідчий*.

Семантичний спосіб творення професійних жаргонізмів здебільшого полягає у метонімічному (синекдоха) найменуванні конкретних предметів. Наприклад, назва *ствол* використовується у лексичній судової експертизи для позначення будь-якої досліджуваної зброї. Шляхом метонімічного перенесення утворений професіоналізм *око* на позначення оптичного приладу для розглядання дрібних штрихів підпису або почерку, що використовується при криміналістичному дослідженні почеркових об'єктів. Він є розмовним відповідником терміноодиниці *луна*.

Значення окремих жаргонізмів репрезентує хід проведення експертизи або процес його складання чи оформлення. У мовленні експертів, крім назви *риба*, широко вживаної в різних сферах діяльності, пов'язаної зі складанням та оформленням документів, використовуються її синонімічні відповідники *коза* і *шаблон*. Причому на конотативному рівні у значенні професіоналізму *шаблон* присутня оцінна сема, тобто назва *шаблон* позначає поняття, якщо певний документ складений не особисто, а є скопійованим з якое іншого шляхом заміни незначних параметрів. На означення супровідного листа, що додається до висновку експертизи, клопотання про надання додаткових матеріалів чи повідомлення про неможливість надання висновку дослідження, у мовленні фахівців використовується розмовне слово *супровід*.

Інколи професійно-виробничі лексеми проникають у писемне мовлення під час висвітлення актуальних питань у публікаціях професійного спрямування. Функціонуючи у спеціальних текстах, професіоналізми називають поняття спеціальної криміналістичної сфери. Наприклад, у контексті: «Трасологічне дослідження розпочинається з огляду місця події, коли слідчий, безпосередньо сприймаючи предмети і сліди, вилучає з них криміналістичну інформацію, використовує її для організації розкриття злочину і розшуку злочинця «по гарячих слідах»» [5, ч. 2, с. 303]; а також у спеціальних

термінологічних словниках з криміналістики: «Прочісування місцевості – оперативно-розшуковий захід; проводиться з метою виявлення і затримання злочинця, який переховується» [6, с. 182].

Таким чином, у фаховому мовленні криміналістів професіоналізми виступають вербалізаторами спеціальних знань. На виробничо-практичному рівні вони замінюють окремі терміни в галузі практики, а не теорії досліджуваної сфери науки, виступаючи синонімічними професійно-розмовними дублетами, називають реалії і передають властиво виробничу інформацію.

Висновки. Переважна більшість професіоналізмів криміналістичної експертизи утворена шляхом заміни офіційних термінів на словотворчому рівні, що пов'язане з їхнім пристосуванням до умов усної групової комунікації. Кількісно професіоналізми у сфері криміналістичної експертизи є нечисельними, що зумовлюється особливостями функціонування терміносистеми криміналістичної експертизи взагалі, оскільки вказана галузь є прикладною науковою сферою, в якій точність і однозначність є головною вимогою, що і знаходить своє відображення на вербальному рівні вираження.

Література

1. Голованова Е. И. Введение в когнитивное терминоведение. Москва: Флинта; Наука, 2011. 224 с.
2. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення. Семантичні та лінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. 219 с.
3. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 218 арк.
4. Ставицька Л. О. Українська мова без прикрас // Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ: Критика, 2003. С.6–14.
5. Салтєвський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2-х ч. Харків: Консум, Основа, 1999. Ч. 1. 416 с., Ч. 2. 608 с.
6. Шепітько В. Ю. Криміналістика: енцикл. словник (українсько-російський і російсько-український): 1 500 термінів; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.

References

1. Holovanova E. Y. Vvedeniye v kohnytyvnoye termynovedeniye. Moskva: Flynta; Nauka, 2011. 224 s.
2. D'yakov A. S., Kyiak T. R., Kudel'ko Z. B. Osnovy terminotvorennia. Semantychni ta linhvistychni aspekty. Kyiv: Vyd. dim «KM Academia», 2000. 219 s.
3. Mykhajlova T. V. Semantychni vidnoshennia v ukrains'kij naukovo-tekhnichnij terminolohii: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kharkiv, 2002. 218 ark.
4. Stavyt'ska L. O. Ukrains'ka mova bez prykras // Korotkyj slovnyk zharhonnai leksyky ukrains'koi movy. Kyiv: Krytyka, 2003. S.6–14.
5. Saltevs'kyj M. V. Kryminalistyka. Pidruchnyk: U 2-kh ch. Kharkiv: Konsum, Osnova, 1999. Ch. 1. 416 s., Ch. 2. 608 s.
6. Shepit'ko V. Yu. Kryminalistyka: entsykl. slovnyk (ukrains'ko-rosijs'kyj i rosijs'ko-ukrains'kyj): 1 500 terminiv; za red. akad. NAN Ukrainy V. Ya. Tatsiia. Kharkiv: Pravo, 2001. 560 s.

Ковкина Евгения Владимировна, соискатель кафедры украинского языка филологического факультета, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022); e-mail: evkovkina@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8693-9868>

Yevheniia Kovkina, post-graduate student V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: evkovkina@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8693-9868>

Місце феномена маніпуляції в політичному дискурсі

Олександра Олександрівна Євланова

доктор філософії,

молодший науковий співробітник відділу слов'янських мов,

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

(вул. М. Грушевського, 4, Київ-1, 01001, Україна);

e-mail: a.ievlanova@gmail.com; <https://orsid.org/0000-0002-1098-0538>

Стаття присвячена розгляду проблеми політичної маніпуляції з лінгвістичної точки зору. Розглянуто основні праці в рамках міжособистісної та масової комунікації. Здійснено різнобічний огляд досліджень феномена політичної маніпуляції, а також визначена роль мовних засобів у процесі маніпуляції. Маніпуляція – це невід'ємне від мовної діяльності явище, що має особливу значущість для політиків, явище, яке неправильно розглядати у виключно негативній площині. У фокусі уваги автора знаходиться ефект маніпуляційного впливу, що зумовлюється лінгвопрагматичним акцентом проведеного дослідження. Політичний дискурс характеризується маніпулятивними особливостями з метою ведення пропагандистського конфлікту, який досягається за допомогою різних мовних одиниць і методів, зокрема таких, як номіналізація, евфемізми, прецедентні феномени. Політичний дискурс ЗМІ має великий вплив на формування громадської думки, що робиться за допомогою вищезазначених інструментів мовного маніпулювання.

У статті розглядаються особливості маніпулятивних технологій політичного дискурсу. Гострота проблеми маніпулятивного потенціалу мови визначається безпосереднім спілкуванням між інституціалізованим адресантом і масовим адресатом, що має місце в політичному дискурсі ЗМІ. Надано короткий аналіз видів маніпулювання в залежності від характеру інформаційних перетворень, що обумовлює наявність специфічних рис мови політики, а також використання спеціальних засобів, що сприяють реалізації основних функцій політичного дискурсу.

На думку автора, засоби масової інформації формують нову політичну реальність, в якій маніпуляційні технології перетворюються на ключовий інструмент керування політичною поведінкою мас.

Ключові слова: дискурс, політичний дискурс, чеський політичний дискурс, маніпуляція, мовні засоби політичної маніпуляції

Євланова А. А. Место феномена манипуляции в политическом дискурсе

Статья посвящена рассмотрению проблемы политической манипуляции с лингвистической точки зрения. Рассмотрены основные труды в рамках межличностной и массовой коммуникации. Осуществлен разносторонний обзор исследований феномена политической манипуляции, а также определена роль средств языка в процессе манипуляции. Манипуляция – это неотъемлемое от речевой деятельности явление, имеющее особую значимость для политиков, явление, которое неправильно рассматривать в исключительно негативной плоскости. В фокусе внимания автора находится эффект манипуляционного воздействия, что предопределяется лингвопрагматическим акцентом предпринятого исследования. Политический дискурс характеризуется манипулятивными особенностями с целью ведения пропагандистского конфликта, который достигается с помощью различных языковых единиц и методов, таких как номинализация, эвфемизмы, прецедентные феномены. Политический дискурс СМИ оказывает огромное влияние на формирование общественного мнения, что делается с помощью вышеназванных инструментов речевого манипулирования.

В статье рассматриваются особенности манипулятивных технологий политического дискурса. Острота проблемы манипулятивного потенциала речи определяется непосредственным общением между институциализированным адресантом и массовым адресатом, что имеет место в политическом дискурсе СМИ. Дан краткий анализ видов манипулирования в зависимости от характера информационных преобразований, что обуславливает наличие специфических черт языка политики, а также использование специальных средств, способствующих реализации основных функций политического дискурса.

По мнению автора, средства массовой информации формируют новую политическую реальность, в которой манипуляционные технологии превращаются в ключевой инструмент управления политическим поведением масс.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, чешский политический дискурс, манипуляция, языковые средства политической манипуляции

Oleksandra Ievlanova. The place of the phenomenon of manipulation in political discourse

The article examines issues of political manipulation from the linguistic point of view. Diversified review of studies of the phenomenon of political manipulation was accomplished and the role of means of language in the process of manipulation was described. It is postulated that manipulation inherently belongs to the people's speech and in particular to the speech of the politicians. In this respect, it is deemed to be wrong to study manipulation in an exclusively negative light. The focus of the research is the effect of the manipulatory impact and this interest is predetermined by the emphasis on the linguo-pragmatic aspects of communication.

Political discourse is characterized by manipulative features in order to conduct a propaganda conflict, which is achieved using various linguistic units and methods, such as nominalization, euphemisms, precedent phenomena. The political discourse of the media has a huge impact on the formation of public opinion, which is done with the help of the above tools of speech manipulation.

The article examines the features of manipulative technologies of political discourse. The severity of the problem of the manipulative potential of speech is determined by direct communication between the institutionalized addressee and the mass addressee, which takes place in the political discourse of the media. A brief analysis of the types of manipulation depending on the nature of

information transformations is given, which determines the presence of specific features of the language of politics, as well as the use of special tools that contribute to the implementation of the main functions of political discourse.

According to the author, the media are forming a new political reality in which manipulation technologies become a key instrument of political behaviour of the masses.

Key words: manipulation, political manipulation, means of language in political manipulation

Одним із завдань нашого дослідження є виявлення мовних репрезентацій маніпулятивного впливу на свідомість адресата. Маніпуляція (маніпулювання) є об'єктом вивчення в психології, психолінгвістиці. В основі цього явища лежать психологічні механізми впливу. Маніпулятивний вплив вивчають у рамках міжособистісної (Е. Берн [1], Д. Майерс [11], П. Екман [5], М. Зайцева [6], Є. Доценко [4], І. Левицька [10] та ін.) та масової комунікації, де маніпуляція набуває форми політичної та комерційної пропаганди, реклами (П. Бурдьє [2], Г. Грачов [3], С. Кара-Мурза [8], Г. Почепцов [13], М. Чмейркова [18], М. Гавлік [19], Я. Гоффманнова [19], Й. Бартошек [17], О. Мюллерова, [21] І. Земан [19] та ін.).

Незважаючи на велику кількість досліджень проблеми маніпулювання, на сьогоднішній день недостатньо відомо, як слова впливають на людей. Очевидно, що соціальна влада намагається діяти, використовуючи силу слів. Відомо, що слова можуть бути інструментом мислення, зливатися в інформаційні потоки та надавати можливість здійснювати певну дію.

Інформаційна активність володіє потужним потенціалом змінювати співвідношення владних ієрархій. Інформація може бути нестійкою, оскільки змінюються умови її взаємодії з владою. Інформаційна активність у цей час стає ефективнішою, ніж влада. Дана ситуація може бути результатом як простої бездіяльності влади, так і результатом якісної (активної, агресивної) гри зі сторони опозиції. Таким чином моделюється і ситуація виборів – відбувається необхідний для побудови нової ієрархії розрив існуючих у суспільстві ієрархічних зв'язків. Вони служать для стабілізації системи, їх розрив направляє енергію на відновлення системи, при цьому система може прийняти нову конфігурацію. Інакше кажучи, спочатку відбувається захоплення інформаційного простору, інформаційної влади, потім – реальної влади [20, с. 16].

У процесі політичної комунікації співвідношення «мова – реальність» може змінюватися в бік переваги мови над дійсністю. Цей процес отримав назву «функція конструювання мовної дійсності» (О. Шейгал), «креативна функція мови» (Б. Норман) чи «функція створення ілюзій» (А. Соломоник). А. Соломоник стверджує, що в співвідношенні «людина – реальність – знакова система» мова здатна створювати ілюзорну дійсність, замінюючи нею реальний світ [14, с. 219].

Активне залучення свідомості адресата до інформаційних потоків політичного дискурсу призводить до модифікації існуючої в його

свідомості картини політичного світу. При цьому зберігаються її основні компоненти, але змінюється ставлення до них. Ця картина світу може спонукати адресата до зміни реального світу, до спроби наблизити існуючі реалії до змодельованої свідомістю віртуальної дійсності [22, с. 255].

Термін «маніпуляція» в своєму прямому значенні визначається як «складний прийом, складні дії над чимось, здійснені з певною ціллю» (тут і далі переклад мій. – О. Є.) [24, с. 90]. У сучасному значенні цього терміна маніпуляція отримує новий об'єкт – людину, її свідомість.

Порівнюючи дефініції поняття «маніпуляція» зі словників та численних робіт (у тому числі зарубіжних), Є. Доценко дійшов висновку, що в більшості джерел відсутнє чітке визначення цього терміна, однак вдається виявити ознаки, які використовуються дослідниками для його визначення, а також узагальнити критерії цього поняття:

- 1) родова ознака – психологічний вплив;
- 2) відносини маніпулятора до адресата як до засобу досягнення власних цілей;
- 3) бажання отримати односторонній вигравш;
- 4) прихований характер впливу (як факту впливу, як і його спрямування);
- 5) використання (психологічної) сили, гра на слабкостях;
- 6) спонукання, мотиваційне привнесення;
- 7) майстерність та вправність у здійсненні маніпулятивних дій.

Сам дослідник тлумачить маніпуляцію як вид психологічного впливу для прихованого вторгнення в психіку адресата цілей, побажань, намірів чи установок, які не співпадають з тими, які на цей момент є в наявності в адресата. Маніпуляція – це психічний вплив, який направлений на неявне спонукання адресата до вчинення потрібних маніпулятору (адресанту) дій [4, с. 50-60].

Запропоновані іншими дослідниками дефініції терміна «маніпуляція» фактично відбивають ті ж самі ознаки цього явища. Наприклад, С. Кара-Мурза визначає маніпуляцію як «програмування думок та устремлень мас, їх настроїв, психічний стан з метою забезпечити таку поведінку, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції» [8, с. 16].

В «Енциклопедії політики» терміни «маніпуляція» та «маніпулювання» є синонімічними та тлумачаться як політична інформаційна обробка окремих осіб, груп, громадської думки в цілому в інтересах деяких політичних, економічних чи інших осіб та структур. Система засобів ідеологічного та духовно психологічного впливу на масову

свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей має цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку для формування їх спрямування. Від пропаганди маніпулювання відрізняється прихованим характером впливу [23, с. 230].

Більшість дослідників відзначають дві основні ознаки маніпуляції: прихований характер впливу адресанта-маніпулятора на адресата-маніпульованого та використання різного роду спотворень дійсності. Маніпулятивний вплив визначається як «прихована транзакція» [1, с. 390], «приховане програмування особистісних відносин» [18, с. 231]. Одна з головних умов такого впливу полягає в тому, що адресатові потрібно відчувати, що він самостійно приймає те чи інше рішення. Друга характеристика маніпулятивного впливу, яка часто являється основною при визначенні поняття маніпуляції, – це використання різного роду спотворення почутого чи побаченого [1, с. 457]. Маніпуляція, таким чином, визначається як цілеспрямоване спотворення інформації, маскування дійсності.

За В. Чернявською, вплив на свідомість може бути особливим мовним формулюванням, націленим на впровадження в свідомість іншої особистості певних оцінок, думок, відносин та діє не завжди прямо і не обов'язково пов'язаний з помилковими фактами викладу [15, с. 15].

Для досягнення поставлених цілей маніпулятивна трансформація інформації може бути представлена декількома способами:

- спотворення інформації (від відкритої брехні до зміщення в семантичному полі);
- приховування інформації (замовчування, вибіркова подача матеріалу);
- маніпуляція зі способом подачі матеріалу;
- маніпуляція з часом викладу матеріалу (порядок викладу та обговорення відомостей безпосередньо впливають на оцінку та засвоєння інформації);
- перенавантаження адресата відомостями, які відібрані за будь-яким параметром.

Існує декілька підходів щодо визначення мовної маніпуляції:

- прихований чи неявно виражений вплив мови на думку чи поведінку адресата, спроба схилити його до своєї точки зору, бажання отримати вигоду для себе, маскуючи свої істинні наміри;

- специфічна мовна поведінка в процесі спілкування, яке направлене на спонукання співрозмовника вчинити не вигідну для нього (але вигідну для маніпулятора) дію, при цьому прихований характер спонукання полягає в тому, що і його мета, і процес навмисно приховуються від адресата;

- різновид маніпулятивного впливу, який вчиняється шляхом вправного використання певних ресурсів мови з метою прихованого

впливу на когнітивну та поведінкову діяльність адресата [9, с. 67].

У даному дослідженні мовна маніпуляція в контексті політичного дискурсу буде розумітися як форма спілкування, яка забезпечена вербальними засобами (технікою побудови, в тому числі з метафоричним моделюванням, риторичними прийомами та ін.), навмисний прийом комунікації, який представляє собою цілеспрямований вплив на особистість (чи групу людей) та викликає в індивіда проти його волі модифікацію існуючої в його свідомості лінгвоментальної картини політичного світу. Мета мовної маніпуляції – впровадження у відносно стійку систему поглядів та установок людини таких цілей, відносин та намірів, які не співпадають з існуючими і які індивід (адресат впливу) не може сформулювати самостійно. Це призводить до появи в об'єкта впливу певного емоційного настрою чи до вчинення ним певних вчинків [23, с. 217].

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет вважав, що народним масам у цілому притаманні вроджена психічна функція наслідування, інстинкт стремління до певного зразка [12, с. 178].

Цю точку зору підтримує і С. Зелінський, який вважає, що маси концептуально схильні до маніпуляції, і більшість індивідів насправді бажать підкорятися [7]. Будь-який народ схильний до підкорення, щоб у нього був свій цар (вождь, лідер, президент), якому народ згодом буде беззаперечно підкорятися. Тобто довірити своє життя людині, яка вибрана лідером, та вже ні про що не думати, виконуючи вказівки з верхів. Тому що вчиняти щось, що вигадане самими собою, означає нести за це відповідальність. Індивід з готовністю вчиняє те, що бажать інші, тому що, по-перше, це не складає особливих труднощів, по-друге, це не входить у гостре протиріччя з його нормами поведінки, а по-третє, зробивши подібне, він у підсумку ще і надає комусь послугу.

Питання щодо етичної сторони феномена маніпуляції свідомістю, точніше, її здійснення з метою досягнення адресантом своїх політичних цілей, залишається дискусійним.

Так, Й. Бартошек характеризує маніпуляцію як «духовне придушення» [17, с. 13]. Такої ж позиції притримується С. Кара-Мурза, який вважає маніпуляцію свідомості аморальною, оскільки жертва маніпуляції втрачає можливість раціонального вибору, її бажання програмуються зовні, що фактично є ліквідацією головних громадянських прав [8, с. 49].

С. Доценко притримується іншої думки та вважає, що в багатьох життєвих ситуаціях маніпуляція є благом, оскільки спілкування відносить домінування із застосуванням насильства та маніпуляції свідомістю – до більш гуманних стосунків [4, с. 66].

На нашу думку, приховане управління, яке вчиняється з гуманними цілями, є цілком

прийнятним. Маніпуляція є однією з головних механізмів самозбереження товариства, невід'ємним та необхідним складником політичної діяльності президентів, яка направлена на об'єднання громадян однієї країни, їх згуртування, регулювання соціальних процесів,

запобігання соціальних конфліктів, мобілізацію ресурсів для досягнення бажаних результатів, прогресивний розвиток суспільства, збереження балансу всередині нього, але в деяких випадках має негативне забарвлення.

Література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Минск: Попурри, 2003. 848 с.
2. Бурдые П. О телевидении и журналистике. Москва: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2002. 160 с.
3. Грачев Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва: ЭСКИМО, 2003. 153 с.
4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва: ЧеРо; Юрайт, 2000. 342 с.
5. Екман П. Теория брехни. Київ: Країна мрій, 2012. 320 с.
6. Зайцева М. О. Засоби маніпулятивного впливу в сучасному політичному дискурсі. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13093/1/Zaitseva_101-104.pdf (дата звернення 28. 05. 2018).
7. Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ (Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методов). URL: <https://psyfactor.org/lib/zel.htm> (дата звернення 12. 02. 2021).
8. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва: Эксмо, 2005. 832 с.
9. Копнина Г. А. Речевое манипулирование: учеб. пособие. Москва: Флинта, 2008. 176 с.
10. Левицька І. М. Проблема еволюції феномену маніпуляції: культурно-історичний аспект. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2014_4_40 (дата звернення 21. 08. 2018).
11. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург: Разумный мир, 2010. 234 с.
12. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания. Москва: АСТ, 2008. 347 с.
13. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук, 2001. 656 с.
14. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. Москва: Молодая гвардия, 1995. 352 с.
15. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия. Москва: Флинта, 2006. 136 с.
16. Шейгал Е. И. Театральность политического дискурса. URL: <http://www.philology.ru/linguisticscl/shevgal-00.htm> (дата звернення 03. 04. 2016).
17. Bartošek J. K televizním politickým debatám. Tvar. 1997. Č. 11. S. 11–16.
18. Čmejrková S., Hoffmannová J. Jazyk, média, politika. Praha: Academia, 2003. 316 s.
19. Čmejrková S., Havlík M., Hoffmannová J., Müllerová O., Zeman J. Styl mediálních dialogů. Praha: Academia, 2013. 319 s.
20. Havlík M. The role of prosody in a Czech talk-show. Philadelphia: John Benjamins. 178 s.
21. Müllerová O. Žánry a syntaktické rysy mluvených projevů. Ostrava: Ostravská univerzita, 2000. 211 s.
22. Nekvapil J. Management jazykový. Praha: Lidové noviny, 2002. 270 s.
23. Odaloš P. Charakteristiky a techniky slovenskej politickej komunikácie / S. Čmejrková – J. Hoffmannová // Jazyk, media, politika. Praha: Academia, 2003. S. 217–243.
24. Planavá I. Jak to spolu, mluvíme. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1992. 567 s.

References

1. Bern, E. Iгры, v kotorye igrayut lyudi. Lyudi, kotorye igrayut v igrы. Minsk: Popurri, 2003. 848 s.
2. Burd'e, P. O televidenii i zhurnalistike. Moskva: Fond nauchnyh issledovanij «Pragmatika kul'tury», 2002. 160 s.
3. Grachev, G. V. Manipulirovanie lichnost'ju: organizacija, sposoby i tehnologii informacionnoo-psiologicheskogo vozdejstvija. Moskva: JeSKIMO, 2003. 153 s.
4. Docenko, E. L. Psihologija manipuljacji: fenomeny, mehanizmy i zashhita. Moskva: CheRo; Jurajt, 2000. 342 s.
5. Ekman, P. Teorija brehni. Kii'v: Kraїna mrij, 2012. 320 s.
6. Zajceva, M. O. Zasobi manipuljativnogo vplivu v suchasnomu politichnomu diskursi. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13093/1/Zaitseva_101-104.pdf (data zvernennja 28. 05. 2018).
7. Zelinskij, S. A. Manipuljácii massami i psihoanaliz (Manipulirovanie massovymi psihicheskimi processami posredstvom psihoanaliticheskikh metodik). URL: <https://psyfactor.org/lib/zel.htm> (data zvernennja 12. 02. 2021).
8. Kara-Murza, S. G. Manipuljacija soznaniem. Moskva: Jeksmo, 2005. 832 s.
9. Koptina, G. A. Rechevoe manipulirovanie: ucheb. posobie. Moskva: Flinta, 2008. 176 s.
10. Levic'ka, I. M. Problema evoljucii fenomenu manipuljacji: kul'turno-istorichnij aspekt. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2014_4_40 (data zvernennja 21. 08. 2018).
11. Majers, D. Social'naja psihologija. Sankt-Peterburg: Razumnyj mir, 2010. 234 s.
12. Ortega-i-Gasset, H. Vosstanie mass. Degumanizacija iskusstva. Beshrebetnaja Ispanija. Moskva: ACT, 2008. 347 s.
13. Pochepcov, G. G. Teorija kommunikacii. Moskva: Refl-buk, 2001. 656 s.
14. Solomonik, A. Semiotika i lingvistika. Moskva: Molodaja gvardija, 1995. 352 s.
15. Chernjavskaja, V. E. Diskurs vlasti i vlast' diskursa. Problemy rechevogo vozdejstvija. Moskva: Flinta, 2006. 136 s.

16. Shejgal, E. I. Teatral'nost' politicheskogo diskursa. URL: <http://www.philology.ru/linguisticsl/shejgal-00.htm> (data zvernennya 03. 04. 2016).
17. Bartošek, J. K televizním politickým debatám. Tvar. 1997. Č. 11. S. 11 –16.
18. Čmejrková S., Hoffmanová J. Jazyk, média, politika. Praha: Academia, 2003. 316 s.
19. Čmejrková, S., Havlík. M., Hoffmannová, J., Müllerová, O., Zeman, J. Styl mediálních dialogů. Praha: Academia, 2013. 319 s.
20. Havlík, M. The role of prosody in a Czech talk-show. Philadelphia: John Benjamins. 178 s.
21. Müllerová, O. Žánry a syntaktické rysy mluvených projevů. Ostrava: Ostravská univerzita, 2000. 211 s.
22. Nekvapil, J. Management jazykový. Praha: Lidové noviny, 2002. 270 s.
23. Odaloš, P. Charakteristiky a techniky slovenskej politickej komunikácie / S. Čmejrková – J. Hoffmannová // Jazyk, media, politika. Praha: Academia, 2003. S. 217 – 243.
24. Planavá, I. Jak to spolu, mluvíme. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1992. 567 s.

Евланова Александра Александровна, доктор философии, младший научный сотрудник отдела славянских языков, Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины (ул. М. Грушевского, 4, Киев-1, 01001, Украина); e-mail: a.ievlanova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1098-0538>

Oleksandra Ievlanova, Doctor of Philosophy, Junior Researcher of Slavic Languages Department, Potebnia Institute of Language of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Grushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine); e-mail: a.ievlanova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1098-0538>

Систематизація термінологічних словників у спеціальному словникарстві

Тетяна Олексіївна Петрова

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мовних дисциплін,

Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва
(Харківська область, Харківський район, п/в «Докучаєвське – 2», 62483, Україна);
e-mail: t-petrova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

Статтю присвячено дослідженню однієї з актуальних проблем термінографії, що вивчає спеціальні джерела, займається виробленням принципів і засад укладання термінологічних словників різних типів, їхнім систематизуванням, а також упорядкуванням та уніфікуванням національної термінології.

Проблема систематизації термінографічних видань є важливою для лінгвістики: вона привертає прискіпливу увагу й українських, і зарубіжних мовознавців, але єдиного набору ознак для розрізнення словників ще не існує.

Звернено увагу на те, що сучасне спеціальне словникарство потребує упорядкованого опису термінологічних лексиконів і їхніх різновидів. Мовознавці створюють типології, класифікації, видові й типологічні класифікації словників. Схематично ієрархію підпорядкованості спеціальних видань можна відобразити так: лінгвістичні словники (*тип*) → системні словники (*підтип*) → професійні словники (*клас*) → термінологічні словники (*вид*) → ... (*різновид*). Зміст поняття «типологія» ширший, ніж сутність поняття «класифікація». Відповідно, запропоновано використовувати термін *систематизація термінологічних словників* на позначення упорядкованого опису термінографічних видань з їхнім розподілом на типи, підтипи, види, підвиди за спільними ознаками й призначенням.

З'ясовано, що проаналізовані авторитетні типології та класифікації термінологічних словників побудовані як таксономічні системи, що ґрунтуються на прагматичних ознаках. Вони визначають спеціальне призначення словників, розподіляють їх за структурними, функційними та іншими ознаками, установлюють характерні риси мега-, макро- й мікроструктури видань. Досліджені типології та класифікації не є повними, оскільки вони орієнтовані лише на наявні термінологічні словники.

Доведено, що систематизувати термінографічні джерела необхідно з урахуванням можливих перспективних різновидів спеціальних видань на потребу часу й науки, зокрема, «словника майбутнього» – термінологічного словника комбінованого типу.

Ключові слова: класифікація словників, типологія словників, термінографія, спеціальне словникарство, термінологічний словник, систематизація термінологічних словників

Петрова Т. А. Систематизация терминологических словарей в специальной лексикографии

Статья посвящена исследованию одной из актуальных проблем терминографии, сфокусированной на изучении специальных источников, разработке принципов и основ составления терминологических словарей различных типов, на их систематизировании, а также на упорядочении и унификации национальной терминологии.

Проблема систематизации терминографических изданий важна для лингвистики: она привлекает пристальное внимание и украинских, и зарубежных языковедов, однако единого набора признаков для различения словарей еще не существует.

Обращено внимание на то, что современная специальная лексикография требует упорядоченного описания терминологических словарей и их разновидностей. Языковеды создают типологии, классификации, видовые и типологические классификации словарей. Схематически иерархию подчиненности специальных изданий можно представить так: лингвистические словари (*тип*) → системные словари (*подтип*) → профессиональные словари (*класс*) → терминологические словари (*вид*) → ... (*разновидность*). Содержание понятия «типология» шире, чем сущность понятия «классификация». Соответственно, предложено использовать термин *систематизация терминологических словарей* для обозначения упорядоченного описания терминографических изданий с их делением на типы, подтипы, виды, подвиды по общим признакам и назначению.

Выяснено, что проанализированные авторитетные типологии и классификации терминологических словарей построены как таксономические системы, основанные на прагматических признаках. Они определяют специальное назначение словарей, распределяют их по структурным, функциональным и другим признакам, устанавливают характерные черты мега-, макро- и микроструктуры изданий. Исследованные типологии и классификации не являются полными, поскольку они ориентированы только на имеющиеся терминологические словари. Доказано, что систематизировать терминографические источники необходимо с учетом возможных перспективных разновидностей специальных изданий, что зависит от требований времени и науки, в частности, «словаря будущего» – терминологического словаря комбинированного типа.

Ключевые слова: классификация словарей, типология словарей, терминография, специальная лексикография, терминологический словарь, систематизация терминологических словарей

Tetiana Petrova. Classification of dictionaries of terms in special lexicography

The article is devoted to one of the recent problems of terminography, which studies terminological dictionaries, deals with the development of principles and bases how to comply terminological lexicons of different types, concerns with their classification, as well as arrangement and unification of national terminology.

The problem of classification of terminographic editions is of great importance: it constantly attracts meticulous attention of Ukrainian and foreign linguists, however nowadays there is no any unified set of features for distinguishing dictionaries.

It was specified that modern terminological lexicography requires a classified description of terminological dictionaries of different types. Linguists create typologies, classifications, as well as specific and typological classifications of dictionaries. Schematically, the hierarchy of subordination of special editions can be displayed as it follows: linguistic dictionaries (*type*) → system dictionaries

(*subtype*) → professional dictionaries (*class*) → terminological dictionaries (*kind*) → ... (*variable kinds*). The meaning of the term „typology” is broader than the essence of the concept „classification”. Correspondingly, it is proposed to use the term *classification of terminological dictionaries* to denote an arranged description of terminographic editions with their division into types, subtypes, classes, and subclasses according to common features and purpose.

It is found out that examined reliable typologies and classifications of terminological dictionaries are structured as taxonomic systems based on pragmatic features. They determine the special purpose of dictionaries, divide them according to structural, functional and other features, and establish characteristic features of mega-, macro-, and microstructure of editions. The researched typologies and classifications are not complete, as they focus only on available terminological dictionaries. The necessity of terminological edition classification was proved; it should be noted that possible perspective of variable kinds of special editions for the needs of time and science should be taken into the account, in particular, the “dictionary of the future” – a terminological dictionary of a combined type.

Key words: classification of dictionaries, typology of dictionaries, terminography, terminological lexicography, terminological dictionary, classification of terminological dictionaries

Словник – це всесвіт, розташований
в алфавітному порядку.
Анатоль Франс

Словникарство – самостійна галузь загального мовознавства. Спеціальне словникарство (термінографія) інтегрує теоретичні й практичні знання різних наук. Термінологічний словник, як відомо, є одним із різновидів лінгвістичних словників, що відображає спеціальну лексику галузі (галузей) чи підгалузі (підгалузей) певної науки. Систематизація термінологічних словників – це групування термінографічних видань за спільними ознаками. Явище диференціації термінологічних словників розглядають у системі термінографічної проблематики.

Вивченню питання щодо класифікації (систематизації) термінологічних словників у східнослов'янському мовознавстві присвячено низку досліджень українських (В. Дубічинського [3; 4], О. Іванової [5], М. Комової [8; 9], В. Широкова [16] та ін.), російських (З. Комарової [7], В. Лейчика [10] та ін.) і білоруських (В. Перерви [12], В. Щербіна [18] та ін.) науковців. Проблема систематизації термінографічних праць постійно привертає увагу мовознавців, однак єдиної уніфікованої системи чи набору критеріїв для їхнього поділу ще не існує, що й визначає актуальність цієї наукової студії.

На початку ХХІ ст. у науковій літературі дослідники вживають як абсолютні синоніми номінації *термінографія*, *термінологічна лексикографія*, *спеціальна лексикографія*, *термінологічне словникарство* [9], а також *спеціальне словникарство* [13, с. 103]. Між спеціальною і термінологічною лексикографією зарубіжні науковці не відстежують фактичних відмінностей, однак вони вбачають відмінність між загальною і спеціальною лексикографією, що спричинено орієнтованістю останньої на потреби користувача в певних специфічних фахових ситуаціях [19]. Утім, з'ясовуючи структуру й місце лексикографії в системі мовознавчих дисциплін, О. Демська, як і Г. Войтів та О. Кровинська, розмежовують зміст таких термінів, пор.: *лексикографія* –

теоретична лексикографія – і *словникарство* – «практика укладання словників (разом з комерційним словниковим виробництвом)» [2, с. 18; 1, с. 245]. Наведені вище інтерпретації, як видається, створюють хибне розуміння структури галузі як науки й призначення її розділів, зокрема *теоретичної лексикографії*, *практичної лексикографії* та ін. До того ж О. Демська в тексті аналізованої публікації вживає (на одній сторінці) як синоніми терміни *тлумачна лексикографія* і *тлумачне словникарство*, відхиляючись від обраної позиції. Як наслідок, виникає плутанина в терміновживанні, зумовлена неуніфікованістю одиниць.

На переконання авторки цієї статті аналізовані терміни тотожні за значенням, що підтверджує і СУМ-20, пор.: «**ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ**, і, ж. 1. Збирання слів певної мови, укладання їх у систему й видання у вигляді словника; словникарство. <...> // Розділ мовознавства, що розробляє теоретичні принципи укладання словників. <...> 2. Сукупність словників певної мови або галузі знань» [22]. Відповідно, одиниці *термінографія* і *спеціальне словникарство* кваліфікуємо як синоніми.

Поняття «термінографія» почали використовувати в 70-х рр. ХХ ст. Об'єкт термінографії – спеціальний словник; предмет – вироблення принципів і засад укладання термінологічних словників різних типів; завдання – систематизування, упорядкування й уніфікування національної термінології.

Основними функціями термінографії є систематизувальна, довідкова та навчальна. Сучасна термінологічна лексикографія потребує систематизованого опису спеціальних словників і їхніх різновидів. Сьогодні дослідники розробляють типології та класифікації словників термінів, а також здійснюють видову й типологічну їхні класифікації. Деякі українські науковці використовують терміни *типологія* і *класифікація* як синоніми [15, с. 660]. Лексикографічні видання тлумачать ці одиниці так: *класифікація* – «1) розподіл чого-небудь за класами згідно з наявними ознаками, напр. К. наук, К. мов»

[21, с. 526]; *типологія* – «класифікація предметів або явищ за спільними ознаками» [21, с. 892]. Аналіз змісту наведених терміноодиниць засвідчує наявність синонімних зв'язків.

Однак А. Шрейдер не отожднює зміст цих термінів і стверджує, що *типологію* потрібно розглядати як підгрунтя *класифікації*, що формується на гносеологічному статусі поняття «тип» [7, с. 1–5]. На думку М. Комової, класифікація є «ефективним способом систематизації знань, а також презентації особливостей, важливих ознак та характеристик досліджуваного об'єкта» [8, с. 144]. Відповідно, названа дослідниця пояснює *класифікацію словників* як «практичний систематизований опис словників та їхніх жанрів, що склалися історично в тій чи тій національній лексикографічній традиції» [8, с. 144].

Досліджуючи особливості мов світу, О. Селіванова застосовує термін «типологічна класифікація мов» [15, с. 60]. Названа вчена розуміє зміст поняття «тип» ширше, ніж «клас». Розкриваючи суть терміна *класифікаційна типологія*, автор «Словника сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. Загнітко відсилає до синоніма *типологія таксономічна* (стосовно мов) [20, с. 46, с. 50]. Отже, А. Загнітко також визначає обсяг поняття «тип» як ширший, ніж «клас». Сутність видової й типологічної класифікацій лексикографічних праць полягає в диференціації об'єктів вивчення за певними визначальними ознаками. «Видову й типологічну класифікаційні схеми створюють на основі різних логічних процесів. Якщо в основу видової класифікації покладено диференціацію ознак, то в основу типологізації – їхню інтеграцію» [8, с. 145].

Отже, спираючись на практику вживання аналізованих вище термінів і враховуючи неуніфікованість їхнього використання, у цьому дослідженні оперуємо терміном *систематизація термінологічних словників*, що вважаємо доцільним на позначення упорядкованого опису термінографічних видань з їхнім розподілом на типи, підтипи, види, підвиди за спільними ознаками й призначенням.

Мета статті – проаналізувати авторитетні типології та класифікації термінологічних словників; **завдання** – вивчити критерії диференціації спеціальних словників, що запропоновані українськими й закордонними дослідниками.

Термінологічні словники розподіляють за різними критеріями, що характеризують певний аспект аналізу видання. Більшість системних характеристик термінологічних словників містить від чотирьох [4] до 11 класифікаційних ознак [7]. Так, спеціальні видання розрізняють за *ознаками* (5 од. [12]; 11 од. [7]; 7 од. [5]; 3 од. з внутрішнім поділом [8]), *диференційними*

ознаками (6 од. [10]), *критеріями* (3 од. [18]) та ін.

У 2000-х рр. М. Комова здійснює *видову й типологічну класифікацію* термінологічних словників. В основу видової класифікації спеціальних видань дослідниця кладе три блоки ознак відповідно до різних характеристик, зокрема: «1.1. Класифікація за інформаційним складником», «1.2. Класифікація за матеріальним складником документів», «1.3. Класифікація за обставинами існування в зовнішньому середовищі» (див. схему [8, с. 145]). Кожен з блоків є критерієм для побудови класифікаційного ряду за пріоритетними ознаками. Ці ряди утворюють багаторівневу структуру класифікаційної схеми видів термінологічних словників. Найсуттєвішими типотворювальними ознаками М. Комова називає «цільове призначення» й «читацьке призначення» [8, с. 145].

Класифікуючи масив білоруських спеціальних словників (понад 1100 назв), В. Щербін використовує три критерії – *генетичний, параметричний і дисциплінарний*. Зазначений автор виділяє такі групи словників: 1) за *генетичним критерієм* – проектні, описові термінологічні, нормативні термінологічні, державні й галузеві; 2) за *параметричним критерієм* (враховуючи словникові показники) – перекладні (дво- і багатомовні) термінологічні; тлумачні термінологічні; навчальні термінологічні; вказівні спеціальні; енциклопедичні термінологічні; спеціальні довідники; народно-діалектні спеціальні; корпусні спеціальні; ідеографічні термінологічні; глосграфічні термінологічні; етимологічні термінологічні; запозичених термінів; класифікаційні словники; електронні (автоматичні, машинні) термінологічні; дериватографічні спеціальні; експериментальні термінологічні; картинні (ілюстративні) спеціальні; спеціальні концептуарії; 3) за *дисциплінарним критерієм* – біологічні словники; історичні (хронологічні); математичні; лінгвістичні; технічні; юридичні; медичні; мистецтвознавчі; сільськогосподарські; географічні; фізичні; архітектурні; геологічні; літературознавчі; військові; хімічні словники. Науковець вважає, що означена класифікація термінографічних видань «дозволить систематизувати, зробити осяжним великий масив довідкових видань» (переклад мій. – Т. П.) [18, с. 16–20].

Проаналізувавши різні підходи вчених до систематизування лексикографічних джерел, а також відстеживши в наукових працях диференціацію понять «типологія словників» і «класифікація словників», у 10-х рр. ХХІ ст. Я. Капанов розробляє *типологічну класово-видову організацію лексикографічних джерел* на основі п'яти критеріїв: 1) об'єкт словникового опису – енциклопедичні, лінгвістичні / філологічні, енциклопедично-лінгвістичні / енциклопедично-філологічні (усього три типи); 2) спосіб організації лексики – алфавітний, гніздовий, алфавітно-гніздовий, ідеографічний; 3) кількісний склад

лексикографічного джерела й обсяг лексикографічної інформації – великі, середні, малі / короткі (кишенькові) класи словників; 4) спосіб подання лексичного значення слова – одномовні, двомовні, багатомовні словники (класи); 5) функції, цілі, призначення та параметри опису лексикографічної одиниці: лінгвістичні / філологічні словники поділяють на підтипи – системні (тлумачні, власне системні, професійні / зокрема, види – термінологічні, спеціальні, класифікатори, термінологічні тезауруси й мінімуми/) і довідникові (науково-довідкові, практично-довідкові / нормувальні/) [6, с. 188–191]. Указаний дослідник робить такий висновок: панівним є термін *тип*, що «включає поняття нижчого порядку – *підтип* і *клас*, які <...> можна розподіляти на вид, різновид. Схематично це виглядає так: ТИП → ПІДТИП → КЛАС → ВИД → РІЗНОВИД» [6, с. 187]. Таку систематизацію словників уважаємо доцільною і найбільш переконливою. З урахуванням викладеного визначаємо місце термінологічного словника в цій схемі-ланцюжку: лінгвістичні словники (*тип*) → системні словники (*підтип*) → професійні словники (*клас*) → термінологічні словники (*вид*) → ... (*різновид*).

Схема, що репрезентована вище, побудована на ієрархічності, тобто підпорядкованості вужчого за обсягом поняття ширшому за змістом. Вона актуалізується в розділах наук (переважно природничого напрямку), що займаються вивченням і виявленням типів, подібних за набором внутрішніх характеристик об'єктів та ін., – типології та систематики.

Складність систематизації термінологічних словників (як і загальномовних) полягає в неможливості виділення єдиної диференційної ознаки для їхнього поділу. Погоджуємося з думкою О. Іванової, що абсолютно очевидним є зв'язок класифікації термінологічних словників з їхніми структурними особливостями та функціями. Унаслідок детального аналізу вказана вище дослідниця виділяє сім ознак фахових словників, що створюють основу класифікаційної системи: 1) *тематичний обсяг* – поліфункційні, багатогалузеві, галузеві, вузькогалузеві; 2) *спосіб семантизації та призначення словника* – тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні, енциклопедичні (довідники, енциклопедії, енциклопедичні словники, ілюстративні словники), інформаційні (класифікатори, рубрикатори, дескрипторні, словники частотні); 3) *функція словника* – інвентаризаційні й нормативні; 4) *аспектна орієнтація* – словник термінів (словник нових термінів), словник номенклатурних одиниць, словник терміноелементів, орфографічний словник термінів, фразеологічний словник; 5) *обсяг*

словника – повний, короткий, словник-мінімум; 6) *порядок розміщення лексичного матеріалу* – формальний (алфавітні, алфавітно-гніздові), тематичний (тематично-алфавітні, ідеографічні); 7) *носії інформації* – електронні й паперові словники [5, с. 90–94].

Нині, як бачимо, виділяють нові типи словників за носієм інформації. В. Широков наголошує, що сьогодні «проблема класифікації та типології вже на новому рівні, а саме на такому, де традиційні й комп'ютерні словникові системи розглядаються з єдиного методологічного погляду. Зазначений підхід має не лише теоретичне, а й технологічне значення, оскільки дозволяє встановити відповідність між традиційними й комп'ютерними словниковими системами й у такий спосіб скористатися всім надбанням традиційної лексикографії як у власне комп'ютерній лексикографії, так і взагалі при побудові лінгвістичного забезпечення інформаційних систем» [16, с. 80]. Відмінність електронного словника від паперового полягає, очевидно, у використанні алфавітного або гніздового порядку розміщення одиниць у друкованому виданні. Гніздовий спосіб розміщення термінів відображає їхній взаємозв'язок в описуваній терміносистемі, але утруднює пошук потрібної одиниці. Електронний словник подає терміни в необхідному для користувача порядку. Електронні словники успадковують деякі проблеми звичайних словників, наприклад, неповнота словника й підтримання його в актуальному стані. Означені проблеми не так помітно виражені, як у їхніх паперових першоджерелах, але все-таки вони трапляються.

Отже, наведений матеріал засвідчує, що науковці невпинно намагаються створити універсальну зведену систему найрізноманітніших термінографічних видань. Вибудовування розглянутих типологій і класифікацій термінологічних словників – це спроба згрупувати наявні видання як таксономічну систему. Сьогодні назріла потреба розробити модель системи спеціальних праць з урахуванням можливих нових їхніх різновидів, зокрема, термінологічного словника комбінованого типу (в якому поєднуються параметри енциклопедичного й лінгвістичних / акцентного, антонімів, синонімів, орфографічного, тлумачного / словників) [14, с. 133–134], словника авторської фахової метамови та ін.

Обсяг значення поняття «типологія» ширший, ніж зміст поняття «класифікація». Під час зведення термінографічних праць в єдину систему пропонуємо використовувати термін *систематизація термінологічних словників* і керуватися схемою, що визначає ієрархічний ланцюг підпорядкованості термінографічних праць: лінгвістичні словники (*тип*) → системні словники (*підтип*) → професійні словники (*клас*) → термінологічні словники (*вид*) → ... (*різновид*). Необхідно коректно вживати терміни *типологія* і *класифікація*, зважаючи на рівень проведення таксономічного аналізу спеціальних видань.

Здійснене дослідження авторитетних типологій та класифікацій термінологічних словників засвідчує, що їхню основу формують прагматичні критерії, які (1) диференціюють словники за структурними, функційними та іншими аспектами, (2) визначають особливості мега-, макро- й мікроструктури словників і разом з тим (3) указують на їхнє спеціальне призначення. Розглянуті типології та класифікації є ґрунтовними, виваженими, але не

всеохопними. Сучасна метатермінографія під час систематизування словників повинна враховувати не лише наявні, а й можливі різновиди фахових видань, а також розробляти їхні проєкти, наприклад, «словник майбутнього» – термінологічний словник комбінованого типу. Перспективним видається з'ясування місця «словника майбутнього» в загальній системі, а також вивчення національної традиції та новаторства щодо систематизування українських термінологічних словників.

Література

1. Войтів Г., Кровинська О. Науковий осередок українського словникарства у Львові: історія і досвід. *Теле- і радіожурналістика*. 2019. Вип. 18. С. 245–255.
2. Демська О. М. Два аспекти лексикографії: місце у системі мовознавчих дисциплін і структура. *Магістеріум: Мовознавчі студії*. 2009. Вип. 37. С. 18–23.
3. Дубичинский В. В., Метешкин К. А. Место и роль современной лексикографии в методологии науки. *Прикладная лингвистика: сб. науч. ст.* 2005. С. 26–32.
4. Дубичинський В. В. Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп'ютерні технології: навч. посіб. Харків: НТУ «ХПІ», 2004. 203 с.
5. Іванова О. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки. *Українська мова*. 2006. № 4. С. 84–94.
6. Капранов Я. В. Типологічна класово-видова організація лексикографічних джерел. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: зб. наук. пр.* 2014. Вип. 25. С. 183–198.
7. Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. 156 с.
8. Комова М. Класифікація термінологічних словників. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2008. № 620. С. 144–148.
9. Комова М. Українська термінографія (1948–2002): Бібліограф. покажчик. Львів: Ліґа-Прес, 2003. 112 с.
10. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Москва: КомКнига, 2006. 3-е изд. 256 с.
11. Маслов Ю. В. Введение в языкознание: учеб. для филол. спец. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Высш. шк., 1987. 272 с.
12. Перерва В. М. О принципах и проблемах отбора терминов и составления словаря терминологических словарей. *Проблематика определенных терминов в словарях разных типов*. 1976. С. 190–204.
13. Петрова Т. О. Теоретико-практичне значення рецензій на українські термінологічні словники кінця ХХ ст. – поч. ХХІ ст. *Проблеми загального і слов'янського мовознавства*. 2019. № 3. С. 96–106.
14. Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу: монографія. Харків: ТОВ «ТІП», 2018. 227 с.
15. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
16. Широков В. А. Феноменология лексикографических систем. Київ: Наук. думка, 2004. 330 с.
17. Шрейдер Ю. А. Типология как основа классификации. *Научно-техническая информация*. 1981. Сер. 2. С. 1–5.
18. Щербин В. Генетическая, параметрическая и дисциплинарная классификации белорусских терминологических словарей. *Українська термінологія і сучасність*. 2009. Вип. VIII. С. 15–20.
19. Bergholtz H., Sandro N. Subject-field components as integrated parts of LSP dictionaries. *Terminology*. 2006. Vol. 12. No. 2. P. 281–303. URL: <http://dx.doi.org/10.1075/term.12.2.07ber> (дата звернення 20.07.2020).

Довідкова література

20. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 4. 388 с.
21. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт [та ін.]. Київ: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 2000. 1017 с.
22. Словник української мови: у 20 т. Т. 1–6 (А – КВАРТА). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=47223&page=1490> (дата звернення 27.08.2020).

References

1. Vojtiv, G., Krovyn's'ka, O. (2019). Naukovy`j oseredok ukrajin's'kogo slovny`karstva u L`vovi: istoriya i dosvid. *Tele- i radiozhurnalisty`ka*, 18, 245–255.
2. Dems`ka, O. M. (2009). Dva aspekty` leksy`kografii: misce u sy`stemi movoznavchy`x dy`scy`plin i struktura. *Mag`isterium: Movoznavchi studiyi*, 37, 18–23.
3. Dubichinskij, V. V., Meteshkin, K. A. (2005). Mesto i rol' sovremennoj leksikografii v metodologii nauki. *Prikladnaja lingvistika: sb. nauch. st.*, 26–32.
4. Dubichy`ns'ky`j, V. V. (2004). Ukrajin's`ka leksy`kografiya: Istoriya, suchasnist` ta komp'yuterni tehnologiyi: navch. posib. Harkiv: NTU «XPI». 203 s.
5. Ivanova, O. (2006). Terminologichni slovny`ky` : klasy`fikacijni oznaky`. *Ukrajins`ka mova*, 4, 84–94.

6. Kapranov, Ya. V. (2014). Ty`pologichna klasovo-vy`dova organizaciya leksy`kografichny`x dzherel. *Problemy` semanty`ky`, pragmaty`ky` ta kognity`vnoyi lingvisty`ky`*: zb. nauk. pr., 25, 183–198.
7. Komarova, Z. I. (1991). Semanticheskaja struktura special'nogo slova i ee leksikograficheskoe opisanie. Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta. 156 s.
8. Komova, M. (2008). Klasy`fikaciya terminologichny`x slovny`kiv. *Visny`k Nacz. un-tu «Lvivs`ka politexnika». Seriya «Problemy` ukrayins`koyi terminologiyi»*, 620, 144–148.
9. Komova, M. (2003). Ukrayins`ka terminografiya (1948–2002): Bibliograf. pokazhchy`k. L`viv: Liga-Pres. 112 s.
10. Lejchik, V. M. (2006). Terminovedenie: predmet, metody, struktura. Moskva: KomKniga, 2006. 3-e izd. 256 s.
11. Maslov, Ju. V. (1987). Vvedenie v jazykoznanie: ucheb. dlja filol. spec. vuzov. 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: Vyssh. shk. 272 s.
12. Pererva, V. M. (1976). Oprincipah i problemah otbora terminov i sostavlenija slovnika terminologicheskikh slovarej. *Problematika opredelenij terminov v slovarjah raznyh tipov*, 190–204.
13. Petrova, T. O. (2019). Teorety`ko-prakty`chne znachennya recenzij na ukrayins`ki terminologichni slovny`ky` kincya XX st. – poch. XXI st. *Problemy` zagal'nogo i slov`yans`kogo movoznavstva*, 3, 96–106.
14. Petrova, T. O. (2018). Fitomelioraty`vna terminologiya suchasnoyi ukrayins`koyi movy` ta yiyi vidobrazhennya v terminologichnomu slovny`ku kombinovanogo ty`pu: monografiya. Xarkiv: TOV «TPG». 227 s.
15. Selivanova, O. O. (2008). Suchasna lingvisty`ka: napryamy` ta problemy`: pidruchny`k. Poltava: Dovkillya-K. 712 s.
16. Shy`rokov, V. A. (2004). Fenomenologiya leksy`kografichny`x sy`stem. Ky`yiv: Nauk. dumka. 330 s.
17. Shrejder, Ju. A. (1981). Tipologija kak osnova klassifikacii. *Nauchno-tehnicheskaja informacija*, 2, 1–5.
18. Shherbin, V. (2009). Geneticheskaja, parametricheskaja i disciplinarnaja klassifikacii belorusskikh terminologicheskikh slovarej. *Ukraïns`ka terminologija i suchasnist'*, VIII, 15–20.
19. Bergenholtz, H., Sandro, N. (2006). Subject-field components as integrated parts of LSP dictionaries. *Terminology*, 12/ 2, 281–303. URL: <http://dx.doi.org/10.1075/term.12.2.07ber> (data zvernennia 20.07.2020).

Reference Literature

20. Zagnitko, A. (2012). Slovny`k suchasnoyi lingvisty`ky`: ponyattya i terminy`. Donecz`k: DonNU. T. 4. 388 s.
21. Slovny`k inshomovny`x sliv: 23000 sliv ta terminologichny`x slovospoluchen` (2000) / uklad. L. O. Pustovit [ta in.]. Ky`yiv: Dovira: UNVCz «Ridna mova». 1017 s.
22. Slovny`k ukrayins`koyi movy`: u 20 t. T. 1–6 (A – KVÁRTA). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=47223&page=1490> (data zvernennia 27.08.2020).

Петрова Татьяна Алексеевна, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры языковых дисциплин, Харьковский национальный аграрный университет имени В. В. Докучаева (Харьковская область, Харьковский район, п/о «Докучаевское – 2», 62483, Украина); e-mail: t-petrova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

Tetiana Petrova, PhD in Philology, Docent, Associate Professor at the Department of Linguistic Disciplines, Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchaiev (Kharkiv region, Kharkiv district, p/o «Dokuchaievske – 2», 62483, Ukraine); e-mail: t-petrova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9534-9891>

До проблеми грецизмів в українських арго

Євген Олександрович Редько

кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

(майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна);

e-mail: yevhen.redko@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

У статті розглянуто грецькі запозичення в українських лірницько-ремісницьких арго в контексті генези та розвитку східнослов'янських «таємних мов». Проаналізовано основні мовознавчі погляди на проблему грецизмів у білоруських, російських та українських історичних соціолектах, висловлені впродовж XIX–XXI століть, запропоновано низку критичних зауваг щодо деяких підходів до згаданої проблеми. Особливу увагу приділено критиці «протоофенської теорії» В. Бондалетова, зокрема твердженню про винятковий вплив «умовної мови» російських мандрієвних торговців як «праарго» на інші східнослов'янські соціолекти. Систематизовано й прокоментовано погляди етнографів та лінгвістів щодо позамовних причин формування спільного фонду грецизмів у східнослов'янських «таємних мовах». Численні грецизми, наявні в українських лірницько-ремісницьких арго, досліджено на тлі інших східнослов'янських соціолектів: в основу дослідження покладено зіставний метод, що мало на меті встановлення субстандартних лексем, найближчих до грецького етимона за внутрішньою та зовнішньою формою. Це дало змогу припустити, у який конкретний соціолект чи соціолектну групу потрапляли аналізовані аргоїзми, як вони ширилися далі іншими соціолектами, зазнаючи різноманітних фонетичних, дериваційних та значеннєвих трансформацій. Згаданий метод, реалізований на матеріалі грецьких запозичень у вітчизняних субстандартних системах, уможливив уявлення автором поглядів на генезу українських лірницько-ремісницьких арго, зокрема чіткіше оприявнив спільний білорусько-український аргоїтичний масив і перехідні «контактні» соціолекти, які запозичували велику кількість лексем із зазначеного масиву.

Ключові слова: українські арго, грецькі запозичення, типологія та генеза східнослов'янських соціолектів, аргоїтичні ізолекси, етимологія, перехідні соціолекти

Редько Е. А. К проблеме грецизмов в украинских арго

В статье рассмотрены греческие заимствования в украинских лирично-ремесленных арго в контексте генезиса и развития восточнославянских «тайных языков». Проанализированы основные взгляды языковедов на проблему грецизмов в белорусских, русских и украинских исторических социолектах, высказанные в течение XIX–XXI веков, предложен ряд критических комментариев к некоторым подходам к данной проблеме. Особое внимание уделено критике «протоофенской теории» В. Бондалетова, в частности утверждению об исключительном влиянии «условного языка» русских странствующих торговцев как «праарго» на другие восточнославянские социолекты. Систематизированы и прокомментированы взгляды этнографов и лингвистов относительно внеязыковых причин формирования общего фонда грецизмов в восточнославянских «тайных языках». Многочисленные грецизмы в украинских лирическо-ремесленных арго исследованы в сравнении с другими восточнославянскими социолектами: в основание данного исследования положен сравнительный метод, с помощью которого установлены субстандартные лексемы, наиболее близкие по внешней и внутренней форме к греческому етимону. Это позволило предположить, в какой конкретный социолект или группу социолектов происходило заимствование и как заимствованные аргоизмы распространялись по другим социолектам, подвергаясь различным фонетическим, деривационным и смысловым трансформациям. Указанный метод, реализованный на материале греческих заимствований в украинских субстандартных системах, позволил упрочить авторскую позицию относительно генезиса украинских лирическо-ремесленных арго, в частности более четко продемонстрировал наличие общего белорусско-украинского аргоического массива и переходных «контактных» социолектов, которые заимствовали большое количество лексических единиц из него.

Ключевые слова: украинские арго, греческие заимствования, типология и генезис восточнославянских арго, аргоические изолексы, этимология, переходные социолекты

Yevhen Redko. To the Problem of Greek Loanwords in the Ukrainian Argots

The article considers Greek borrowings in the Ukrainian lyric-craft argots in the context of the genesis and development of the East Slavic „secret languages”. The main linguistic views on the problem of Greek borrowings in the Belarusian, Russian and Ukrainian historical sociolects expressed during the XIX–XXI centuries are analyzed, a number of critical remarks on some approaches to the problem are offered. Particular attention is paid to the critique of V. Bondaletov's „Proto-Ofenian theory”, in particular to the statement of the exceptional influence of the sociolect of Russian itinerant traders as „praargot” on other East Slavic sociolects. The views of ethnographers and linguists on the extra-linguistic reasons for the formation of a common fund of Greek borrowings in the East Slavic „secret languages” are systematized and commented on. Numerous Greek borrowings in the Ukrainian lyric-craft argots have been studied on the background of other East Slavic sociolects: the study is based on a comparative method aimed at establishing substandard lexical units the most similar to the Greek etymon in the internal and external forms. This enabled to conclude to which specific sociolect or sociolect group the analyzed argots belong, as well as how they spread further among other sociolects, undergoing various phonetic, derivational and semantic transformations. The method mentioned above implemented on the basis of Greek borrowings in the domestic substandard systems enabled to emphasize the author's views on the genesis of the Ukrainian lyric-craft argots, in particular, more clearly revealed the common Belarusian-Ukrainian argotic array and transitional „contact” sociolects, borrowing a great number of lexical units from it.

Key words: Ukrainian argots, Greek borrowings, typology and genesis of East Slavic argots, argotical isolexes, etymology, transitional sociolects

1896 року Ватрослав Ягіч, аналізуючи слов'янські арго, у монографії «Таємні мови у слов'ян» зауважив зв'язок окремих соціолектних лексем із грецькими словами [15, с. 2, 13, 14 та ін.]. Ягічеве спостереження, однак, навіть під ту пору навряд можна було визнати за надто оригінальне, бо ж чимало збирачів східнослов'янських «умовних мов» повідомляли про грецькі запозичення в них. Зокрема, ще за понад сто років до згаданої монографії відомий природознавець Петер-Сімон Паллас, укладаючи на замовлення Катерини Другої порівняльний словник усіх мов та наріч, зазначав стосовно арго суздальських офенів: «Щодо суздальського наріччя, то воно змішане почасти з довольних слів, а почасти з грецьких на російські обернутих <...> торги, що від Суздаля аж до Греції одбуваються, можуть зміні сій бути за причину» (тут і далі переклад мій. – С. Р.) [8, с. III].

Власне, ледь не в кожній помітній «соціолектологічній» розвідці XIX століття, писаній про арго прохачів, лірників, ремісників чи мандрівних крамарів (дрібнонош), можна натрапити на авторські коментарі щодо грецьких запозичень у цих субстандартних системах. Переважно такі коментарі залишали етнографи та краєзнавці, тож ішлося радше про припущення й неможливі спостереження, які ґрунтувалися почасти на хибних уявленнях. Навіть відомих дослідників не оминула ця «пошесть»: Ізмаїл Срезневський, указавши на зв'язок окремих арготизмів із грецькою мовою, виводив офенський соціолект від фінської мови [9], а Володимир Даль, навпаки, зауважував, що «уявлювана схожість офенської мови з грецькою ледь не обмежена словом *хирки*» [4, с. 59].

Фактично лише в першій половині XX століття субстандартний матеріал починають вивчати професійні лінгвісти, тож проблема грецизмів у східнослов'янських арго набуває наукового осмислення. Зокрема, чи не першим на неї звернув увагу Макс Фасмер, який у «Греко-слов'янських етюдах» [13] подав низку етимологічних коментарів щодо російських арготизмів, пізніше цей матеріал він використав у славнозвісному «Етимологічному словнику російської мови». Водночас найґрунтовніше цю проблему вивчили вже наші сучасники: ідеться про фундаментальні розвідки Василя Бондалетова [1; 2] та Альони Лукашанець [5], які докладно описали грецизми у східнослов'янських арго, запропонували нові й уточнили чимало давніх етимологій. На основі спільного фонду грецизмів у зазначених соціолектах Василь Бондалетов навіть висловив гіпотезу, що «всі ці арго становлять своєрідні „діалекти“, або місцеві варіанти, колись спільної офенської мови» (т. зв. «протоофенська теорія») [2, с. 52]; однак говорити про офенську мову як

«протоарго» досить сумнівно, адже кількісні та якісні показники не свідчать про таку її особливість щодо українських соціолектів (частково ми порушували цю проблему в [7, с. 111]).

Здавалося б, згадані науковці ґрунтовно дослідили грецькі запозичення у східнослов'янських соціолектах з погляду їхнього походження, а отже, ці лексеми не становлять помітної аргологічної проблеми. Однак грецизми важливі передусім як ключ до проблеми формування зазначених субстандартних систем, тож мета нашої статті – проаналізувати арготизми грецького походження в контексті генези українських історичних соціолектів, зокрема встановити місце запозичення таких лексем, простежити зв'язки між конкретними соціолектами, визначити основні типи змін, яких зазнавали такі запозичення, переходячи з однієї субстандартної системи в іншу.

Перш ніж перейти до аналізу грецизмів в українських історичних соціолектах, висловимо кілька загальних тез щодо розглядуваної проблеми. Насамперед варто зауважити, що на сьогодні остаточно не встановлено, у який спосіб грецизми потрапляли у східнослов'янські арго: серед можливих шляхів зазначають торгівлі зв'язки з греками на території Русі та поза її межами [2, с. 59–60; 11, с. 144–145; 12, с. 23]; контакти з грецькими колоністами, що населяли Причорномор'я [3, с. 8; 10, с. 21]; вплив освітніх закладів (хоч його й критиковано у [11, с. 144–145]) та релігійних практик [2, с. 57]; ми схильні вважати, що, імовірно, ідеться про всі згадані способи, однак вони різняться за часом (про це стверджує й Василь Бондалетов у [1, с. 77; 2, с. 57, 59–60]). Утім, чітко визначити час входження грецьких лексем у східнослов'янські арго так само проблематично: він пов'язаний безпосередньо з виникненням цих арго, тобто, імовірно, ідеться про ранньомодерний період (XV–XVI ст., див. [3; 14], хоч той-таки Василь Бондалетов стверджує, що це відбулося в XIV ст. [2, с. 59]); ми розглядали цю проблему в [7, с. 110]).

Отже, більш-менш чітко можна встановити лише конкретні зв'язки грецьких лексем та окремих східнослов'янських соціолектів, а також зв'язки цих соціолектів з іншими субстандартними системами. Щоб визначити такі зв'язки, ми проаналізували т. зв. спільний фонд грецизмів – ідеться про грецькі лексеми, наявні в арго всіх східнослов'янських народів, – на матеріалі українських історичних соціолектів (наш список налічує приблизно 80 лексем). У формуванні цього списку були використані відповідні переліки грецизмів із розвідок Василя Бондалетова [1], Альони Лукашанець [5] і наша картотека арготизмів, зібрана з наявних українських арготичних словників. В основу аналізу був покладений зіставний метод: ми порівнювали різні варіанти запозиченої лексеми, намагалися встановити варіант, найближчий до грецького відповідника (така близькість до етимона

може вказувати на місце входження грецької лексеми у східнослов'янські соціолекти).

Щоб унаочнити зазначений метод, продемонструємо його використання на прикладі гр. *αυγάδα* 'корова' (тут і далі подаватимемо в дужках вказівку на ареал побутування соціолекту; російські та білоруські джерела подано за «Індексом лексики умовних мов торговців, ремісників, жебраків» [6, с. 438–696]).

Усі варіанти лексеми *αυγάδα* у східнослов'янських арго ми розподілили на чотири групи: 1) варіанти, найближчі до етимона: *алыда* (Кричев, Новороспск), *авлида* (Поділля); 2) варіанти лише зі зміною початкового голосного: *улыда* (Калуга); 3) варіанти з кількома фонетичними змінами: *лыба*, *улыба* (Калуга), *олыкиша* (Володимир, Кострома), *алынь* (Нижній Новгород), *алынья* (Суздаль), *алытка*, *алытьга* (Нерехта), *аланя* (Кашин), *алуныя*, *алуха* (Углич), *олонья* (Симбірськ); 4) варіанти з протетичними формами та іншими змінами: *гавлита* (Тернопільщина), *гавлидка* (Тернопільщина, Полтавщина), *євлюдка*, *євлюдка*, *євлютка* (Чернігів), *явлида* (Могильов, Шклов), *явлитка* (Мінськ), *явлидка* (Харків), *вольня* (Володимир, Рязань), *галыда* (Дорогобуж), *голыня* (Нерехта), *калыба* (Тула), *кулыба* (Орел), *трубеха* (Володимир, Галич, Нерехта, Калуга, Одоев, Кашин, Калязин, Торопець, Брянськ), *слобина* (Володимир), *лубеха*, *лыбеха* (Калуга), *труба* (Тверь), *трубис* (Бежецьк), *облыря* (Рязань). Це дало змогу припустити, що лексема *αυγάδα* потрапила найперше в соціолекти, належні до білорусько-українського масиву, а звідти перейшла в т. зв. перехідні арготичні говірки (про цей масив і перехідні говірки див. [7]; в аналізованому випадку йдеться про дорогобузьке та калузьке арго). Натомість форми на зразок *трубеха*, поширені в мовленні офенів, виникли вже під впливом калузьких варіантів: біл.-укр. *алида* → кал. *улыда* → *улыба* → *лыбеха* → *лубеха* → оф. *трубеха*.

Такий аналіз ми застосовували щодо всієї множини грецизмів в українських арго й виокремили дві групи соціолектизмів (ці групи кількісно приблизно однакові; з огляду на обмежений формат статті подаємо лише кілька арготизмів із кожної групи). До першої групи належать грецизми, в яких складно або взагалі неможливо встановити місце запозичення (фонетичні зміни в більшості арго однакові або рівнозначні):

άλας 'сіль' – найближчими видаються варіанти *алось* (Нерехта), *аласть* (Тула), однак вони досить унікальні на тлі чіткого розподілених варіантів із початковим г у межах білорусько-українського масиву (*галасть* (Чернігів, Гомель), *галасц* (Мінськ), *галость* (Шклов, Брянськ, Могильов), *галусть* (Чернігів, Поділля, Тернопільщина), *гануска* (Харків),

голос (Могильов); до нього дотичні *галысть* (Калуга), *галысь* (Дорогобуж)) і початковим й у російських соціолектах (*яласть* (Калуга), *ялуныя* (Галич), *ялость* (Суздаль), *ялось* (Володимир));

γάλα 'молоко' – наявні варіанти не дають змогу чітко визначити місце запозичення (пор. *гаймо* (Тернопільщина), *галимо* (Дорогобуж, Тернопільщина), *галымо* (Калуга), *галыво* (Гомель, Чернігів), *галым* (Пенза), *галыо* (Тула), *галымо* (Суздаль, Володимир, Калуга, Чернігів, Могильов, Брянськ, Гомель, Харків), *галыцо* (Нерехта), *големо* (Мінськ));

δέκα 'десять' – варіант *декан* наявний у білоруських, українських та російських соціолектах; інші варіанти на зразок білоруського *дзекан* чи українського *дікона* відбивають діалектні особливості, однак такі особливості навряд можна потрактувати як свідчення вторинності цих форм;

δύο 'два' – у російських арго переважає форма *здю* (Суздаль, Володимир, Кострома, Тула, Самара, Брянськ), тоді як в українських та білоруських форми похідні, вочевидь, від *два* – *двеня* (Чернігів, Поділля), *двиня* (Тернопільщина, Могильов, Чернігів, Гомель), *дзвиня* (Мінськ);

ένας 'один' – варіанти розподілені нерівномірно в межах східнослов'янських арго (пор. *йоний* (Тернопільщина, йонний (Шклов), *ёной* (Володимир, Калуга, Галич), *ёный* (Володимир, Рязань, Калуга, Могильов, Гомель) та ін.);

κειμαι 'лежати; спати' – форми з кореневим е наявні як у російських (*кемать* (Нерехта, Торопець)), так і в українських соціолектах (*кемить* (Тернопільщина, Поділля)), хоча загалом найпоширеніший варіант цього грецизму в східнослов'янських арго *кимать* (Тернопільщина, Харків, Суздаль, Володимир, Кострома, Шклов, Симбірськ, Пенза, Чернігів, Рязань, Брянськ, Мінськ, Гомель);

παίρνω 'брати' – у російських арго переважають форми, пов'язані з *еперить*, в українських та білоруських – з *яперить*.

До другої групи ми зараховуємо арготизми, у яких можна встановити місце запозичення, зокрема:

Θεός 'бог' – форми *хвес*, *ахвес*, *офвес* 'бог' охоплюють увесь білорусько-український масив; саме слово *офеня*, вочевидь, походить від *хвес*; у російських соціолектах це слово побутувало в значенні 'ікона', вторинному до 'бог' (власне, офені торгували й іконами; пор. із польськими торговцями ікон, яких називали охвесниками);

άνδρας 'чоловік' – так само охоплює весь білорусько-український масив; у російських соціолектах цього слова майже не вживано;

βροχή 'дощ' – пор. біл.-укр. *ракцей*, *рахт*, *рахта*, *рахтій*; інші східнослов'янські соціолекти мають форми з протетичними г або т (наприклад, *графон* (Володимир), *трухлей* (Калуга));

εκκλησία 'церква' – пор. біл.-укр. *клюса* та форми з протетичними голосними в російських соціолектах на зразок *оклюга* (Володимир);

καπηλειό 'шинок, корчма' – форми *канфель*, *канфеля*, *канфиль* (Володимир), *каня* (Нерехта,

Кострома, Углич, Калуга, Дорогобуж, Могильов, Шклов, Тула), *кафіль* (Твер), *кафим* (Торопець) очевидно вторинні проти *капелья* (Тернопільщина), *капиля* (Поділля, Тернопільщина);

кóво ‘різати; рубати’ – похідні наявні лише в українських та білоруських арго: *копсати* ‘бити’ (Поділля, Тернопільщина), *копсаються* ‘битися’ (Берестя), *копсацель* ‘розбійник’ (Мінськ), *копсаць* ‘бити’ (Могильов), *копсиць* ‘молотити’ (Могильов) та ін.;

крéас ‘м’ясо’ – найближча форма наявна в білоруських арго – *креасо* (Мінськ), хоча загалом переважає форма *кресо* (Володимир, Галич, Нерехта, Шклов, Рязань, Брянськ, Могильов, Чернігів, Гомель) або її фонетичні варіанти *креса*, *крисо*.

У межах цієї групи переважають грецизми, що мають найближчі варіанти саме в українських та білоруських арго, тобто можна гіпотетично стверджувати про те, що вони запозичені саме в ці соціолекти. Щоправда, є й кілька грецизмів, які мають виразно ближчі варіанти в російських соціолектах, наприклад *áçïos* ‘достойно’ – в українських арго фіксуємо лише *кисяев* (Харків), тоді як у російських і білоруських арго наявні форми *касєй*, *косєй* тощо; *χρυσός* ‘золото’ – у російських соціолектах активно вживані форма *хруст* ‘рубль’ та її похідні, тоді як в українських соціолектах її зафіксовано лише у варіантах *хрусень*, *хрустень* (Харків), *хрусть* (Чернігів), *хруц* (Волинь) – остання під впливом білоруських соціолектів. Найчастіше такі субстандартні одиниці наявні лише в кількох українських арго (передусім тих, які географічно близькі до ареалу російських соціолектів), тож можемо припустити, що

йдеться про одиничні запозичення внаслідок інтерференційних субстандартних впливів – це саме можна сказати й про згадані вище «білорусько-українські» арготизми в соціолектах прилеглих російських територій, що їх ми називаємо «перехідними соціолектами».

Інколи між російськими та білорусько-українськими соціолектами помітна різниця в позначенні однакових понять, оприявнена, зокрема, у грецизмах: пор. в українських арго форми, утворені від грецизму *βλέπω* ‘дивитися’ (наприклад, *вліпати*), тоді як у російських арго переважає форма *веришатъ*; форма *керить/кирить* ‘пити’ типова для багатьох східнослов’янських арго, однак в офенському ареалі переважає лексема *бусать* ‘пити’ тощо.

Отже, проаналізувавши спільний фонд грецизмів у східнослов’янських арго, можемо дійти висновку, що ці одиниці були запозичені переважно в соціолекти, належні до білорусько-українського арготичного масиву, і звідти внаслідок контактів між носіями арго потрапляли в сусідні російські субстандартні системи (соціолекти Брянщини, Смоленщини, Калужчини). В окремих випадках такі лексеми могли «мандрувати» до ареалу поширення російських торгових соціолектів (передусім офенської мови). Деякі грецизми, щоправда, проходили протилежний шлях: унаслідок тісних торговельних зв’язків вони потрапляли в офенську мову, а вже звідти – в інші східнослов’янські соціолекти. Відповідно перспективи нашого дослідження вбачаємо в дальшому вивченні лексики східнослов’янських арго та визначенні нових міжарготичних зв’язків, що дасть змогу об’єктивно осмислити проблему формування східнослов’янських історичних соціолектів.

Література

1. Бондалетов В. Д. Греческие заимствования в русском, украинском, белорусском и польском арго (к проблеме генезиса и контактирования социальных диалектов славянских языков). *Этимология* 1980. Москва, 1982. С. 64–78.
2. Бондалетов В. Д. Греческие элементы в условных языках русских торговцев и ремесленников. *Этимологические исследования по русскому языку*. Москва, 1972. С. 20–25.
3. Горбач О. Арго українських лірників. *Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософський факультет*. Мюнхен, 1957. Ч. 1. С. 5–44.
4. Даль В. И. О наречиях русского языка. По поводу опыта великорусского словаря, изданного вторым отделением императорской академии наук. *Вестник Императорского Русского Географического Общества*. 1852. Ч. VI, кн. 1. С. 1–72.
5. Лукашанец А. Г. Грецизмы в восточнославянских соціолектах. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: збірник наукових доповідей*. Київ, 2009. С. 383–390.
6. Приемьшева М. Н. Тайные и условные языки в России XIX в. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. Ч. 2. 696 с.
7. Редько Є. «Дві слові» про генезу українських арго. *Acta universitatis palackianae olomucensis. Facultas philosophica. Philologica* 2020. *Ucrainica IX. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc, VUP 2020, 109–113.
8. Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. Санкт-Петербург, 1787–1789. Отд. 1. 1787. VI, 418 с.
9. Срезневский И. И. Афинский язык в России. *Отечественные записки*. 1839. Т. V, Отдел VII. Смесь. С. 1–12.
10. Студинский К. Лірники. Львів: [б.в.], 1894. 56 с.

11. Тиханов П. Черниговские старцы (Псалки и криптоглассон). *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов, 1899–1900. Вып. 2. С. 65–158.
12. Тихонравов К. Н. Офени Владимирской губернии. *Владимирский сборник. Материалы для статистики, этнографии, истории и археологии Владимирской губернии*. Москва, 1857. С. 22–27.
13. Фасмер М. Греко-славянские этюды. III. Греческие заимствования в русском языке. *Сборник Отделения русского языка и словесности*. 1909. Т. 86. 236 с.
14. Шевельов Ю. Українське слово вантаж і проблема «арготичних суфіксів». Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 1995. Т. 4. С. 131–146.
15. Jagič V. Die Geheimsprachen bei den Slaven. *Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften*. Wien, 1896. Bd. 133. 80 s.

References

1. Bondaletov, V. D. (1982). Grecheskiye zaимstovaniya v russkom, ukrainском, belorusском i polskom argo (k probleme genezisa i kontaktirovaniya sotsialnykh dialektov slavyanskikh yazykov). *Etimologiya* 1980, 64–78.
2. Bondaletov, V. D. (1972). Grecheskiye elementy v uslovnykh yazykakh russkikh torgovtsev i remeslennikov. *Etimologicheskiye issledovaniya po russkomu yazyku*, 20–25.
3. Horbach, O. (1957). Argo ukraїnyskykh lirnykiv. *Naukovi zapysky Ukrayinskoho Vilnoho Universytetu. Filosofichnyi fakultet. Ch. 1*, 5–44.
4. Dal, V. I. (1852). O narechiyakh russkogo yazyka. Po povodu opyta velikorussskogo slovarya izdannogo vtorym otdeleniyem imperatorskoy akademii nauk. *Vestnik Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Ch. VI. kn. 1*, 1–72.
5. Lukashanets, A. G. (2009). Gretsizmy v vostochnoslavjanskikh sotsiolektakh. *Movy ta kultury u noviy Yevropi: kontakty i samobutnist: zbirnik naukovykh dopovidey*, 383–390.
6. Priyemysheva, M. N. (2009). *Taynyye i uslovnyye yazyki v Rossii XIX v.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya. Ch. 2.
7. Redko, Ye. (2020). «Dvi slovi» pro henezu ukraїnyskykh argo. *Acta universitatis palackianae olomucensis. Facultas philosophica. Philologica 2020. Ucrainica IX. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*, 109–113.
8. *Sravnitelnyye slovari vseh yazykov i narechiy. sobrannyye desnitseyu vsevysochayshey osoby*. Sankt-Peterburg. 1787–1789. Otd. 1. 1787.
9. Sreznevskiy, I. I. (1839). Afinskiy yazyk v Rossii. *Otechestvennyye zapiski. T. V. Otdel VII. Smes*, 1–12.
10. Studinskiy, K. (1894). *Lirnyky*. Lviv.
11. Tikhonov, P. (1899). Chernigovskie startsy (Psalki i kriptoglasson). *Trudy Chernigovskoy gubernskoy arkhivnoy komissii. Vyp. 2*, 65–158.
12. Tikhonravov, K. N. (1857). Ofeni Vladimirskoy gubernii. *Vladimirskiy sbornik. Materialy dlya statistiki, etnografii, istorii i arkheologii Vladimirskoy gubernii*, Moskva, 22–27.
13. Fasmer, M. (1909). Greko-slavyanskiye etyudy. III. Grecheskiye zaимstovaniya v russkom yazyke. *Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti. T. 86*.
14. Shevelov, Yu. (1995). Ukraїnske slovo vantazh i problema «argotychnykh sufiksiv». *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva. Nova seriya. T. 4*, 131–146.
15. Jagič, V. (1896). Die Geheimsprachen bei den Slaven. *Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften. Bd. 133*.

Редько Евгений Александрович, кандидат филологических наук, доцент кафедры украиноведения, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (площадь Свободы, 6, Харьков, 61022, Украина); e-mail: yevhen.redko@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

Yevhen Redko, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Studies Department, V. N. Karazin Kharkiv National University (6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: yevhen.redko@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

Фреймовий підхід до мотивації власних назв

Галина Володимирівна Зимовець

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу загального мовознавства,

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

(вул. М.Грушевського, 4, Київ-1, 01001, Україна);

e-mail: galynazymovets@gmail.com; https://orcid.org/0000-0002-6232-7469

У статті обґрунтовується використання фреймового підходу до аналізу мотивації власних назв. В його основі лежить діяльнісна концепція мови, згідно з якою семантика мовних одиниць формується в процесі комунікації на підставі суб'єктивних уявлень про предмети об'єктивної дійсності. У межах цього підходу до уваги беруться не лише власне мовні, а й енциклопедичні знання про референти. Відтак для аналізу мотивації істотно враховувати весь комплекс уявлень, які у мовця є про референт. Номінатор при виборі назви спирається на певний мотив, який подекуди залишається затемненим для адресата. Внутрішня форма слова відображає цілий спектр різних ознак, які, з позиції номінатора, мають певну дотичність до відповідного об'єкта. Власні назви в момент своєї появи також мають прозорий мотив, зрозумілий номінатору, відображаючи ті або інші характеристики об'єкта номінації. Спираючись на цю теоретичну модель було проаналізовано мотивацію українських ергонімів, що дозволило окреслити структуру фрейма бізнесової діяльності, який активізується в процесі номінації підприємств і організацій. Основними слотами цього фрейма є 1) предмет діяльності; 2) адресат діяльності, тобто потенційний клієнт або партнер; 3) адресант, тобто діяч, агент, який щось виробляє або надає послуги; 4) місце здійснення діяльності в широкому сенсі, включно з типом приміщень/об'єктів і географічною прив'язкою; 5) організаційна форма діяльності. Додатковими слотами фрейма, інтегрованими в слоти адресанта та адресата, є 6) цінності (прагмо-аксіологічно мотивація) та 7) індивідуальні й колективні символи (символічна мотивація). Останні два слоти ґрунтуються на інтенціональному компоненті значення мотиваторів. Фрейм відображає стереотипне уявлення про ситуацію міжособистісної взаємодії в суспільно-економічній сфері.

Ключові слова: мотивація, ергонім, фрейм, метонімія, метафора, оцінка, символ

Зимовець Г. В. Фреймовый подход к мотивации имен собственных

В статье обосновывается использование фреймового подхода к анализу мотивации имен собственных. В его основе лежит деятельностная концепция языка, согласно которой семантика языковых единиц формируется в процессе коммуникации на основании субъективных представлений о предметах объективной действительности. В рамках данного подхода учитываются не только собственно языковые, но и энциклопедические знания о референте. Поэтому для анализа мотивации существенно учитывать весь комплекс представлений, имеющихся у говорящего о референте. Номинатор при выборе названия базируется на определенном мотиве, который иногда остается затемненным для адресата. Внутренняя форма слова отображает целый спектр различных признаков, имеющих, с позиции номинатора, отношение к соответствующему объекту. Имена собственные в момент своего появления также имеют прозрачный мотив, понятный мотиватору, отображая те или иные характеристики объекта номинации. Основываясь на данной теоретической модели, нами была проанализирована мотивация украинских эргонимов, что позволило определить структуру фрейма бизнес-деятельности, активизирующегося в процессе номинации предприятий и организаций. Основными слотами данного фрейма являются 1) предмет деятельности; 2) адресат деятельности, то есть потенциальный клиент или партнер; 3) адресант, то есть деятель, агент, который что-либо производит или оказывает услуги; 4) место осуществления деятельности в широком смысле, включая тип помещений/объектов и географическую привязку; 5) организационная форма деятельности. Дополнительными слотами фрейма, интегрированными в слоты адресанта и адресата, является 6) оценка и ценности (прагмо-аксиологическая мотивация) и 7) индивидуальные и коллективные символы (символическая мотивация). Последние два слота основываются на интенциональном компоненте значения мотиваторов. Фрейм отображает стереотипное представление о ситуации межличностного взаимодействия в общественно-экономической сфере.

Ключевые слова: мотивация, эргоним, фрейм, метонимия, метафора, оценка, символ

Galyna Zymovets. Frame approach to motivation of proper nouns

The author argues for frame approach to the analysis of proper names. It relies on the action-based conception of language, according to which meaning of words is formed in communication on the ground of subjective representations of entities of objective reality. Within this approach, both linguistic and encyclopedic knowledge are taken under account. Therefore, it is important to consider all set of perceptions and ideas an individual has about a referent. The nominator selects a name based on a specific motivation that sometimes remains vague for a recipient. 'Internal form' of the word relies on a range of different features that the nominator ascribes to a respective object. Originally, proper nouns also have a transparent motivation, which is clear for a nominator. This motivation depicts relevant features of an object of nomination. From perspective of this theoretical model, the author has analyzed motivation of Ukrainian business names that allowed defining the structure of the business activity frame that is activated in the process of companies and organizations naming. The main slots of this frame include 1) object of an activity; 2) recipient of an activity, i.e. a potential client or a partner; 3) addresser, i.e. an actor, an agent who produces something or delivers services; 4) place of activity in a broad sense, including type of premises and geographical location; 5) organizational form. There are additional slots of the frame that are integrated into slots of an addresser and a recipient – 6) evaluation and values (pragm-axiological motivation), and 7) individual and collective symbols (symbolical motivation). The last two slots are based on an

intentional meaning of motivators. The frame highlights stereotype understanding of the situation of interpersonal interaction in public and economic sphere.

Key words: motivation, business name, frame, metonymy, metaphor, evaluation, symbol

Проблема мотивації мовних одиниць є предметом тривалої наукової дискусії, що свідчить про багатоаспектний характер цього явища й неможливість його однопланової інтерпретації. Серед досліджень у цій галузі слід відзначити науковий внесок О. І. Блінової, М. Д. Голєва, М. Докулїла, Т. Р. Кияка, О. О. Селіванової, О. О. Тараненка, І. С. Улуханова, С. Ульмана. Як відомо, не вся лексика належить до мотивованої з позиції синхронії. Одним із наріжних положень лінгвосеміотики Ф. де Соссюра є саме умовний і довільний характер мовного знаку, це значить, що спосіб позначення тих або інших референтів не має детермінованого характеру. Однак, з іншого боку, принцип довільності мовного знаку не можна абсолютизувати, оскільки одиниці мови перебувають у сітці парадигматичних і синтагматичних зв'язків на різних рівнях, і тому значення конкретної одиниці визначається її місцем в системі. Таким чином, спостерігаємо обумовленість значення мовної одиниці вже в межах самої мовної будови, причому детермінованість стосується як мотивованої, так і немотивованої лексики, оскільки немотивовані слова також включаються в певні граматичні та лексико-семантичні класи. Як слушно зазначає С. С. Єрмоленко, необхідно розмежовувати абсолютну і відносну довільність, які співвідносяться з абсолютною і відотною мотивованістю, тобто принцип довільності є загальнотеоретичним і вказує на суб'єктивний характер семантичного відношення між експонентом і змістом знаку. Натомість «відносна, чи внутрішньомовна мотивованість є наслідком членування (і водночас синтезу, об'єднання) мовних елементів на синтагматичній осі й охоплює відношення похідності між мовними одиницями, що мають місце тоді, коли одна мовна одиниця використовується для створення іншої» [4, с. 152]. Ми ставимо перед собою завдання побудувати таку модель мотивації власних назв, яка би враховувала всі аспекти процесу лінгвосеміозису, для чого, передусім, необхідно з'ясувати специфіку вербальної репрезентації дійсності.

Виходячи з діяльнісного розуміння мови, ми розглядаємо мовний знак як засіб обміну інформацією та пізнання дійсності. Мовець використовує певний знак (слово), який у його свідомості становить єдність змісту та форми для вираження певного змісту. Матеріальна форма позначає вербалізований психічний комплекс, який є в мозку конкретного мовця. Натомість у мові як соціальному продукті мовний знак радше є унілатеральним за

характером, будучи засобом обміну інформацією та ідеями. У творенні значення в мові беруть участь усі члени мовної спільноти, привносячи до нього свій власний досвід. Такий подвійний статус мовного знаку, очевидно, визначається тим, що останній є водночас засобом пізнання та комунікації. З одного боку, у ситуації номінації новий знак утворюється мовцем, виходячи з його перцептивного і когнітивного досвіду, і становить єдність форми та змісту. З другого боку, індивіди спілкуються між собою з використанням цих знаків, але тепер носієм знаку виступає лише матеріальна оболонка, за якою стоїть певне значення, дещо відмінне для кожного з комунікантів. Відтак у процесі номінації творення нових мовних одиниць відбувається з оперттям на 1) попередній досвід номінатора, 2) моделі побудови лексичних одиниць, які сформувалися в конкретній мові.

До істотних проблем мотивології, зокрема, належить, висвітлення механізму формування семантики нових одиниць мови. І. С. Улуханов, розглядаючи значення словотвірно мотивованих слів, виділяє в ньому такі компоненти: 1) мотивувальна частина, виражена словом або комплексним найменуванням; 2) частина, виражена словотвірним формантом; 3) семантичні компоненти, які не входять ні до мотивувальної, ні до формантної частини. При цьому третя частина, на відміну від першої і другої, може бути відсутньою [13, с. 100-101]. Отже, мотиваційні ознаки не переносяться механічно на семантику похідного слова, а творять нове змістове наповнення, яке не є простою сумою значення компонентів. Наявність цього третього компонента в значенні похідних слів визначає недостатність чисто структурного підходу до проблеми мотивації, що спричинене роллю суб'єктивного чинника в творенні нових одиниць та динамічним характером мовної будови, яка весь час пристосовується до нових контекстів.

Пластичний і наперед не визначений характер процесу розширення словникового запасу мови примушує звернутися для його витлумачення до когнітивних і діяльнісних теорій мови, у які природно вписується мотивологія, оскільки в центрі аналізу перебуває складний процес реального пізнання світу засобами конкретної мови. Передусім, ідеться про описану О. О. Потебнею діалектику внутрішньої форми слова, яка спочатку є відображенням безпосереднього чуттєвого сприйняття, однак з часом втрачає образність. Відтак при аналізі семантики знаку істотно враховувати наявність у ній наглядного компонента, опертя на образ. Процес перетворення наглядного образу на абстрактний мовний знак О. О. Потебня розглядав як предикативний за своїм характером, зазначаючи: «Перше просте слово є вже судження,

тому що ми мисленнєво, про себе, кажемо: *x* є для мене те, що я раніше пізнав як *A*: корова є для мене в цьому слові щось рогате» (тут і далі переклад мій. – Г. З.) [10, с. 218]. Отже, будь-яке позначення відображає первинну ситуацію виділення певної ознаки й називання всього референта через неї, що і складає ближнє значення слова, яке відзначається об'єктивним характером порівняно до дальнього, рівень суб'єктивності якого є вищим. У цій концепції чітко простежується діалектика між суб'єктивним і об'єктивним (колективним). Таке розуміння семантики є близьким до сучасних когнітивних підходів, на що вже вказували дослідники [6; 15; 16]. Певні паралелі можна провести також між теорією значення О. О. Потебні і психолінгвістикою: «Отже тлумачення особистісних смислів у сучасній психолінгвістиці багато в чому збігається з розумінням категорії значення О. О. Потебні» [11, с. 91]. Ми цілком підтримуємо цю точку зору, адже також простежуємо певну суголосність концепції значення О. О. Потебні положенням когнітивної лінгвістики, для якої характерний холістичний підхід до семантики.

У межах самої генеративної лінгвістики зміна методології пов'язана, насамперед, з працями Дж. Лакоффа, який уводить до аналізу семантики сформоване в психології поняття гештальту, відмовляючись від трансформаційних методів [8]. Відтак аналіз мовного значення проводиться з урахуванням відповідного контексту. Когнітивні лінгвісти розробили цілу низку методів і прийомів семантичного аналізу: скрипти, образ-схеми, когнітивні метафори тощо. М. Мінський запропонував теорію фреймів знань, визначивши фрейм як «структуру даних для представлення стереотипної ситуації» [21, с. 2]. Паралельно Ч. Філмор ще в межах структуралізму розробляє теорію глибинних відмінків [14], а пізніше пропонує методику аналізу семантики, в основі якої лежить поняття фрейму знань. На його думку, категоризація досвіду базується «на мотиваційній ситуації, що з'являється на фоні знань і досвіду» [17, с. 112]. Згідно з фреймовим підходом, значення має енциклопедичний характер, а його аналіз передбачає залучення позамовних знань. Саме цю модель ми вважаємо найбільш придатною для аналізу мотивації та семантики власних назв. Під фреймом ми розуміємо структуровані знання про певний сегмент об'єктивної дійсності. На фреймовий характер загального соціального контексту вказує Т. ван Дейк, який пропонує аналізувати останній у таких категоріях: (i) особисте, (ii) суспільне, (iii) інституціональне/формальне, (iv) неформальне [3, с. 23]. На думку дослідника, соціальні контексти можна структурувати за допомогою фреймів, що полегшує комунікацію, адже її учасники можуть передбачати наступні дії та

витлумачувати ситуацію, знання про яку мають стереотипний характер. На нашу думку, мотивація нових лексем спирається саме на такі знання про фрейм, тобто про структуровану картину дійсності, яка частково відображена в мові та соціальних стереотипах.

Мотивація власних назв має певну специфіку порівняно до апелятивів, оскільки зростає у власних назвах зростає роль номінатора, що висуває потребу більшою мірою враховувати прагматичний чинник. Власні назви мають вторинний характер і, на відміну від загальних, даються в міру суспільної потреби об'єкту, який вже має свою загальну назву, яка співвідносить його з певним класом (річок, міст, людей) [12, с. 25]. Таким чином, вже самий факт творення власної назви для конкретного референта є прагматично значущим, адже останній виділяється з-посеред інших, провідна роль у чому належить номінатору, що й зумовлює інтерес до мотивації в аспекті дослідження причин надання конкретного імені. Ми вважаємо, що при розгляді проблеми мотивованості власної назви істотним є врахування дихотомії між мовцем і слухачем. Мотив або причина номінації з позиції мовця (адресанта) існують завжди в штучній номінації, до якої належать ергоніми. З позиції номінатора всі власні назви є безумовно мотивованими, оскільки даються свідомо, тобто має місце певний мотив, чому референт отримує своє позначення. Дійсно, у разі питомих топонімів можна спостерігати мотивованість через фізичні або хронологічні характеристики референта (*Чорнагора, Новоград-Волинський, Кам'янець-Подільський*). Топоніми часто відображають природні характеристики місцевості, наприклад, розташування, морфологічні характеристики, типи води, землі, вегетації тощо, як-от річка *Бистриця*, гора *Яворник* [19, с. 125], або утворюються від назв інших географічних об'єктів (*Волжськ, Балтійськ, Забайкальськ, Приозерськ, Южно-Сахалінськ, Новомосковськ*), або від різних місцевих реалій (*Рыбное, Угольное, Рудный, Шахты* [9, с. 272]. Загалом, мотиваційні ознаки в ойконімії мають типологічно подібний характер у різних культурах [2, с. 26], що свідчить про існування усталеного набору релевантних характеристик ономастичного об'єкта. Мотиви надання власної назви є прозорими в конкретних групах мовців, де вони використовуються. Наприклад, батьки усвідомлено вибирають імена для своїх дітей, у малих групах творення прізвищ спирається на спільні знання та оцінки конкретних осіб. Інша річ, що такий мотив може залишатися прихованим для інших учасників комунікації, які володіють відмінними фоновими знаннями, уявленнями, субкодами тощо. Прозора мотивація була характерна для антропонімів у попередні історичні епохи (*Неждан, Любава, Храбр*), залишаючись і сьогодні актуальною в деяких культурах. Так, в Естонії сто років тому як жіночі імена використовувалися позначення явищ природи на кшталт *Laine* 'хвиля', *Lehte* 'листок', *Luule* 'поезія' [18, с. 147]. У китайській культурі й

сьогодні власне ім'я обирається не із закритого списку, а відображає певні ознаки носія цього імені [20].

Ми пропонуємо інтерпретувати моделі побудови ергонімів, тобто назв підприємства і організацій, базуючись на фреймі бізнесової (у широкому значенні цього слова) діяльності, що включає виробничу, сервісну та адміністративну складові. Кількість слотів фрейму залежить від тих характеристичних ознак, які актуалізуються при творенні ергонімів. Зазначимо, що вибірковість ознак має місце також в інших формах освоєння і відображення дійсності. Зокрема, Р. Ингарден наголошує, що кожен об'єкт у літературному творі *de facto* має обмежену кількість визначуваних рис [5, с. 50]. Відбір як мотиватора одного або кількох компонентів відповідних фреймів в термінах когнітивної семантики описується як виведення на передній план (*highlight*) тих або інших ознак, коли внутрішня форма слова акцентує ті риси, які є релевантними з позиції комунікантів. Використання лексем, які позначають окремі слоти фреймів, активізують фрейм у цілому. Мабуть, що саме ця особливість лежить в основі метонімічного переносу в межах фрейму, коли один його компонент отримує здатність позначати всю ситуацію соціальної взаємодії в цілому.

Фрейм бізнесової діяльності являє собою стереотипну ситуацію взаємодії між двома учасниками, а саме компанією або організацією з одного боку та потенційним клієнтом або партнером – з другого. За нашими даними, основні мотиватори ергонімів відсилають до таких слотів фрейму бізнесової діяльності, як 1) предмет діяльності («*Вина України*», «*Кераміка*»), у т. ч. загальна її сфера («*Авіа*», «*Агро*»); 2) адресат діяльності, тобто потенційний клієнт або партнер, («*Стрілець-2000*», клініка лазерної медицини «*Естет*»); 3) адресант, тобто діяч, агент, який щось виробляє або надає послуги («*Дантист на Подолі*», «*Монтажник*», «*Дальнобійник*»); 4) місце здійснення діяльності в широкому сенсі, включно з типом приміщень/об'єктів і географічною прив'язкою («*Акваторія*», «*Друкарський двір*», «*Закарпаттялада*», «*Квіткова садиба*», «*Менський сир*»); 5) організаційна форма діяльності («*Укрзернохолдинг*», «*Ксероцентр*», «*Альянс*», «*Ліга*»). Останній слот завжди присутній як експліцитно, так і імпліцитно, будучи інтегральним для цієї ономастичної категорії. Цей тип мотивації ми визначаємо як метонімічно-характеристичний. Крім того, з огляду на наявність у фреймі адресанта та адресата, тобто суспільних істот, важливим чинником є система їхніх цінностей і переконань, яка відображається в процесі номінації і може виступати мотиватором назв підприємств. Тому додатково вводимо такі

слоти фрейму, як 6) оцінки та цінності (прагмо-аксіологічна мотивація), 7) індивідуальні й колективні символи (символічна мотивація). В ергонімах з аксіологічною мотивацією в одних випадках семантичні відношення є описового типу, що має місце в разі використання мотиваторів, які мають оцінне значення на рівні мови («*Веселе свято*», «*Гранд еталон*», «*Добра вода*»), а в інших дескриптивні апелятиви набувають оцінної семантики в контексті бізнесового дискурсу («*Бюро-стиль*», «*Класік-відео*», «*Новий зір*»). І в першій, і в другій ситуації істотною є прагматична складова, адже назва відображає трактування номінатором конституції і нав'язування цього відношення адресату. До мотиваторів із символічним значенням належать лексеми із семантичних груп, які здебільшого мають у лінгвокультурі стійкі позитивні конотації, зокрема, назви рослин і тварин («*Астра*», «*Едельвейс*», «*Білий тигр*», «*Горлиця*»); ідеоніми («*Сталева симфонія™*», «*Золоте руно*»); назви природних явищ і ландшафту («*Дикий сад*», «*Дніпровські зорі*», «*Зоряне небо*», «*Кришталеве джерело*») тощо. Схема фрейму бізнесової діяльності графічно представлена наприкінці тексту.

Метонімія є істотним механізмом семантичного розвитку в ероніміконі, що, очевидно, пов'язано з тим, що мотиватори здатні активізувати зразу весь фрейм. Утворені в цей спосіб ергоніми викликають асоціації з різними аспектами функціонування підприємства. Наприклад, така назва, як «*Голографія*», відсилає не тільки до предмету діяльності, але опосередковано також до можливих її учасників, тобто виробників та одержувачів відповідної продукції. Як зазначав Р. Барт, метонімія становить синтагму, яку поглинула система [1 с. 157], а отже, метонімічні назви ніби занурені в реальну комунікацію, відображаючи її істотні компоненти. Сильним боком метонімічних назв є значне інформативне наповнення, тобто вони є ідеальними з точки зору принципів і максимум комунікації, оскільки задовольняють їхнім критеріям, передусім, вимозі релевантності та ясності повідомлення. Проте саме з огляду на інформативний характер метонімія обмежує можливості впливу на адресата повідомлення через відсутність у подібних назв емоційної та слабкої чи взагалі відсутньої оцінної складової, притаманних ергонімам, утвореним в інший спосіб. Фактично в метонімічних ергонімах відображена лише тематична інформація, тобто вони окреслюють основних учасників ситуації та умови взаємодії.

У 'символічних' ергонімах зв'язок між похідним ергонімом і мотиватором спирається не на екстенціональний, а на інтенціональний компонент значення останнього, ґрунтуючись на вже існуючій вторинній моделюючій системі, тобто культурних концептах, мовній картині світу. Метафоричний характер мають такі випадки перенесення значення, коли наявне порівняння суб'єкта діяльності з яким-небудь іншим референтом: «*П'ятий океан*», «*Сахара-плюс*»,

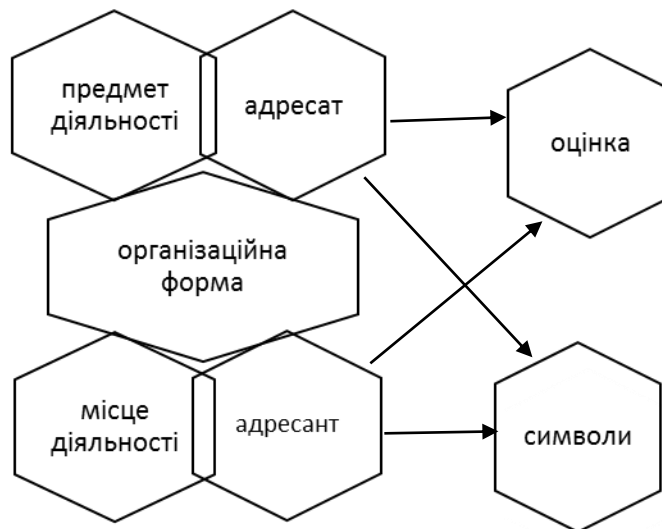
«Криниця». Назва фермерського господарства «Чисті джерела» порівнює якість продукту із якістю водних джерел. Ергонім юридичної фірми «Джерело» зображає компанію як ресурс, де можна отримати інформацію. У назві «Малахіт» (кріплення, болти тощо) спостерігаємо порівняння властивостей продукції з каменем. У деяких випадках підставою для переносу значення є аналогічність виконуваних функцій: «Доктор» (ремонт та обслуговування офісної техніки), «Оберіг» (кабелі, проводи, дріт). Метафоризація відбувається на рівні не лише окремого слова, а й словосполучення: «Дари сонця», дитяча громадська організація «Квіти майбутнього», авіаційна компанія «П'ятий океан», творча спілка «Мистецька скарбничка», «Комп'ютерна швидка допомога», «Доктор аудит». Метафори виконують насамперед експресивну та емотивну функції, що призводить до збільшення ілюктивного впливу на адресата.

Звичайно, що можна спостерігати значні відмінності в наповненні фреймів у різних носіїв мови, тому В. В. Красних слушно розрізняє індивідуальний когнітивний простір, колективний когнітивний простір і когнітивну

базу (необхідно обов'язкові знання в соціумі) [7, с. 61]. З цього випливає плюралізм уявлень і категоризації, що лежить в основі того або іншого найменування, адже частина знань комунікантів не перетинається. Така гетерогенність колективного когнітивного простору значно ускладнює аналіз структури значення комерційних онімів, які вступають у семантичні зв'язки не лише в межах мовної системи, але й з усім тезаурусом знань, накопиченим у лінгвокультурі, що зумовлює необхідність урахування при аналізі ергонімів явища інтертекстуальності.

Таким чином, творення нових ономастичних одиниць відбувається в одних випадках на підставі тих стереотипних знань про відповідні референти, які були вироблені в лінгвокультурі. Іншим істотним чинником, який впливає на вибір мотиватора, є система цінностей та уподобань номінаторів, яка має як індивідуальний, так і соціальний вимір. Відтак концептуалізація одиничних референтів, які стають частиною онімного простору, спирається на їхні реальні фізичні характеристики та вторинні символічні системи, що висуває завдання багатofакторного аналізу мотивації власних назв з урахуванням широкого лінгвокультурологічного контексту.

Рис. 1. Графічне зображення фрейму бізнесової діяльності

Література

1. Барт Р. Основы семиологии. Структурализм: «за» и «против». Москва: Прогресс, 1975. С 114–163.
2. Бойко Н. А. Отражение пространственных отношений в славянской ойконимии. *Світ мови – світ у мові*. Матеріали IV міжнар. наук. конференції, м. Київ, 26-27 жовт. 2017, Київ, 2017. С. 23–26.
3. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
4. Єрмоленко С. С. Лінгвсеміотика у постструктуралістичній парадигмі. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство*. Зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 149–156.

5. Ингарден Р. Исследование по эстетике. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962. 570 с.
6. Колесов В. В. Содержательные формы слова в понимании А. А. Потебни. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*. Зб. наук. праць. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2004. С. 13–24.
7. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: Гнозис, 2003. 375 с.
8. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 10. Лексическая семантика. Москва: Прогресс, 1981. С. 350–368.
9. Лопатин В. В. Многогранное русское слово. Избранные статьи по русскому языку. Москва: Азбуковник, 2007. 743 с.
10. Потебня А. А. Психология поэтического и прозаического мышления. *Полное собрание трудов: Мысль и язык*. Москва: Лабиринт, 1999. С. 199–236.
11. Снитко О. С. Психолінгвістичні ідеї О. О. Потебні і сучасна наука. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*. Зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. С. 89–93.
12. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. Москва: ЛКИ, 2007. 256 с.
13. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва: ЛКИ, 2007. 254 с.
14. Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 10. Лексическая семантика. Москва: Прогресс, 1981. С. 369–495.
15. Харитонова Т. А. О. О. Потебня і розвиток когнітивної парадигми в сучасному мовознавстві. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*. Зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. с. 94–97.
16. Шгайн К. Э., Петренко Д. И. А. А. Потебня: диалог во времени. Ставрополь – Ростов-на-Дону: Ставропольский гос. пед. ин-т, 2015. 639 с.
17. Fillmore Ch J. Semantics. *Linguistics in the Morning Calm. Selected Papers from SICOL-198*, Seoul, 1982. P. 111–137.
18. Hussar A. New Estonian names a hundred years ago. *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, 19-24 August 2002. Uppsala, 2007. P. 143–150.
19. Jordan P. Place names as ingredients of space-related identity. *Names and Identities, Oslo Studies in Language. Vol 4 (2)*. 2012. P. 117–131. URL: <https://journals.uio.no/osla/article/view/314>. (дата звернення: 20.09.2020).
20. Kałużyńska I. Contemporary place-names consisting of personal names. *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, 19-24 August 2002. Uppsala, 2007. P. 168–176.
21. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. *Artificial Intelligence Memo No 306*. 1974. URL: <https://courses.media.mit.edu/2004spring/mas966/Minsky%201974%20Framework%20for%20knowledge.pdf>. (дата звернення: 10.09.2020).

References

1. Bart R. (1975). *Osnovy semiologii. Strukturalizm: «za» i «protiv»*. Moskva: Progress. S 114–163.
2. Bojko N. A. (2017). Otrazhenie prostranstvennyh otnoshenij v slavyanskoj ojkonomimii. *Svit movy` – svit u movi*. Materialy` IV mizhnar. nauk. konferenciyi, m. Ky`yiv, 26-27 zhovt. Ky`yiv. S. 23–26.
3. Dejk T. A. van (2000). *Yazyk. Poznanie. Kommunikaciya. Blagoveshchensk: BGK im. I. A. Boduena de Kurtene*. 308 s.
4. Yermolenko S.S. (2012). Lingovsemyoty`ka u poststrukturalisty`chnij parady`gmi. *Akademik Oleksandr Savy`ch Mel`ny`chuk i suchasne movoznavstvo*. Zb. nauk. pracz`. Ky`yiv: Vy`davny`chy`j dim Dmy`tra Burago. S. 149–156.
5. Ingarden R. (1962). *Issledovanie po estetike*. Moskva: Izdatel`stvo Inostrannoj literatury. 570 s.
6. Kolesov, V. V. (2004). Soderzhatel`nye formy slova v ponimani A. A. Potebni *O. O. Potebnya j aktual`ni py`tannya movy` ta kul`tury`*. Zb. nauk. pracz` Ky`yiv: Vy`d. dim Dmy`tra Burago. S. 13–24.
7. Krasnyh V. (2003). «Svoj» sredi «chuzhih»: mif ili real`nost`? Moskva: Gnozis. 375 s.
8. Lakoff Dzh. (1981). *Lingvisticheskie geshtal`ty. Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. Vyp. Leksicheskaya semantika. Moskva: Progress. S. 350–368.
9. Lopatin V.V. (2007). *Mnogogrannoe russkoe slovo. Izbrannye stat`i po russkomu yazyku*. Moskva: Azbukovnik. 743 s.
10. Potebnya A. A. (1999). *Psihologiya poeticheskogo i prozaicheskogo myshleniya. Polnoe sobranie trudov: Mysl` i yazyk*. Moskva: Labirint. S. 199–236.
11. Sny`tko O. S. (2004). Psy`xolingvisty`chni ideyi O.O.Potebni i suchasna nauka. *O. O.Potebnya j aktual`ni py`tannya movy` ta kul`tury`*. Zb. nauk. pracz`. Ky`yiv: Vy`davny`chy`j dim Dmy`tra Burago. S. 89–93.
12. Superanskaya A. V., Staltmane V. E., Podol`skaya N. V., Sultanov A. H. (2007). *Teoriya i metodika onomasticheskijh issledovanij*. Moskva: LKI. 256 s.
13. Uluhanov I.S. (2007). *Slovoobrazovatel`naya semantika v russkom yazyke i principy yeyo opisaniya*. Moskva: LKI. 254 s.
14. Fillmor Ch. (1981). *Delo o padazhe. Novoe v zarubezhnoj lingvistike*. Vyp. 10. Leksicheskaya semantika. Moskva: Progress. S. 369–495.
15. Xary`tonova T.A. (2004). *O. O.Potebnya i rozvy`tok kognity`vnoyi parady`gmy` v suchasnomu movoznavstvi*. *O. O. Potebnya j aktual`ni py`tannya movy` ta kul`tury`*. Zb. nauk. pracz`. Ky`yiv: Vy`davny`chy`j dim Dmy`tra Burago. S. 94–97.

16. Shtajn K. E., Petrenko D. I. (2015). A. A. Potebnya: dialog vo vremeni. Stavropol' – Rostov-na-Donu: Stavropol'skij gos. ped. in-t. 639 s.
17. Fillmore Ch. J. (1982). Semantics. *Linguistics in the Morning Calm*. Selected Papers from SICOL-198, Seoul. P. 111–137.
18. Hussar A. (2007). New Estonian names a hundred years ago. *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, 19-24 August 2002. Uppsala. P. 143–150.
19. Jordan P. (2012). Place names as ingredients of space-related identity. *Names and Identities, Oslo Studies in Language*. Vol 4 (2). P. 117–131. URL: <https://journals.uio.no/osla/article/view/314> (дата звернення: 20.09.2020).
20. Kałużyńska I. (2007). Contemporary place-names consisting of personal names. *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, 19-24 August 2002. Uppsala. P. 168–176.
21. Minsky M. (1974). A Framework for Representing Knowledge. Artificial Intelligence Memo No 306. URL: <https://courses.media.mit.edu/2004spring/mas966/Minsky%201974%20Framework%20for%20knowledge.pdf> (дата звернення: 20.09.2020).

Зимовец Галина Викторовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела общего языкознания, Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины (ул. М. Грушевского, 4, Киев-1, 01001, Украина); e-mail: galynazymovets@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6232-7469>

Galyna Zymovets, Candidate of Philology (PhD), Senior Researcher of General Linguistics, O. O. Potebnya Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Hrushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine); e-mail: galynazymovets@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6232-7469>

Вербалізація гендерних стереотипів у складі мовного образу свята (на матеріалі української радянської і сучасної публіцистики)

Юлія Володимирівна Ткаченко

*аспірант кафедри української мови філологічного факультету,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна);
e-mail: julingvo@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0932-0978>*

Стаття присвячена розглядові феномену стереотипізації в лінгвокогнітивному і лінгвопрагматичному аспектах. Явище стереотипу визначаємо у зв'язку з поняттям фрейму в когнітивній лінгвістиці й наголошуємо на таких його ознаках, як характерна спрощеність і значна стійкість. Дослідження виконано на матеріалі двох хронологічно й сутнісно відмінних відрізків українського медіадискурсу (радянського і сучасного), при цьому для аналізу обраний тематично окреслений сегмент – тексти про свята й написані до свят, які зазвичай мають широку аудиторію й потенційно впливають на формування суспільної свідомості, фіксуючи виголошені оцінки в картині світу. Тому увагу приділено функціональному виміру досліджуваних мовних одиниць. З'ясовано, що найпомітніше місце серед вербалізованих у святковій публіцистиці стереотипів посідають гендерні стереотипи, тобто такі, що визначають характерні ролі чоловіка і жінки. Аналіз особливостей концептуалізації свят у медіатекстах засвідчив наявність стереотипів – фреймових структур, які відтворюють і моделюють окремі складники концепту СВЯТО. Використання їх є репрезентацією однієї з двох основних стратегій. Перша – стратегія ствердження стереотипу, яка полягає у вербальному засвідченні його існування, що водночас служить для його додаткового закріплення. Друга – стратегія спростування, або деконструкції стереотипу, що на мовному рівні реалізується через пряме заперечення або антитезу. Доходимо висновку, що більшість гендерних стереотипів у радянських текстах є суто пропагандистськими, відповідними ідеології, тобто формують стереотипні образи в картині світу відповідно до першої названої стратегії, натомість у сучасних дописах спостерігаємо спроби звільнення від тоталітарного впливу, що яскраво засвідчує функціонування цих когнітивних структур у стратегії деконструкції.

Ключові слова: медіадискурс, фрейм, стереотип, ідеологія, оцінка

Ткаченко Ю. В. Вербализация гендерных стереотипов в составе языкового образа праздника (на материале украинской советской и современной публицистики)

Статья посвящена рассмотрению феномена стереотипизации в лингвокогнитивном и лингвопрагматическом аспектах. Явление стереотипа определяем в связи с понятием фрейма в когнитивной лингвистике и отмечаем такие его признаки, как характерная упрощенность и значительная устойчивость. Исследование выполнено на материале двух хронологически и качественно отличных отрезков украинского медиадискурса (советского и современного), при этом для анализа выбран тематически очерченный сегмент – тексты о праздниках и написанные к праздникам, которые обычно имеют широкую аудиторию и потенциально влияют на формирование общественного сознания, фиксируя провозглашенные оценки в картине мира. Поэтому внимание уделено функциональному измерению исследуемых языковых единиц. Установлено, что заметное место среди вербализованных в праздничной публицистике стереотипов занимают гендерные стереотипы, то есть такие, которые определяют характерные роли мужчины и женщины. Использование их в этом сегменте масс-медиа обычно является репрезентацией одной из двух основных стратегий. Первая – стратегия утверждения стереотипа, которая заключается в вербальной фиксации его существования и одновременно служит для его дополнительного закрепления в картине мира. Вторая – стратегия опровержения, или деконструкции стереотипа, что на языковом уровне реализуется через прямое отрицание или антитезу. Приходим к выводу, что большинство гендерных стереотипов в советских текстах являются сугубо пропагандистскими, соответствующими идеологии, то есть формирующими стереотипные образы в картине мира в соответствии с первой названной стратегией, в то время как в современных медиа наблюдаем попытки освобождения от тоталитарного влияния, о чем ярко свидетельствует функционирование этих когнитивных структур в стратегии деконструкции.

Ключевые слова: медиадискурс, фрейм, стереотип, идеология, оценка

Julia Tkachenko. Verbalization of gender stereotypes as parts of language image of a holiday (based on the material of Ukrainian Soviet and modern journalism)

The article is devoted to the consideration of the stereotype phenomenon linguo-cognitive and linguo-pragmatic aspects. We define a stereotype in connection with the notion of a frame in cognitive linguistics and note its features such as substantial simplification and significant stability. The study was carried out on the material of two chronologically and qualitatively different segments of Ukrainian media discourse (Soviet and modern). The thematically outlined segment was selected for analysis: the texts about the holidays and written for the holidays, which usually have a wide audience and potentially affect the formation of public consciousness via recording the proclaimed evaluations in the world language picture. Therefore, attention is paid to the functional aspect of the studied linguistic units. It was found that gender stereotypes, that is, those that determine the characteristic roles of men and women, occupy the most prominent place among the stereotypes verbalized in holiday journalism. Their use is usually a representation of one of two basic strategies. The first one is the strategy of stereotype assertion, which is a verbal confirmation of its existence and at the same time serves for its additional fixation in the world language picture. The second is a strategy of disproving, or deconstruction of a stereotype, which at the linguistic level is realized through direct negation or antithesis. We come to the conclusion that the majority of gender stereotypes in Soviet texts are purely propagandistic, in line with ideology, that is, they form stereotypical images in the world picture according to the first named strategy, while in modern writings we see attempts to get

free from totalitarian influence, which is clearly shown by the functioning of these cognitive structures in the strategy of deconstruction.

Key words: media discourse, frame, stereotype, ideology, evaluation

Вивчення особливостей медіадискурсу є популярним напрямком у сучасній лінгвістиці. Публіцистичний текст розглядається в єдності з екстралінгвальними обставинами, які його породжують, і основна увага приділяється дослідженню функціонального виміру його складників. Таким чином реалізується дискурсивний підхід до вивчення мовних явищ, який передбачає залучення соціокультурної, ідеологічної площин тощо. Саме в межах такого підходу виконана наша робота.

Сегмент медіадискурсу, тематично пов'язаний зі святами, обраний для дослідження з огляду на його широку аудиторію і здатність не тільки відображати неусталене сприйняття окремих свят, а й безпосередньо впливати на суспільну думку про них, створюючи образи свят і тим самим упродовжуючи нові цінності.

У роботі концентруємо увагу на дослідженні мовного вираження соціокультурного явища стереотипізації, зокрема гендерної, застосовуючи інструментарій когнітивної лінгвістики і лінгвістичної прагматики. Терміном «стереотип» наразі послуговуються в різноманітних галузях гуманітарного знання, використовуючи його для позначення «стандартизованого, схематизованого, «спрощеного і сплющеного», зазвичай емоційно забарвленого образу, який фіксує лише деякі, часто несуттєві, проте стійкі, риси об'єкта» (цит. за [1, с. 9]). Польський етнолінгвіст Є. Бартмінський, застосовуючи це поняття до проблем мовознавства, називає стереотипом «уявлення про предмет, оформлене в певній суспільній рамці і таке, що визначає, чим цей предмет є, як він виглядає, як діє, як його трактує людина тощо, при цьому уявлення, закріплене в мові, доступне через мову і таке, що стосується колективного знання про світ» [17]. В українському мовознавстві базовим для цього поняття є визначення О. Селіванової, яка розуміє стереотип як детерміновану культурою, впорядковану й фіксовану структуру свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певними угрупованнями і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища [12, с. 579]. Схоже тлумачення цього терміна пропонує В. Красних: «Стереотип – це певна «репрезентація» фрагмента дійсності, фіксована ментальна «картинка», що є результатом відображення у свідомості особистості «типового» фрагмента реального світу, певний інваріант визначеної ділянки картини світу» [5, с. 230–232]. На етнокультурній зумовленості стереотипів як стандартизованих схематичних уявлень і їхньому зв'язку зі специфічною національною мовною картиною світу наголошує І. Овчиннікова [8]. Таким чином, стереотип є певним структурним елементом

свідомості, що дозволяє поставити його в один ряд із такими поняттями, як «фрейм» і «сценарій».

Стереотип як одиниця мислення й мови вважається чинником співвіднесення людини і культури. В. Маслова зазначає, що наявність базового стереотипного ядра знань визначає належність людини до певної культури: «Стереотип – це таке явище мови і мовлення, такий чинник стабілізації, який дозволяє, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінуючі складники певної культури, а з другого – проявити себе «своїм» й одночасно впізнати «свого» [6, с. 59].

Стереотип як вербалізований феномен має велике значення для мас-медійного дискурсу. Н. Табалова, розуміючи стереотип як «складний когнітивний конструкт, який часто не має кореляту в реальній дійсності й набуває реальності саме в мові й через мову», зауважує, що такі одиниці здатні створювати й передавати приховані смисли, впливати на свідомість на імпліцитному рівні, створюючи нові категорії, образи, і визначати цим нашу поведінку [15, с. 39]. Такий маніпулятивний потенціал важливий саме для дискурсу мас-медіа, одним із ключових завдань якого є вплив на свідомість і формування суспільної думки. Л. Завгородня зазначає, що «основне місце, де відбувається боротьба за свідомість людини, – це засоби масової комунікації», і саме тому «вивчення стереотипів журналістських творів як одного з механізмів взаємодії соціального середовища й особистості, встановлення закономірностей породження, функціонування і сприймання газетних стереотипів набувають особливої актуальності внаслідок масових спроб маніпуляції суспільною свідомістю за посередництвом ЗМК» [4, с. 3]. У контексті цих міркувань видається доцільним дослідити особливості вербалізації стереотипів у нашому матеріалі, а також авторські інтенції, покладені в основу цих мовних явищ.

Стереотипи стали предметом багатьох лінгвістичних та навіколінгвістичних прикладних розвідок [2; 7; 9; 11, 13, 14]. У нашому дослідженні вперше пропонується порівняльний аналіз втілення цих мовних явищ у різних типах дискурсу, розмежованих хронологічно і сутнісно (радянському і сучасному). Такий підхід дозволяє простежити якісні зміни в картині світу українців протягом тривалого часу, а також особливості їх відображення і формування в публіцистиці.

Отже, мета статті – з'ясувати особливості вербалізації і функціонування гендерних стереотипів в українській радянській пресі в порівнянні із сучасними медіа.

Найпомітніше місце серед вербалізованих у святковій публіцистиці стереотипів посідають гендерні стереотипи. Лінгвістичне дослідження

поняття гендеру (в соціології – статевої співвіднесеності як соціальної ролі) передбачає вивчення репрезентацій чоловічого і жіночого в номінативній системі мови, приписування певних оцінок. Відповідно до цього, гендерні стереотипи являють собою спрощені, схематизовані, емоційно забарвлені стійкі образи чоловіків і жінок, поширювані зазвичай на всіх представників тієї чи іншої гендерної належності [10, с. 91]. Використання таких стереотипів у святковому сегменті мас-медіа зазвичай є репрезентацією однієї з двох основних стратегій – засвідчення існування стереотипу, що може викликати або не викликати емоційно-оцінне ставлення, і спростування стереотипу (в такому випадку наявність оцінного складника обов'язкова).

Серед прикладів першої стратегії в радянських дописах спостерігаємо тексти, у яких фіксується стереотипізоване уявлення про жінку-громадянку СРСР, що протиставляється жінці з капіталістичних країн. Наприклад: «Світовий фашизм прирікає жінку на повне рабство. Усім відома гітлерівська формула про те, що «політика і професія – не для жінок». Найголовніше, найвище покликання жінки – бути дружиною і матір'ю» – вторить своєму «фюреру» міністр фашистської пропаганди Геббельс. «Жінка повинна лише коритись» – галасує їм в унісон кат Муссоліні. **Злидні, голод, безправ'я, безробіття, знущання** – ось що несе фашизм трудящій жінці» [КУ, 08.03.1937]; «Жінка в СРСР – **найщасливіша** в світі, член великого радянського суспільства. Соціалістичний лад виховав новий тип жінки (...), звільненої від рабства і експлуатації. Радянські жінки не знають і не знатимуть долі Катерини, яку талановито змалював великий український поет Т. Г. Шевченко» [КУ, 08.03.1939]. Показово, що в обох прикладах присутні ті самі мовні засоби вербалізації стереотипів: максимально широка референція слова жінка, наявність великої кількості інгерентно оцінних лексем (зі знаком мінус і зі знаком плюс відповідно), використання прецедентних феноменів (імена фашистів і нацистів, персонаж твору), ідеологем (трудяща жінка, соціалістичний лад), які експресивізують мовлення. У другому прикладі також вербалізована антитеза («жінки... не знатимуть долі Катерини»). Схожими на ці приклади є тексти раннього періоду СРСР, у яких так само стереотипізовано долю радянської жінки порівняно з попереднім, царським ладом: «В піснях і віршах оспівують жінки нашої країни це щастя, цю любов [до Сталіна і партії – Ю. Т.]. Ллються ці нові пісні про нову людину, про новий побут, про щасливе материнство і дитинство, про героїку в праці, про те, що немає вже старої під'ярмної жінки, немає важкої «жіночої долі» – є нова вільна жінка, повноправна людина, друг, товариш, **активний будівник безкласового соціалістичного суспільства, стахановка,**

орденоноска» [КУ, 08.03.1936]; «Чоловік жінку б'є, катує, / Що вона йому не статкує.../ «Свекорку, батеньку, / рятуй мене молоду». А свекорка устас, / Дубишоньку подає: / «Бий, сину, бий, бий – научай, / На свій звичай переворочай». Ця народна українська пісня дуже яскраво характеризує безрадісну жіночу долю за старих часів. Як далеко і дивно звучать сьогодні ці скорбні слова» [КУ, 05.03.1936]. Тут використовуються той самий прийом протиставлення, який заострює оцінку, і ті самі засоби вираження: ідеологеми – в першому прикладі, експресивний прецедентний текст – у другому. Спільним для всіх наведених прикладів є те, що вони спрямовані не так на відображення, як на утвердження і закріплення цих стереотипів, тобто становлять відверту пропаганду.

Цікаво, що подібних стереотипів про чоловіка у радянських святкових дописах значно менше. Звісно, це не говорить про відсутність стереотипного уявлення про чоловіка-трудівника, будівника комунізму в картині світу СРСР, але у нашому матеріалі контекстів, де такий образ спеціально вербалізується, не зустрічаємо, хоча імпліцитно він часто присутній у фрагментах на кшталт такого: «Жінки-інженери, техніки, бригадири, агрономи, трактористи, зоотехніки з більшовицькою настирливістю борються за генеральну лінію партії, вони нарівні з чоловіками беруть участь в будівництві соціалізму» [КУ, 08.03.1932]. Цей приклад містить пресупозицію, яка полягає в тому, що всі названі характеристики жінок апріорі притаманні чоловікам, отже, вибудовується відповідний стереотипний образ.

Маємо сказати, що не всі гендерні стереотипи в радянських текстах є пропагандистськими. Наприклад, у наступних фрагментах вербалізована стереотипна асоціація «жінки – квіти»: «Навесні прокидаються квіти. Навесні усі жінки стають напрочуд вродливими. Природа-матінка мудра й далекоглядна, вона передбачила, що квіти і жінки – єдине, невід'ємне. І справді, придивіться: сьогодні, у весняний день березня, усі жінки красиві! Одні – своєю молодістю, інші молодістю і щастям своїх дітей, треті – своїм довгим, гідно прожитим життям» [МУ, 08.03.1980]. «У чоловіків приємний клопіт: хочеться зробити для матері, сестри, подрузи не лише привабний, але й незвичайний сюрприз. Але що ж подарувати? І ви, як завжди, приходите до одного висновку: квіти! Хіба знайдеться такий подарунок, що зміг би замінити їх?» [МУ, 06.03.1966]. Ці контексти відзначаються емоційно-експресивним забарвленням і служать для констатації, відтворення, а отже, і додаткового ствердження наявних стереотипів.

У сучасних текстах про свята так само зустрічаємо фрагменти, які фіксують наявність стереотипу в картині світу: «Кожен чоловік – захисник. Пери за все своєї сім'ї, а відтак родини, краю і матері-України» [https://zakarpattyua.net.ua/

27.02.2012]; «Усе прекрасне, що є у нашому житті – весна, кохання, щастя – пов'язане із Жінкою – берегинєю роду людського, його душею» [https://zib.com.ua/, 06.03.2020]; «Справжній чоловік — той, якому все по плечу, а не по барабану» [https://wz.lviv.ua/, 09.03.2018]. Наведені фрагменти містять стандартний набір лексичних вербалізаторів таких стереотипів (чоловік=захисник, жінка=душа; жінка – весна, кохання, щастя), лише останній із них відрізняється трохи більшою оригінальністю. Однак усі ці приклади об'єднує те, що вони транслюють усталені стереотипи як реальні факти дійсності, що свідчить про вкоріненість цих когнітивних структур у свідомості автора-журналіста.

Заслужують на увагу фрагменти сучасних текстів, у яких фіксуються радянські стереотипи, наприклад: «...вчителі радянських шкіл 23 лютого розповідали, що хлопчики — це майбутні солдати, які захищатимуть нашу радянську батьківщину від підлих ворогів, які засіли за всіма без винятку кордонами СРСР і от-от нападуть. Зізнатися, що мрієш стати кимось іншим, ніж солдатом, радянському хлопчикові було ніби й соромно. Принаймні, ті самі вчителі після такого зізнання могли довго й натхненно вправляти мізки. «Поговорим с тобою, сын, как солдат с солдатом», — подібні пісні лунали цього дня на радіо й телебаченні» [http://ukrslovo.org.ua, 27.02.2012]; «Тоді вони [жінки за часів СРСР – Ю. Т.] мусіли працювати повний робочий день, виховувати дітей і водночас доглядати за домогосподарством, опікуватись родичами похилого віку. Цей образ "супержінки" й досі нас не покидає» [https://life.pravda.com.ua/ 06.03.2020]. У першому уривку автор вербалізує продемонстроване вище стереотипне уявлення про чоловіків-солдатів у радянському суспільстві. Для повнішого відображення цього стереотипу в тексті міститься прецедентний елемент – фраза з відомої за радянських часів пісні, що увиразнює авторське мовлення. У цьому прикладі присутня також і іронія – стосовно підлих ворогів. Другий приклад містить опис стереотипного ставлення до радянської жінки, який в авторському мовленні отримує оказіональну номінацію. У наведених контекстах помітне авторське розуміння цих складників концепту саме як стереотипів і певне дистанціювання від них, у першому прикладі виражене на мовному рівні маркуванням дискурсу, якому належить стереотипне уявлення, за джерелом (вчителі радянських шкіл), і вказівка на те, що цей дискурс агресивно протистоїть іншим, для яких існування такого стереотипу не характерне (вчителі... могли довго й натхненно вправляти мізки).

Приємом відмежування від дискурсу, у якому існує певний стереотип, характерний і для наступних фрагментів: «У благополучнішому й освіченішому буржуазному середовищі жінку так само спочатку було узалежнено від добробуту

чоловіка, а згодом остаточно ізольовано в домашньому ув'язненні, обмеженому **чотирма К (Kinder, Kleider, Kirche, Küche** – нім. діти, сукні, церква, кухня)» [http://tyzhden.ua, 08.03.2012]; «Смішно й те, що найбільш активні у поздоровленні з цим святом [8 березня – Ю. Т.] чоловіки, суть мислення яких у контексті сприйняття жінок зводиться саме до цих **трьох знаменитих Kinder, Küche, Kirche**» [http://tyzhden.ua, 09.03.2011]. Виділений німецький вислів можна кваліфікувати як універсально-прецедентний феномен. Він відомий у декількох варіантах (3 або 4 слова, їх різний порядок) і регулярно зустрічається в текстах про свято 8 березня. Цей вислів є лаконічним і водночас експресивним засобом вербалізації стереотипу про місце жінки в соціумі та її обмежену роль, що контрастує з ідеями рівноправності, порушуваними в цих текстах. Разом із цим, вислів служить для відмежування чужого дискурсу, в якому існує такий стереотип, від дискурсу автора. Також цьому стереотипові властива соціокультурна функція, яка полягає у співвіднесенні сучасної соціокультурної реальності з іншою, властивою іншому часові й соціуму, тобто з тією, яку вислів «Kinder, Küche, Kirche» адекватно відображає. Ідеться про «занурення» у віддалену культурну епоху і порівняння її з сучасністю.

Приємом розмежування авторського дискурсу і дискурсу певної спільноти, яка поділяє негативно поціновуваний автором стереотип, фіксуємо в сучасних текстах, присвячених проблемам суспільного сприйняття новітнього свята – Дня захисника України, як-от: «...абсурдним видається намагання деяких категорій суспільства перетворити цей день на совдепівську формулу «жінки вітають чоловіків», із тюре, оселедцями, шампанським та іншими атрибутами. У школах батьків дівчат агітують здавати кошти на подарунки для хлопчиків. Офісні працівниці організують свято для колег-чоловіків - із застіллям та подарунками. Незважаючи на те, що чоловіки ці нерідко жодного стосунку до війни не мають і не бажать мати. Не вважаючи на те, що вони навіть в армії жодного дня не служили. «Ну ета же традиція, – зазначила одна ініціаторка подібного «свята». – **Вместо 23 февраля! Мужчина – от зацітнік по факту!**» [https://tyzhden.ua/, 14.10.2016]. У цьому фрагменті міститься вербалізований сценарій святкування, що має ознаки стереотипізації («...совдепівську формулу «жінки вітають чоловіків», із тюре, оселедцями, шампанським та іншими атрибутами») і отримує негативну оцінку (абсурдний). Гендерний стереотип, що лежить в основі цього явища, виголошує дискурсивний опонент автора. При цьому відтворено особливості мовлення опонента – використання російської мови, яка додатково маркує стереотип як чужий і ворожий, належний

до російсько-радянської традиції, і використання просторічної лексики, що знижує образ мовця.

У наступному уривку вербалізовано декілька гендерних стереотипів. «*Я перепитала: який стосунок хлопчики-дев'ятикласники мають до Дня захисника? На мене накинулися шалені матусі, звинувативши в недалекоглядності, знеціненні, антидержавності й, що найцікавіше, у соціальній небезпечності. Виявляється, хлопчики апріорі захисники, вони ними народжуються, мають бути сильними, мужніми та захищати слабеньких дівчат. Просто за Ніцше: чоловік створений для війни, а жінка — для відпочинку воїна. Тільки-от нав'язана суспільством роль жінки залишається сталою: березиня, господиня, а чоловіків призовного віку ті самі віддані матусі намагаються кудись прилаштувати, відкупити від армії, відправити вчитися за кордон*» [http://tyzhden.ua, 13.10.2017]. Опис типової соціальної ролі чоловіка тут належить дискурсивним опонентам авторки й осмислюється іронічно в метатекстуальному коментарі («*Просто за Ніцше: чоловік створений для війни, а жінка — для відпочинку воїна*»). Позиція жінки в цьому стереотипі втілена за допомогою словосполучення *слабеньких дівчат*, у якому демінутив служить засобом увиразнення негативного авторського ставлення. Риторичне питання на початку наведеного уривка засвідчує те, що авторка не поділяє думки про істинність описаного тут стереотипу. Далі в тексті окремо втілюється «жіночий» стереотип за допомогою традиційних для української культури слів (*господиня*), так само негативно оцінюваний (*нав'язана суспільством роль жінки*). Окрім цих, у тексті присутній ще один гендерний стереотип, який авторка неусвідомлено поділяє: це стереотипний образ *шалених матусь*, які є носіями перелічених ментальних конструктів і водночас поводяться невідповідно до них («*ті самі віддані матусі намагаються ... відкупити від армії*»).

Друга стратегія використання гендерних стереотипів, а саме їх спростування, характерна для сучасних святкових медіатекстів. Причиною цього є загалом критичне ставлення до радянських традицій і спроби декомунізації та переосмислення «статевих» свят, які Україна успадкувала від СРСР, а також протилежна тенденція до ототожнення Дня захисника України з колишнім святом 23 лютого. Усе це породжує конфлікти навколо названих свят і спричиняє оцінне ставлення до гендерних стереотипів, що має на меті їх подолання.

Спростування стереотипу, його деконструкція – це «когнітивна операція, яку можна простежити в тексті і яка є виявом змін у концептуальній картині світу» [16, с. 105]. Найпростішим засобом деконструкції стереотипу є пряме заперечення, наприклад: «*Не всі захисники – це чоловіки, і не всі чоловіки – захисники*» [https://www.radiosvoboda.org/, 14.10.2020];

«*Жінка ≠ робочий кінь*» [https://partner-pres.km.ua/, 09.03.2020]. Спостерігаємо прийом заперечення у більш розлогому контексті: «*Гендерна роль чоловіка – захищати, отож вітаємо чоловіків, кількість жінок на фронті значення не має. Захисник – це такий герой з фільмів з Арнольдом Шварцнегером, у якого ніколи не закінчуються набойі, а вороги розлітаються на всі боки від насуплених брів. У цього захисника-стереотипа не буває поранень, травм, потреб, корумпованого керівництва і пост-травматичного синдрому. Тому його потрібно лише вітати і виановувати, а допомагати, розуміти, підтримувати – не обов'язково. Але ж в реальності все по-іншому*» [https://life.pravda.com.ua/, 14.10.2018]. У цьому прикладі стереотип щодо гендерної ролі чоловіка надміру гіперболізований і ототожнений з іншим ментальним конструктом – жанровим стереотипом [3]. Пряме спростування стереотипу наявне в останньому реченні, однак авторська інтенція імпліцитно присутня в усьому тексті завдяки названим засобам. Очевидно, що автор розраховує на здатність читачів сприйняти цей підтекст. Фраза «*вітаємо чоловіків, кількість жінок на фронті значення не має*» увиразнює цю авторську позицію і вносить оцінне значення.

Інакшим засобом деконструкції стереотипу є антитеза. Спостерігаємо цей прийом у такому дописі: «*Кожен раз, коли на восьме березня хтось вітає жінок як «окрасу колективу» – це означає, що вони не професіонали, а «окраса» і нічого більше. Це і є архаїчні уявлення про жінку та її роль суспільстві*» [https://4vlada.com/, 07.03.2020]. Протиставлення «*професіонали – окраса*» набуває тут оцінного смислу, адже другий його компонент – вербалізатор стереотипу – сприймається як застаріле і невідповідне сучасній дійсності уявлення. Внаслідок цього позитивнооцінний іменник *окраса* отримує значення негативної оцінки. Автор свідомо відмежовує дискурс, для якого характерне існування цього стереотипу, за допомогою графічного знака – лапок, причому робить це послідовно кожного разу, як слово-стереотип зустрічається в тексті. Наступний фрагмент узято з тексту, який має назву «*Не подарунок*»: «*Я народилася 8 березня. Внаслідок цього ціле життя доводилося вислуховувати зворушений лепет: «Ой, то це ж тато подарував тебе мамі на Жіночий день!» Гости, що приходили в наш дім, зустрічали на порозі миле ангелятко з кучериками й зворушено цікавилися: «Дівчинко, а як тебе звати? Хто ти – принцеса? Феєчка?» У відповідь на це трирічка суворо повідомляла, що звати її Катерина Олександрівна і що вона – Маленька Розбійниця*» [https://life.pravda.com.ua/, 08.03.2019]. Спростування стереотипу відбувається одразу ж у заголовку тексту за допомогою заперечення. Авторка надає пряму вербалізацію стереотипу, який намагається подолати, і відмежовує його як фрагмент чужого дискурсу кількома доступними

способами (окрім лапок, цей текст на вказаній сторінці сайту також виділений за допомогою шрифту). Далі показано, як стереотипні уявлення впливають на взаємні очікування учасників відтвореного діалогу, який, очевидно, є узагальненим: *гості* виголошують стереотип, дівчина *суворо* на нього реагує, протиставляючи йому своє розуміння. Цьому фрагментові властива експресивність, а також іронія, яка є оцінною (*вислуховувати зворушений лепет*).

Експресивний складник сам по собі відіграє помітну роль у контекстах, де відбувається деконструкція стереотипів. Наприклад: «...скільки можна жити гендерними стереотипами?! Давно вже не тільки чоловіки захищають країну! Жінки там теж є, часто вони борються на рівних, і теж заслуговують на повагу. Більш того, кінологічний песик, який шукає міни в зоні бойових дій, куди більший захисник України, ніж ваш хворобливий колега, який відкосив від армії через плоскостопість!» [https://www.unian.ua/, 13.10.2020]. Цей уривок насичений засобами виразності. Це риторичне питання, окличні речення, жаргонізм (*відкосив від армії*). Стереотипний образ чоловіка-захисника спростовується за допомогою оцінної вербальної структури *хворобливий колега, який відкосив від армії*, а також порівняння-заперечення, спрямованого на максимальне приниження цього

образу: *«кінологічний песик... куди більший захисник»*.

Природно, що в радянських медіатекстах про свята прикладів деконструкції гендерних стереотипів не зустрічаємо, оскільки в СРСР існувала загальна тенденція до впровадження і закріплення відповідних соціальних ролей, яку преса водночас і втілювала, і відображала.

Таким чином, аналіз особливостей концептуалізації свят у медіатекстах засвідчив наявність стереотипів – фреймових структур, які відтворюють і моделюють окремі складники концепту СВЯТО. Дослідження показує, що використання стереотипів, які втілюють гендерні ролі, зумовлене однією з двох стратегій, обраних публіцистом. Це або фіксування і, як наслідок, додаткове ствердження стереотипу, або його спростування, деконструкція. Перша стратегія виявляється більш характерною для преси радянського періоду, яка не тільки відтворювала, а й спеціально формувала стереотипне розуміння ролі чоловіка і жінки. У сучасних текстах фіксуємо приклади обох названих стратегій, що свідчить про вкоріненість імплантованих схематичних уявлень у картині світу пострадянської людини і спроби деяких сучасних українських журналістів зробити свій внесок у подолання цих наслідків впливу на суспільну свідомість.

Література

1. Блинова О. Є. Поняття «стереотипу» у просторі наукових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип.1. Том 2. С. 7–11.
2. Бутиріна М. В. Мас-медіа як середовище створення та функціонування стереотипів масової свідомості: автореф. дис. ... доктора наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики. 2009. 32 с.
3. Гарюнова Ю. О. Вербалізація жанрових стереотипів у кінокритичному дискурсі. *Психолінгвістика*. 2013. Вип. 12. С. 162–169.
4. Завгородня Л. В. Стереотипи породження та сприймання журналістського твору (на матеріалі газетних текстів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики, 2003. 19 с.
5. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
6. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. Минск: ТетраСистемс, 2005. 256 с.
7. Маслова Ю. П. Роль гендерних стереотипів у розбудові громадянського суспільства (на прикладі сучасних українськомовних ЗМІ. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи*: колект. монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 7. С. 278–297.
8. Овчиннікова І. І. Аспекти вивчення стереотипу як загальнонаукового феномена. *Studia Linguistica*. 2009. Вип. 2. С. 281–289.
9. Першина О. Є. Гендерні стереотипи та засоби масової комунікації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2005. Вип. 23. С. 110–115.
10. Пирожкова И. С. Прецедентное имя как средство репрезентации гендерных стереотипов в политическом дискурсе К. Райс и И. Хакамады. *Политическая лингвистика*. 2017. №1 (61). С. 91–97.
11. Розвод Е. В. Роль стереотипів у формуванні та реалізації лінгвокультурних концептів (на прикладі концепту «SUN»). *Актуальні питання іноземної філології*. 2015. № 2. С. 172–178.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
13. Семенів Н. М. Етнічні стереотипи: чинники формування та їх використання засобами масової інформації. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Серія: Проблеми сучасної психології. 2018. Вип. 42. С. 170–190.
14. Скорик М. М. Мас-медіа як дослідницька галузь гендерного аналізу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2013. Вип. 33 (36). С. 39–54.
15. Табалова Н. Г. Социальные стереотипы и особенности языка прессы (на основе анализа англоязычной прессы). *Язык, сознание, коммуникация*: сб. статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС-Пресс, 2000. Вып. 28. С. 39–50.

16. Трифонов Р. А., Стратилат О. В. Мовні засоби вербалізації та деконструкції стереотипів у книзі Максима Кідрука «Мексиканські хроніки». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Сер.: Філологія. 2013. Вип. 67. С. 102–107.
17. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki : teoria, metodologia, analizy empiryczne / pod red. Janusza Anusiewicza i Jerzego Bartmińskiego. Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. 335 s.

References

1. Bly`nova O. Ye. Ponyattya «stereoty`pu» u prostori naukovy`x kategorij. Naukovy`j visny`k Xersons`kogo derzhavnogo universy`tetu. Seriya: Psy`xologichni nauky`. 2014. Vy`p.1. Tom 2. S. 7–11. [in Ukrainian].
2. Buty`rina M. V. Mas-media yak seredovy`shhe stvorennaya ta funkcionuvannaya stereoty`piv masovoyi svidomosti: avtoref. dy`s. ... doktora nauk iz socz. komunikacij: 27.00.01 / Ky`yivs`ky`j nacional`ny`j universy`tet imeni Tarasa Shevchenka. Insty`tut zhurnalisty`ky`. 2009. 32 s. [in Ukrainian].
3. Garyunova Yu. O. Verbalizaciya zhanrovy`x stereoty`piv u kinokry`ty`chnomu dy`skursi. Psy`xolingvisty`ka. 2013. Vy`p. 12. S. 162–169. [in Ukrainian].
4. Zavgorodnya L. V. Stereoty`py` porodzhennya ta spry`jmanna zhurnalists`kogo tvoru (na materialy gazetny`x tekstiv): avtoref. dy`s. ... kand. filol. nauk: 10.01.08 / Ky`yivs`ky`j Nacional`ny`j universy`tet imeni Tarasa Shevchenka. Insty`tut zhurnalisty`ky`, 2003. 19 s. [in Ukrainian].
5. Krasnyh V. V. «Svoj» sredi «chuzhih»: mif ili realnost`? Moskva: ITDGG «Gnozis», 2003. 375 s. [in Russian].
6. Maslova V. A. Kognitivnaya lingvistika : ucheb. posobie. Minsk: TetraSistems, 2005. 256 s. [in Russian].
7. Maslova Yu. P. Rol` genderny`x stereoty`piv u rozbudovi gromadyans`kogo suspil`stva (na pry`kladi suchasny`x ukrayins`komovny`x ZMI. Rozvy`tok gromadyans`kogo suspil`stva v Ukrayini: my`nule, suchasnist`, perspekty`vy`: kolekt. monografiya. Ostrog: Vy`davny`cztvo Nacional`nogo universy`tetu «Ostroz`ka akademiya», 2014. Vy`p. 7. S. 278–297. [in Ukrainian].
8. Ovchy`nnikova I. I. Aspekty` vy`vchennya stereoty`pu yak zagal`nonaukovogo fenomena. *Studia Linguistica*. 2009. Vy`p. 2. S. 281–289. [in Ukrainian].
9. Pershy`na O. Ye. Genderni stereoty`py` ta zasoby` masovoyi komunikaciyi. *Gumanitarny`j visny`k ZDIA*. 2005. Vy`p. 23. S. 110–115. [in Ukrainian].
10. Pirozhkova I. S. Precedentnoe imya kak sredstvo reprezentacii gendernyh stereotipov v politicheskom diskurse K. Rajs i I. Hakamady. *Politicheskaja lingvistika*. 2017. №1 (61). S. 91–97. [in Russian].
11. Rozvod E. V. Rol` stereoty`piv u formuvanni ta realizaciyi lingvokul`turny`x konceptiv (na pry`kladi konceptu «SUN»). *Aktual`ni py`tannya inozemnoyi filologiyi*. 2015. # 2. S. 172–178. [in Ukrainian].
12. Selivanova O. O. Suchasna lingvisty`ka: terminologichna ency`klopediya. Poltava: Dovkillya-K, 2006. 716 s. [in Ukrainian].
13. Semeniv N. M. Etnichni stereoty`py`: chy`nny`ky` formuvannya ta yix vy`kory`stannya zasobamy` masovoyi informaciyi. *Zbirny`k naukovy`x pracz` K-PNU imeni Ivana Ogijenka, Insty`tutu psy`xologiyi imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny`*. Seriya : Problemy` suchasnoyi psy`xologiyi. 2018. Vy`p. 42. S. 170–190. [in Ukrainian].
14. Skory`k M. M. Mas-media yak doslidny`cz`ka galuz` gendernogo analizu. *Naukovi studiyi iz social`noyi ta polity`chnoyi psy`xologiyi*. 2013. Vy`p. 33 (36). S. 39–54. [in Ukrainian].
15. Tabalova N. G. Social`nye stereotipy i osobennosti jazyka pressy (na osnove analiza anglojazychnoj pressy). *Jazyk, soznanie, kommunikacija: sb. statej / otv. red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov*. Moskva: MAKS-Press, 2000. Vyp. 28. S. 39–50. [in Russian].
16. Try`fonov R. A., Stratilat O. V. Movni zasoby` verbalizaciyi ta dekonstrukciji stereoty`piv u kny`zi Maksy`ma Kidruka «Meksy`kans`ki xroniky`». *Visny`k Xarkivs`kogo naczional`nogo universy`tetu im. V. N. Karazina*. Ser.: Filologiya. 2013. Vy`p. 67. S. 102–107. [in Ukrainian].
17. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki: teoria, metodologia, analizy empiryczne / pod red. Janusza Anusiewicza i Jerzego Bartmińskiego. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. 335 s. [in Polish].

Ткаченко Юлія Валерьевна, аспірант кафедри українського мовного філологічного факультета, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна); e-mail: julingvo@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0932-0978>

Julia Tkachenko, postgraduate student of the Department of Ukrainian Language, School of Philology, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: julingvo@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0932-0978>

Інтертекстуальний дискурс драм В. Винниченка

Ольга Володимирівна Масло

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
(пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна);
e-mail: olga_maslo@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1586-2805>

Ірина Вікторівна Волкова

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради;
(пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна);
e-mail: irinavolkova2@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4725-8837>

У статті проаналізовано драми В. Винниченка з погляду використання таких інтертекстуальних одиниць, як історичні, літературні, біблійні алюзії, прецедентні імена; розглянуто автоінтертекстуальність, яка реалізується шляхом автоцитатування та автоінтерпретації однакових концепцій у різних сюжетах; доведено важливість розуміння емоційно-естетичного контексту твору через дослідження категорії інтертекстуальності.

Перебуваючи в драмах В. Винниченка виявлено як на сюжетно-композиційному, так і на образному й мовному рівнях. Тож у статті ідентифіковано категорію інтертекстуальності та поінтерпретовано її зміст у драмах В. Винниченка.

Маркерами творчості В. Винниченка є осмислення свободи морально-етичного вибору й відповідальності за неї, глибинні зовнішні та внутрішні конфлікти, роздвоєність особистості, межові ситуації на ідейно-політичному та побутовому рівнях, любовні трикутники та ін., тобто екзистенційне поле людського буття.

З'ясовано, що категорія інтертекстуальності у творах письменника представлена як історичні алюзії (згадка подій, місць, чи осіб, які семантично уточнюють зміст твору, виконують експресивну функцію), літературні (твори, репліки, епізоди, персонажі цих творів), біблійні, прецедентні імена – згадка відомих постатей, зовнішність чи діяльність яких співвідносяться з персонажем, автоцитатування. У багатьох творах досліджуваного письменника наскрізною є автоінтертекстуальність, яка засвідчує свідомо сконструйовану у творах символічну біографію самого В. Винниченка.

Доведено, що дослідження категорії інтертекстуальності в драмах В. Винниченка є важливим елементом розуміння мовно-стилістичних особливостей їх тексту, ірраціонального осмислення творчого задуму письменника. Автоінтертекстуальність, що реалізується через автоцитатування та автоінтерпретації, а також літературні, історичні, біблійні алюзії, прецедентні імена генерують емоційно-естетичний контекст твору.

Ключові слова: інтертекстуальність, алюзії, текстові ремінісценції, прецедентність, автоінтертекстуальність

Масло О. В., Волкова І. В. Интертекстуальный дискурс драм В. Винниченко

В статье проанализированы драмы В. Винниченко с точки зрения использования таких интертекстуальных единиц, как исторические, литературные, библейские аллюзии, прецедентные имена; рассмотрена автоинтертекстуальность, которая реализуется путем автоцитирования и автоинтерпретаций одинаковых концепций в различных сюжетах; доказана важность понимания эмоционально-эстетического контекста произведения через исследование категории интертекстуальности.

Аналогии в драмах В. Винниченко обнаружены как на сюжетно-композиционном, так и на образном и языковом уровнях. Поэтому в статье идентифицирована категория интертекстуальности и представлена трактовка ее содержания в драмах В. Винниченко.

Маркерами творчества В. Винниченко являются осмысление свободы морально-этического выбора и ответственности за него, глубинные внешние и внутренние конфликты, раздвоенность личности, пограничные ситуации на идейно-политическом и бытовом уровнях, любовные треугольники и др., то есть экзистенциальное поле человеческого бытия.

Выяснено, что категория интертекстуальности в произведениях писателя представлена как исторические аллюзии (упоминание событий, мест или лиц, которые семантически уточняют содержание произведения, выполняют экспрессивную функцию), литературные (произведения, реплики, эпизоды, персонажи этих произведений), библейские, прецедентные имена – упоминание известных фигур, внешность или деятельность которых соотносится с персонажем, автоцитирования. Во многих произведениях сквозной является автоинтертекстуальность, которая свидетельствует о сознательно сконструированной в произведениях символической биографии самого В. Винниченко.

Доказано, что исследования категории интертекстуальности в драмах В. Винниченко являются важным элементом понимания культурно-стилистических особенностей их текста, иррационального осмысления творческого замысла писателя. Автоинтертекстуальность, которая реализуется через автоцитирование и автоинтерпретацию, а также литературные, исторические, библейские аллюзии, прецедентные имена генерируют эмоционально-эстетический контекст произведения.

Ключевые слова: интертекстуальность, аллюзии, текстовые реминисценции, прецедентность, автоинтертекстуальность

Olga Maslo, Iryna Volkova. Intertextual discourse in V. Vynnychenko's dramas

The article analyzes V. Vynnychenko's dramas in terms of the use of such intertextual elements as historical, literary, Biblical allusions, precedent names; the autointertextuality which is realized by self-citation and autointerpretations of identical concepts in various plots; the importance of understanding the emotional and aesthetic context of the work through the study of intertextuality categories is proved.

Echoes in V. Vynnychenko's dramas are revealed both on the plot-compositional levels, and on the figurative and linguistic levels. Therefore, the article identifies the categories of intertextuality and interprets their content in V. Vynnychenko's dramas.

Markers of V. Vynnychenko's works are the understanding of freedom of moral and ethical choice and responsibility for it, deep external and internal conflicts, dissociation of personality, borderline situations at the ideological, political and domestic levels, love triangles, etc., i.e. the existential field of human existence.

It was found that the category of intertextuality in the works of the author is presented as historical allusions (mention of events, places, or persons who semantically clarify the content of the work, perform an expressive function), literary allusions (works, lines, episodes, characters of these works), Biblical allusions, precedent names – the mention of famous figures, whose appearance or activity is correlated with the character, self-citation. In many works of the studied writer the autointertextuality is pervasive, which testifies to the symbolic biography of V. Vynnychenko consciously constructed in his works.

It is proved that the study of the category of intertextuality in V. Vynnychenko's dramas is an important element of understanding the linguistic and stylistic features of the texts, irrational understanding of the writer's creative idea. Autointertextuality, which is realized through self-citation and self-interpretation, as well as literary, historical, Biblical allusions, precedent names generate the emotional and aesthetic context of the works.

Key words: intertextuality, allusions, text reminiscences, precedence, autointertextuality

Загальна тенденція спрямування сучасних літературознавчих досліджень у русло вивчення інтертекстуальних зв'язків художніх текстів визначає **актуальність** теми роботи, адже рецепція біблійних, міфологічних, історичних сюжетів, цитат, образів знаходить своє місце в модусі як модерної, так і постмодерної літератури.

Екзистенційне поле людського буття: осмислення свободи морально-етичного вибору й відповідальності за неї, глибинні зовнішні та внутрішні конфлікти, роздвоєність особистості, межові ситуації на ідейно-політичному та побутовому рівнях, любовні трикутники – такий далеко не повний перелік маркерів творчості В. Винниченка, адже він «сміливий мандрівник по нетрях людського життя, відважний дослідник в заблудах соціальної думки і прокурор фальшивої моралі панів і рабів» [25, с. 54–55].

Недарма творчість В. Винниченка завжди перебувала в центрі ґрунтовних досліджень літературознавців щодо філософської концепції осмислення природи статі, страху, «чесності з собою», перцепції материнства та батьківства, витоків самогубства, мотиву дітовбивства, а також виявів у творчості ніцшеанства (Т. Гундорова [11], В. Панченко [22; 23], М. Жулинський [13], Н. Зборовська [14], С. Павличко [21], В. Гуменюк [10], Л. Мороз [20], Г. Сиваченко [24], Г. Клочек [16] та інші). Ми згоджуємося з думкою, що «Володимир Винниченко в історії нашої літератури, як і в історії нашого національно-державного відродження, – постать виняткова. Трудно, а може, й неможливо поставити поряд з ним як відповідника когось з його навіть найбільших сучасників. Справді-бо: поет, романіст, драматург, філософ, публіцист, митець-маляр і з юних років – політичний та громадський діяч. В. Винниченко перший і єдиний серед українських письменників ХХ ст., що його твори ще до революції 1917 було перекладено багатьма мовами» [17, с. 65].

Отже, **метою** дослідження є аналіз інтертекстуальних одиниць – алюзій, цитат, ремінісценцій, сюжетних перегуків у драмах В. Винниченка.

Витоки інтертекстуальності наявні в роботі М. Бахтіна «Проблема змісту матеріалу й форми в словесній художній творчості» (1924 р.). Спираючись на концепцію М. Бахтіна щодо діалогічності, двоголосся, «чужого слова» [2], сформувався теорія міжтекстових зв'язків.

Уважається, що термін «інтертекстуальність» уперше увела в науковий обіг 1967 р. Ю. Крістева [19], яка досліджувала роботи М. Бахтіна, історію та теорію російського формалізму і розтлумачувала його як систему відкритих чи прихованих взаємних покликань. Це поняття надалі розробляється такими представниками постструктуралізму, як Р. Барт [1], Ж. Дерріда [12].

Про компіляцію претекстів, тобто пряме чи опосередковане використання цитат, прецедентних імен, історичних подій, ключових культурних концептів, алюзій, тобто несвідомих натяків, писали Ю. Караулов [15], В. Красних [18], А. Супрун [26] та інші.

Інтертекстуальність – це підсвідома інтенція автора, непрямий спосіб вираження змісту через виникнення асоціацій з відомими образами, подіями, творами. Категорія інтертекстуальності реалізується через алюзії – несвідомі натяки. Алюзія – це «натяк на загальновідомий історичний чи літературний факт, заздалегідь обдумане відсилання читача до певного сюжету чи образу світової літератури» [4, с. 254–255].

У художніх творах найчисленнішими є алюзивні власні назви – прецедентні імена, що є своєрідними кодами набору певних усталених ознак. Суміжним поняттям до алюзій є цитати (прямі чи непрямі) та ремінісценції. На думку А. Супруна, «текстові ремінісценції – це усвідомлені vs неусвідомлені, точні vs перетворені цитати чи інші покликання на більш чи менш раніше створені тексти в складі більш пізнього тексту» (тут і далі переклад наш. – О. М., І. В.) [26, с. 17]. А. Супрун до текстових ремінісценцій відносить цитати, «крилаті слова», індивідуальні неологізми, імена

персонажів, назви творів, імена їх авторів, особливі конотації слів і висловлювань, прямі чи непрямі нагадування про ситуації. При текстових ремінісценціях можуть бути чи ні різного ступеня точності покликання на джерело [26, с. 17].

Перегуки в драмах В. Винниченка можемо виявити не тільки на сюжетно-композиційному, але й на образному, мовному рівнях. Таким чином, **основними завданнями** статті є ідентифікація категорії інтертекстуальності та інтерпретація її змісту в драмах В. Винниченка.

Категорія інтертекстуальності у творах письменника представлена як історичні алюзії (згадка подій, місць чи осіб, які семантично уточнюють зміст твору, виконують експресивну функцію), літературні (твори, репліки, епізоди, персонажі цих творів), біблійні, прецедентні імена – згадка відомих постатей, зовнішність чи діяльність яких співвідноситься з персонажем, автоцититування.

У багатьох творах В. Винниченка наскрізною є автоінтертекстуальність, яка реалізується як прямий зв'язок між гіпертекстом і написаним раніше гіпотекстом, що належить одному авторові, виявляється через об'єднання творів у метатекст, у якому наявні епізоди, цитати, філософські міркування, образи, що переходять в інші сюжети. Так, у драмі «Memento» Кривенко – талановитий художник, який має свою філософію «чесності з собою» щодо народження дитини; йому не вистачає грошей, тому він і береться за написання плакатів. У драмі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» Корній Каневич також художник, який себе та сім'ю віддає на вівтар красі. Він, як і герой драми «Memento», стає причиною смерті сина, не бажаючи продати незавершену картину та допомогти виїхати родині на лікування, аби врятувати сина. Кривенко сам розрізає навпіл картину, у драмі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» це робить Рита. Сніжинка говорить до Корнія, ніби висловлюючи його потаємні думки: *«Ну, не стане на світі шматочка м'яса, який кричить, робить неестетичні штуки і... в'яже людей. А замість того ви стаєте вільним, легким, ви всі сили даєте тому, що вічно, що вище м'яса!»* [6, с. 31]. У драмі «Memento» Кривенко звертається до Антоніни: *«Ти подумай: вона в'яже нас на все життя. Шматочок живого м'яса в'яже дві свідомі істоти! Насильно, наперекір усьому! І я повинен скоритись цьому?»* (тут і далі виділено нами. – О. М., І. В.) [7, с. 148].

Сюжет боротьби за дитину, коли батько хоче її забрати, наявний як у драмі «Memento»: *«Його дитина! Хм!.. Його дитина! Оддать йому дитину... Господи! Та як ти смієш мені це говорити! Щоб я віддала свою дитину»* [7, с.132], так і в драмі «Закон»: *«Та щоб я ото свою дитину кудись оддала? Та мільйони мені*

давайте, та на шматки мене ріжете – не віддам!» [9, с. 246].

Концепція «чесності з собою» є ключовою не тільки в драмі «Великий Молох», «Memento», вона знаходить своє продовження в романах «Чесність з собою», «Рівновага», «По-свій», «Божки», «Записки Кирпатого Мефістофеля», «Щаблі життя», «Заповіти батьків». За Винниченком, «чесність з собою» – це підпорядкування своєму внутрішньому стану, свобода вибору відповідно до своєї свідомості та бажання, поєднання раціонального та чуттєвого. У драмі «Memento» ці слова дуже часто говорять персонажі один одному. Оріся до Кривенка: *«Ех, ви! Чесний з собою! Пізно викидиш робить. Чуєте: пізно! <...> Ну, а що говорить наша чесність з собою про виховання дітей?»* [7, с. 118]. У драмі «Великий Молох» Зінко до Катрі: *«Я ж хочу чесно жити! Пам'ятаєш, як ми обіщали бути чесними з собою, з своїм „я“?»* [7, с. 22].

Автоінтертекстуальність засвідчує свідомо сконструйовану у творах символічну біографію самого В. Винниченка: відомо, що він також був художником, заперечував традиційну форму сім'ї, сам пережив трагедію як батько, адже його позашлюбний син від Люсі Гольдмерштейн помер через нез'ясовані причини ще немовлям. Спираючись на листування, деякі біографи вказують на причетність письменника до смерті сина. Тема небажаної дитини та намагання позбутися її життя з'являється в романах «Записки Кирпатого Мефістофеля», «По-свій». Загалом проблема як материнства («Гріх», «Пригвожені»), так і батьківства («Натусь», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Закон») є центральною у творчості письменника. Таким чином, біографічна стратегія В. Винниченка виявляється через автоінтертекстуальність, що реалізується шляхом автоцититування та автоінтерпретації однакових концепцій у різних сюжетах.

Шевченкове слово, як і його постать, зазнають трансформацій у драмах «Memento», «Брехня», «Між двох сил» через прямі та непрямі цитати, алюзії. Творчість Т. Шевченка в українській свідомості є маркером національної ідентичності, боротьби, незалежності. У драмі «Між двох сил» більшовик Подкопаєв, дивлячись на портрет Шевченка, говорить: *«А почему эта контрреволюционная икона висит здесь до сих пор? <...> Эта хохлацкая морда мне надоела, наконец. Везде торчит <...> Я заявляю откровенно, что с национализмом, с этими шевченками, автономиями, федерациями, самостийностями и прочей буржуазной дрянью буду бороться беспощадно»* [5, с. 316]. У листі батька до Софії, яка стала на бік більшовиків, таким чином зрадивши рідних, є такі рядки: *«Розстрілюйте братів своїх, батьків, але не чіпайте хоч тих, які несуть народові слово правди і науки. „Схаменіться, бо лихо вам буде“. Востанне кричу вам з намученого серця: киньте, покайтесь, а не покається, то проклинаю вас своїм батьківським, невміручим прокляттям»* [5, с. 338]. А слова матері до Софії

та Тихона «Що ж це робиться. **Брат на брата. Батько на дітей...**» [5, с. 344] є алюзією на рядки з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...»: «*Одицурається брат брата І дитина мати...*». Сама ж сцена намагання батька вбити доньку за зраду є алюзією на епізод вбивства Тарасом свого сина Андрія (М. Гоголь «Тарас Бульба»): «*Моя кров і моя воля судить її так, як я хочу. На середину, паршивко!*» [5, с. 342].

У сюжетну площину драми «Memento» автор уводить декілька пісень, які засвідчують психологічний стан персонажів: «Коли розлучаються двоє» (слова Г. Гейне, музика М. Лисенка) відображає стан Антоніни після розмови з Кривенком [7, с.136-137]; «За Сибіром сонце сходить» [7, с. 164], яку співає п'яне товариство Кривенка, перегукується з попередніми словами Антоніни, яка, боючись убивства дитини, говорить Кривенку: «*І спробуй тільки зроби це! Спробуй! Без жалю одправляю на каторгу*» [7, с. 152]. Пісня відтворює драматичний стан Кривенка, який, відповідно до своєї концепції «чесності з собою», не хоче народження небажаної дитини. Паша співає колискову «Місяць ясенський» (слова Лесі Українки, цикл «Сім струн», музика Я. Степового). На прохання вагітної Антоніни Бурчак, Оріся, Паша співають «Заповіт» Т. Шевченка [7, с. 143]. Автор сугестує настроєвість героїні: «*Антоніна ляга, закида руки за голову і, тісно стуливши губи, скорбно дивиться вперед. На лиці мука <...> Антоніна при кінці співу, закрива лице руками й голосно риде*» [7, с. 144]. «Як умру, то поховання» пропонує заспівати й герой драми «Брехня» Андрій Карпович, іронізуючи над Наталією Павлівною, яка, намагаючись урятувати свою честь, обіцяє випити отруту.

Перед тим як «розрізати картину», Кривенко читає перший рядок поеми «Гайдамаки»: «*Плюньте, панове! „Все йде, все минає..." (Різка). Все минає! (Кладе бандуру додолу й задумливо кусає огірок). Всі співають далі. Кривенко помалу бере ніж, ніби граючись ним, пробує, чи гострий. Потім ліниво встає, підходить до мольберта й зупиняється. Якийсь мент непорушно стоїть, далі спокійно, в'яло підносить руку з ножем і помалу розрізає картину згори донизу. На губах чудна посмішка*» [7, с. 165]. Це модифікація руйнівної сили та її наслідків, що актуалізуються через зображення подій Коліївщини 1768 року. Цей же рядок наявний у розмові Зінька та Катрі (драма «Великий Молох») перед зборами організації щодо засудження Зінька, який відмовляється йти на операцію, аби звільнити ув'язненого революціонера: «*Все одно. Що таке нова цінність?... Все йде, все минає...*» [7, с. 86].

Портрет Шевченка висить у кімнаті Орісі та Кривенка (драма «Memento»). Художник

Кривенко має замовника ковбасника Козолупа, який неодмінно хоче, аби його на вивісці ковбаси намалювали схожим на Шевченка: «*А потім патрет його... Обов'язково щоб був похожий на Шевченка. Принесе навіть такий самий кожух і шапку, як у Шевченка. І зроблю! Чого геній не зроби! Правда, Чупруне?... І пречудово вийде! Він теж вірши пише. Обіцав сьогодні принести свої твори.*

Називається „В чарах кохання”. Назва украдена, але якраз підходить до нього» [7, с. 161]. Стереотипізований портрет поета в кожусі та шапці набуває дещо пародійного змісту під час написання портрета Козолупа: «*Зараз побачимо. (Знімає з стінки портрет Шевченка й ставить поруч з Козолупом). Тепер сядьте. Шапку одягніть. От так... Зсуньте на лівий бік. Чудово. (Одходить трохи назад). Не руштесь. Похмурте брови... Побільше важности. (Козолуп надуває щоки, хмурить брови). Так. Тепер зовсім, як рідні брати*» [7, с. 167].

У драмі «Брехня», як і в сатиричній поемі «Кавказ» Т. Шевченка, елементами гіркої іронії сповнені слова Андрія Карповича до коханця Наталії Павлівни: «*А день, панове, який сьогодні чудесний! Га? Поете! Славте день і сонце... Як то єсть: „Слава... слава, Хортам, і гончим, і псарям..."*» [8, с. 24].

У драмі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» конфлікт твору – мистецтво (вічність) і тілесність (тлінність), а також картина, що імпліцитно є причиною смерті сина, Рити та Корнія, містить алюзію на роман «Портрет Доріана Грея» О. Уайльда. Події в драмі розгортаються на тлі дискусій про силу справжнього мистецтва. Ремінісценція «одне мистецтво має вічність» [6, с. 11] на відомий вислів античних часів, який уперше трапляється в «Діалогах» Сенеки: мистецтво вічне, а життя коротке.

Прикладом історичної алюзії є згадка Сніжинкою Запорозької Січі в контексті свободи мистецтва від сімейних зобов'язань: «*Артист мусить бути вільним од усього і жерцем тільки краси!*», «*Ех, славне було колись Запоріжжя! От, месє Мулен, знаєте, було колись в українців таке військо, яке не знало сім'ї. Це були рицарі війни і краси...От усім артистам Січ Запорізьку встановити...*» [6, с. 17–18].

Через танок апашів, який виконує Рита, автор відтворює психологічний злам героїні – безвихідь, злоба, крайня напруженість емоцій матері, яка втрачає сина. Цей танець був відомий на початку ХХ століття як явище паризької вуличної культури. Назва походить від дикого племені апачі, у французькій вимові – «апаші». Уважається, що спочатку танець розповідав про історію взаємин між сутенером і дівчиною, пізніше вже символізує взаємини чоловіка та жінки, але з точки зору апашів. Танець розкриває всю глибину почуттів Рити, неспроможність урятувати сина, через рухи танцю героїня кидає виклик будь-яким нормам пристойності.

Перефразована цитата Р. Кіплінга з твору «Мауглі» «*Ми всі троє – одно*: «*І от нас троє, і ми всі одно*» [6, с. 45], «*І ми разом будемо творити, всі троє, бо ми „всі троє – одно“*» [6, с. 46] – сугестує головний конфлікт драми.

У драмі наявні й алюзії до героїв «Мауглі» Р. Кіплінга як за зовнішніми рисами, так і за манерою поведінки: Рита – Чорна Пантера, Корній – Білий Медвідь. Корній «*Великий, трохи незграбний, мішкуватий, має довге, пишине, біле волосся, як грива*» [6, с. 9]; Рита «*Дуже тонка, гнучка, одягнена в чорне, лице з різкими рисами, розвиненими щелепами, жагуче, майже дике і грубе, але гарне*» [6, с. 9], «*Занадто вона гаряча...дика...самолюбива...*» [6, с. 30], «*О, Чорна Пантера за дітей не прощає нікому*» [6, с. 63].

Прецедентне ім'я Геркулес, що асоціюється з силою, спритністю, згадується в драмі «Пригвожені», коли Шелудько називає так студента Вукула, який допоміг викрасти сина Настасії: «*Ну, це вже, шановний Геркулес, ви брешете... А ти чого такий... скупчений, делікатно висловлюючись? Га? Заздриши лаврам Геркулеса?*» [6, с. 218].

Поведінка Родіона (драма «Пригвожені»), його вміння співпереживати та говорити правду, аналітично мислити доповнюється особовими алюзіями – згадками персоналій, діяльність яких співвідноситься з конкретно філософською течією, які генерують внутрішній стан Родіона: «*Ви знаєте, я раз трохи в манахи не пішов. Правда! Два роки толстовцем був. Океан води вилив на себе по системі Кнайпа і інших*» [6, с. 241]; «*А сам писатиме статті й читатиме лекції про добро, правду, Спінозу, Канта, красу, справедливість*» [6, с. 275].

Алюзивний антропонім Каїн та Іуда виражається в текстах В. Винниченка через семантичну модель: *Каїн, Іуда – убивця, зрадник, диявол, сатана, нечистий дух*. У драмі «Гріх» жандармського підполковника Сталинського прозвали Каїном. Ніздря говорить про Сталинського: «*Хто? Каїн не в силах? <...> Та Каїн, брат, тобі кого хоч, самого генерала, як хоче, в острог посадовить. „Казьона служба!“*»

Він тобі з кого хоч, з усіх апостолів Юд може поделать» [9, с. 117]. Щоб вирвати свідчення арештантів, Сталинський не хехтує нічим: шантаж, насилля, підступництво, зрада, смерть в'язня: «*Що йому допрос? Йому душу свою давай. Понімаєш? У душу йому нада залізити, сковирнуть її, облутать, обшувати, як павукові*» [9, с. 118]; «*Хіба це офіцер как офіцер? Це диявол. Верно, диявол. Нечистий дух*» [9, с. 118]; після арешту сина Середчук говорить до Марії: «*То ж є серед вас страшний люди! Свого, свого взять і передасть ворогам! <...> Це ж Юда христонродавець, будь він проклят у всіх ділах своїх*» [9, с. 144]. У драмі «Між двох сил» Христя, звертаючись до Софії, називає більшовика Грінберга *Юдою* [5, с. 31].

Біблійна алюзія на текст Євангелія від Луки про грішницю, яка обливала слізьми ноги Ісуса Христа й волоссям витирала йому ноги, миром мастила, трансформується в драмі «Брехня». Наталія Павлівна, яка зраджує свого чоловіка, представляючи коханця Тося як свого кузена, говорить до нього: «*Я теж пішла на жертву. А коли побачила його батька, сестер... смішно, котику, – але мені хотілось стати на коліна перед його батьком, обмити його ноги й витерти їх своїм волоссям*» [8, с. 15]. У драмі «Великий Молох» наявна текстова ремінісценція з Біблії, яку неодноразово повторює Зінько в контексті свого небажання робити те, що нав'язує йому організація: «*Ну, от я вам скажу: хотять, щоб я підставив праву щоку, коли мені плюнули в ліву?*» [7, с. 9]; «*Я мушу грати роль якогось християнського праведника, що підставляє ліву щоку, як його луплять у праву*» [7, с. 13].

Отже, дослідження категорії інтертекстуальності в драмах В. Винниченка є важливим елементом розуміння мовно-стилістичних особливостей тексту, ірраціонального осмислення творчого задуму письменника. Автоінтертекстуальність, що реалізується через автоцитуння та автоінтерпретації, а також літературні, історичні, біблійні алюзії, прецедентні імена генерують емоційно-естетичний контекст твору. Перспективним, на нашу думку, є аналіз інтертекстуального поля всього творчого доробку В. Винниченка.

Література

1. Барт Р. Від твору до тексту. Слово. Знак. Дискурс: [антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької]. [2-ге вид., доп.]. Львів: Літопис, 2001. С. 491–496.
2. Бахтин М. М. Проблеми содержания, материала и формы в словесном творчестве. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва, 1975. С. 6–71.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. 424 с.
4. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство: підручник. Київ, 2008. 430 с.
5. Винниченко В. Вибрані твори. Харків, 2003. 352 с.
6. Винниченко В. Драми. Київ, 2012. 352 с.
7. Винниченко В. Драматичні твори. Київ, 1929. Т.10. 202 с.
8. Винниченко В. Драматичні твори. Київ, 1930. Т.12. 179 с.
9. Винниченко В. Драматичні твори. Київ, 1930. Т.15. 262 с.
10. Гуменюк В. І. Сила краси: Проблема поетики драматургії Володимира Винниченка. Сімферополь, 2001. 338 с.
11. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. Львів: Літопис, 1997. 297 с.

12. Деррида Ж. О граматилогії / пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. Москва: Ad Marginem, 2000. 512 с.
13. Жулинський М. Володимир Винниченко. *Жулинський М. Из забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)*. Київ: Дніпро, 1990. С. 128–173.
14. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. Київ: Академвидав, 2006. 502 с.
15. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: ЛКИ, 2010. 264 с.
16. Клочек Г. Про енергетику творчості В. Винниченка як інтегрований критерій її оцінки. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство)*. Випуск 62. Кіровоград: РВВ КДПУ, 2005. С. 3–11.
17. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980. 283 с.
18. Красных В. В. Структура коммуникации в свете лингвокогнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1999. 72 с.
19. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 9: Филология*. 1995. № 1. С. 97–124.
20. Мороз Л. Сто рівноцінних правд: парадокси драматургії В. Винниченка. Київ: Інститут літератури ім. Шевченка, 1994. 208 с.
21. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 1997. 360 с.
22. Панченко В. Є. «Будинок з химерами». Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті. Кіровоград, 1998. 278 с.
23. Панченко В. Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: книга розвідок та мандрівок. Київ: Твім інтер, 2004. 288с.
24. Сиваченко Г. М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський «метароман» Володимира Винниченка: Текст і контекст. Київ: Альтернатива, 2003. 280 с.
25. Сріблянський М. На величому шляху (про письменство наше в р. 1909). *Українська хата*. 1910. № 1. С. 51–58.
26. Супрун А. Е. Текстовые реминисценции как языковое явление. Вопросы языкознания. 1995. № 6. С. 17–29.

References

1. Bart R. Vid tvorbu do tekstu. Slovo. Znak. Dy'skurs : [antologiya svitovoyi literaturno-kry'ty'chnoyi dumky` XX st. / za red. M. Zubry cz'koyi]. [2-ge vy'd., dop.]. L'viv : Litopy's, 2001. S. 491–496.
2. Bahtin M. M. Problemy sodержaniya, materiala i formy v slovesnom tvorchestve. *Voprosy literatury i jestetiki*. Moskva, 1975. S. 6–71.
3. Bahtin M. M. Jestetika slovesnogo tvorchestva. Moskva, 1979. 424 s.
4. Budnyi V., Pnytskyi M. Porivnialne literaturoznavstvo: pidruchnyk. Kyiv, 2008. 430 s.
5. Vynnychenko V. Vybrani tvory. Xarkiv, 2003. 352 s.
6. Vynnychenko V. Dramy. Kyiv, 2012. 352 s.
7. Vynnychenko V. Dramatychni tvory. Kyiv, 1929. T.10. 202 s.
8. Vynnychenko V. Dramatychni tvory. Kyiv, 1930. T.12. 179 s.
9. Vynnychenko V. Dramatychni tvory. Kyiv, 1930. T.15. 262 s.
10. Gumenyuk V. I. Sy'la krasny': Problema poety'ky` dramaturgiyi Volody'my`ra Vy`nny`chenka. Simferopol`, 2001. 338 s.
11. Gundorova T. ProYavlennya Slova. Dy'skursiya rann'ogo ukrayins`kogo modernizmu. Postmoderna interpretaciya. L'viv: Litopy's, 1997. 297 s.
12. Derry`da Zh. O grammatology`y` / per. s fr. y` vst. st. N. Avtonomovoj. Moskva: Ad Marginem, 2000. 512 s.
13. Zhuly`ns'ky`j M. Volody`my`r Vy`nny`chenko. Zhuly`ns'ky`j M. Iz zabuttya – v bezsmertya (Storinky` pry` zabutoyi spadshy`ny`). Ky`yiv: Dnipro, 1990. S. 128–173.
14. Zborovs`ka N. Kod ukrayins`koyi literatury`. Proekt psy`xoistoriyi novitn`oyi ukrayins`koyi literatury`: monografiya. Ky`yiv: Akademvy`dav, 2006. 502 s.
15. Karaulov Yu. N. Russky`j yazyk y` yazykovaya ly`chnost`. Moskva: LKY`, 2010. 264 s.
16. Klochek G. Pro energety`ku tvorchosti V. Vy`nny`chenka yak integrovany`j kry`terij yiyi ocinky`. *Naukovi zapysky`. Seriya: Filologichni nauky` (literaturoznavstvo, movoznavstvo)*. Vy`pusk 62. Kirovograd: RVV KDPU, 2005. S.3–11.
17. Kostyuk G. Volodymyr Vynnychenko ta jogo doba: doslidzhennya, krytyka, polemika. Nyu-Jork, 1980. 283 s.
18. Krasnyx V. V. Struktura kommuny`kacy`y` v svete ly`ngvokogny`ty`vnogo podxoda (kommuny`katy`vnyj akt, dy`skurs, tekst): avtoref. dy`s. ... d-ra fy`lol. nauk: 10.02.19 / Moskovsky`j gos. un-t y`m. M. V. Lomonosova. Moskva, 1999. 72 s.
19. Kry`steva Yu. Baxty`n, slovo, dy`alog, roman. *Vestny`k Mosk. un-ta. Ser. 9: Fy`lology`ya*. 1995. # 1. S. 97–124.
20. Moroz L. Sto rivnocinny`x pravd: paradoksy` dramaturgiyi V. Vy`nny`chenka. Ky`yiv: Insty`tut literatury` im. Shevchenka, 1994. 208s.
21. Pavly`chko S. Dy`skurs modernizmu v ukrayins`kij literaturi. Ky`yiv: Ly`bid`, 1997. 360 s.
22. Panchenko V. Ye. «Budy`nok z xy`meramy`». Tvorchist` Volody`my`ra Vy`nny`chenka 1900–1920 rr. u yevropejs`komu literaturnomu konteksti. Kirovograd, 1998. 278 s.
23. Panchenko V. Ye. Volody`my`r Vy`nny`chenko: paradoksy` doli i tvorchosti: kny`ga rozvidok ta mandrivok. Ky`yiv: Tvim inter, 2004. 288 s.
24. Sy`vachenko G. M. Prorok ne svoeyi vitchy`zny`. Ekspatriants`ky`j «metaroman» Volody`my`ra Vy`nny`chenka: Tekst i kontekst. Ky`yiv: Al`ternaty`va, 2003. 280s.
25. Sriblyanskyj M. Na velykim shlyaxu (pro pysmenstvo nashe v r. 1909). *Ukrayinska xata*. 1910. 1. S. 51–58.
26. Suprun A. E. Tekstovye reminiscencii kak jazykovoje javlenie. *Voprosy jazykoznanija*. 1995. № 6. S. 17–29.

Масло Ольга Владимировна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української лінгвістики, літератури і методики навчання Коммунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківського обласного ради (пер. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна); e-mail: olga_maslo@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1586-2805>

Olga Maslo, Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics, Literature and Methodology of Education PI «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» KhRC (Rustaveli Lane 7, Kharkov, Ukraine, 61001); e-mail: olga_maslo@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1586-2805>

Волкова Ірина Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української лінгвістики, літератури і методики навчання Коммунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківського обласного ради (пер. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна); e-mail: irinavolkova2@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4725-8837>

Iryna Volkova, Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics, Literature and Methodology of Education PI «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» KhRC (Rustaveli Lane 7, Kharkov, Ukraine, 61001); e-mail: irinavolkova2@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4725-8837>

Актуальні проблеми сучасного літературознавства

УДК 821.111-1

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-20

Так починався імагізм

Євгенія Семенівна Чернокова

*доктор філологічних наук, професор кафедри
історії зарубіжної літератури і класичної філології,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна);
e-mail: yeschernokova@gmail.com*

У розвідці йдеться про історико-літературну вагу першого етапу розвитку англomовного імагізму. Зосередженість на тому, як імагізм починався, важлива, адже саме аналіз першого етапу його розвитку дозволяє розкрити головну мету цієї розвідки – довести, що короткий успіх і довготривалий вплив імагізму на історію поезії (і частково ліричної прози) двадцятого століття укорінені не тільки у формулюванні утилітарних «правил поведінки» нової поезії, але й у більш глибокій і складній полеміці-взаємодії з попередньою традицією – класицизмом, романтизмом та символізмом.

Новим є акцент на теорії і практиці діяльності «Клуба поетів» (Т. Е. Г'юм, Ф. Флінт та ін.), а особливо на поезії Едварда Сторера. Такий ракурс дослідження корегує та поглиблює загально відоме уявлення про роль Езри Паунда як єдиного «імпресаріо» імагізму і модернізму. Е. Сторер підтримав Т. Е. Г'юма у нагальності розриву з романтичною естетикою на користь класицистичної; заміни метафори аналогією; орієнтації на передачу досвіду через конкретний образ («Лекція з сучасної поезії» та «Романтизм і класицизм»). Спільним було і прагнення нової поетики вірша, що заперечувала абсолютний імператив дотримання силабо-тоніки чи штучного ритму й рими. Огляд теоретичних міркувань перших імагістів підкріплюється аналізом поезій Т. Е. Г'юма («Осінь», «Набережна», «Перетворення») та Е. Сторера («Ілюзія», «Образ», «На березі») на тлі поезії романтиків та георгіанців. Саме Т. Е. Г'юм, Ф. Флінт, Е. Сторер і «Клуб поетів» зробили перші важливі кроки для радикального оновлення поезії ХХ ст., не тільки декларуючи нові відносини між автором/ліричним героєм – текстом/образом – і читачем, але й демонструючи у своїх поезіях увагу до рецептивної складової поезії; прагнення нової об'єктності замість романтичної абстрактності; імперсональність, технічну свободу і «новий символізм», залежні від «маленьких сухих образів».

Ключові слова: імагізм, модернізм, «Клуб поетів», образ, аналогія, рецепція, імперсональність, георгіанці, класицизм, романтизм, символізм

Чернокова Е. С. Так начинался имагизм

Статья посвящена важности первого этапа развития англоязычного имагизма в истории литературы двадцатого века. Сосредоточенность исследования на том, как начинался имагизм, важна, поскольку именно анализ первого этапа его развития позволяет раскрыть главную цель работы – доказать, что короткий успех и длительное влияние имагизма на развитие поэзии (и лирической прозы) ХХ века коренится не только в формулировании утилитарных «правил поведения» новой поэзии, но и в более глубоком и сложном взаимодействии-полемике с предшествующей традицией – классицизмом, романтизмом и символизмом.

Новизна исследования заключается в пристальном внимании к деятельности «Клуба поэтов» (Т. Э. Хьюм, Ф. Флинт и др.) и в частности, развитию теории имагизма и его практики в творчестве Эдварда Сторера. Такой ракурс исследования корректирует и углубляет общепринятое представление о роли Эзры Паунда как единственного «импресарио» имагизма и модернизма. Эдвард Сторер поддержал Т. Э. Хьюма в необходимости разрыва с романтической эстетикой в пользу классицистической; замены метафоры аналогией; ориентации на передачу опыта через конкретный образ («Лекция о современной поэзии» и «Романтизм и классицизм»). Общим был и поиск новой поэтики стиха, которая отрицала абсолютный императив силабо-тоники, искусственного ритма и рифмы. Обзор теоретических взглядов первых имагистов сопровождается анализом стихотворений Т. Э. Хьюма («Осень», «Набережная», «Превращение»), Э. Сторера («Иллюзия», «Образ», «На берегу») на фоне поэзии романтиков и георгіанцев. Именно Т. Э. Хьюм, Ф. Флинт, Э. Сторер и «Клуб поэтов» сделали первые важные шаги для радикального обновления поэзии ХХ ст., не только декларируя новые отношения между автором/лирическим героем – текстом/образом – и читателем, но и демонстрируя в своих стихах внимание к рецептивной составляющей поэзии; стремление к новой об'єктности вместо романтической абстрактности; імперсональність, технічну свободу и «новый символизм», подчиненные «маленьким сухим образам».

Ключевые слова: имагизм, модернизм, «Клуб поэтов», образ, аналогия, рецепция, имперсональность, георгіанцы, романтизм, классицизм, символизм

Yevheniya Chernokova. So Imagism Began

The paper aims at exploring the importance of the first period of Imagism development in the twentieth-century literary history. Turning our mind to the dawn of Imagism is important because the analysis of its first stage helps uncover the main goal of the research – to prove that the short success history and the long-term influence of Imagism on the twentieth-century English-language poetry and lyrical narrative history have been rooted both in the practical “behaviour rules” for the new poetry and in the complex aesthetic debate with the previous tradition – Classicism, Romanticism and Symbolism.

The new focus of the research is the investigation of "The Poets' Club" (T. E. Hulme, F. Flint et al.) and particularly Edward Storer's activity in Imagist theory and practice elaboration. This aspect of the paper adjusts and deepens the generally accepted point of view on the Ezra Pound's decisive role in shaping the movement being the only "impresario" of Imagism and Modernism. T. E. Hulme's ideas of breaking with the Romantic aesthetics for the Classicist one; substituting metaphor with analogy; focusing on particular physical image ("Lecture on Modern Poetry", 1908; "Romanticism and Classicism", 1911) were supported by Edward Storer. The search for new verse poetics denying the absolute imperative of syllabic tonics, artificial rhythm and rhyme, was also common. First imagists' theoretical views review is backed up with the analysis of Hulme's ("Autumn", "Embankment", "Conversion") and Storer's ("Illusion", "Image", "By the Shore") poems on the background of Romantic and Georgian poetry. It's hardly possible to over-estimate the role of T. E. Hulme, F. Flint, E. Storer and "The Poets' Club" in Imagism making as they were not just proclaiming the new relations "author/persona – text/image – reader" but also exhibiting the concern for the receptive side of poetry; new objectiveness instead of Romantic abstraction; impersonality, technical freedom and "new symbolism" found in "small dry images".

Key words: Imagism, Modernism, «The Poets' Club», image, analogy, receptiveness, impersonality, Georgians, Classicism, Romanticism, Symbolism

Імажизм є не просто однією з численних «течій» авангарду початку ХХ століття. Загально прийнятним стало не тільки визнання його самостійної ваги, але й вирішального впливу на радикальну зміну поетичного дискурсу, результатом якого постає поезія модернізму. Підручники з історії літератури однозначно пов'язують імажизм із революцією в англомовній поезії: «У своїй ясності, концентрованій точності й контрольованій формальній свободі найкращі роботи імажистів були вкрай важливі як антидот до виснажених поетичних умовностей ХІХ століття й суб'єктивних надмірностей поетів-символістів» [16, с. 328-9]. Т. С. Еліот вважав імажизм «реперною точкою», «першим залпом» ("opening salvo") [6, с. xix] у розвитку англо-американського модернізму. Можна, звичайно, вважати імажизм «тільки короткою зупинкою» напередодні появи нової поезії ("only a brief stopping place for the new poetic movement"), як це робить впливовий Девід Дейчес [10, с. 1123]. Можна говорити, що «імажизм – це «відволікаючий маневр» (a "red herring"), який має значення хіба що в історії Паунда, але не поза нею», як це робить авторитетний дослідник творчості Паунда Г'ю Кеннер [15, с. 58]. Та подальша історія поезії усього ХХ століття доводить, що саме на цій «зупинці» були закладені підвалини розриву з минулим і знайдені вектори майбутнього – не тільки у розробці теоретичних принципів, але й у їх реалізації у творчості таких тісно пов'язаних з імажизмом великих поетів-модерністів, як Т. С. Еліот, Езра Паунд, Д. Г. Лоренс, Вільям Карлос Вільямс, Маріанна Мур, Е. Е. Каммінгс та інші. Тож, справедлива думка Г'ю Вайтмеєра: «Імажизм, можливо, є найважливішим окремим рухом у англомовній поезії двадцятого століття. Жоден видатний поет покоління Паунда чи двох наступних не залишився осторонь імажистської теорії чи практики» [20, с. 10]. Тим важливіше пильно придивитися до того, як імажизм починався, адже зосередження на першому етапі його розвитку дозволяє розкрити головну мету цієї розвідки – довести, що короткий успіх і довгий вплив імажизму на історію поезії (і частково

ліричної прози) ХХ століття укорінений не тільки у формулюванні утилітарних «правил поведінки» нової поезії, але й у більш глибокій і складній полеміці-взаємодії з попередньою традицією – класицизмом, романтизмом та символізмом.

Разом з тим, англо-американські дослідники вважають імажизм «граматичною школою модерністської поезії» ("the grammar school of modern poetry"), підкреслюючи зосередженість імажистів не стільки на розробці послідовної теорії, скільки на «інструкціях і практиці застосування основних принципів» [17, с. 329].

Вагомий вплив імажизму в історії англомовної поезії початку ХХ ст. зумовлений низкою факторів. Відомий американський дослідник англомовної поезії Девід Перкінс виділяє такі: розумне й потужне «просування» («promotion») імажизму спочатку Езрою Паундом, а згодом й Емі Ловелл; ясність доктрини та практичних порад, що їх пропонували імажистські маніфести; суголосність з іншими, такими, що вже довели свою впливовість, тенденціями. Останні, як вважає американський дослідник, полягали в прагненні імпресіоністської точності нотування дійсності; зацікавленості сучасних поетів можливостями японської та китайської поезії вкласти сугестію і візуальність у стислу форму на кшталт хайку; орієнтації поезії 1890-х на живопис, скульптуру та інші «просторові» ("spatial") мистецтва; особливій увазі символістської поезії до образності; заклику Г'юма до точності поетичного висловлювання і важливості метафори; відмові від «поетизмів» і риторики; розвитку вільного вірша і розмовної «ідіоми» [17, с. 329].

В історії імажизму традиційно виділяють три етапи, кожен із яких, на наш погляд, потребує уточнення й доповнення згідно з новітніми науковими публікаціями.

Перший етап (саме про нього йдеться у нашій розвідці) пов'язаний із діяльністю «Клуба поетів» (1908–1910), до якого входили Томас Ернст Г'юм, Френсіс Флінт, Едвард Сторер, Френсіс В. Танкред, Джозеф Кемпбелл, Флоренс Фарр та трохи згодом Езра Паунд, і відзначений саме формуванням естетичних засад імажизму. Паунд у своїй передмові до публікації віршів Г'юма назвав імажистів «потомками забутої школи 1909 року» ("the descendants of the forgotten school of 1909") [8, с. 266], таким чином надовго визначивши статус

і роль «Клуба поетів» у історико-літературній перспективі. Але ця роль не може бути забута, а має бути осмислена, виходячи з цілої низки причин.

Поява будь-якої нової «школи» передбачає полеміку з тією традицією, яку вона обирає як неприйнятну для себе, у запереченні/діалозі з якою вона формується, карбується і, врешті-решт, постає як естетична система. Таким «антагоністом» для нової поезії ХХ століття стає романтизм. Усі адепти нової поезії різною мірою заперечували творчість тих своїх сучасників, які, на їх погляд, естетично «паразитували» на романтичній традиції. Саме це, на думку новаторів, робили георгіанці, хоча, як вже доведено, творчість, наприклад, Едварда Томаса демонструє граничну ємність змісту, семантичний резонанс простого, не тропейного слова, об'єктний фокус бачення світу, прозову інтонацію та інші ознаки «модерності» [5, с. 324]. Та боротьба за нову поезію тривала запекла, аж до фізичного протистояння: відомо, що Паунд, наприклад, викликав на дуель другорядного поета Л. Аберкромбі через його «георгіанську відданість Вордсворту».

Тож, теоретична проблематика імажизму, перш за все, зосереджена на полеміці з романтизмом. Попри загальну прагматичну направленість імажистської теорії, роботи Т. Е. Г'юма «Лекція з сучасної поезії» та «Романтизм і класицизм» (“Lecture on Modern Poetry”, 1908; “Romanticism and Classicism”, 1911) [14]¹ вирізняються тим, що дають можливість зрозуміти загальні принципи руху модерністської поезії від романтизму через нове осмислення класицизму до нової поезії. Як показує Н. Рейнгольд у ґрунтовному аналізі «Романтизму і класицизму», Г'юм намітив тут «декілька ліній переоцінки [романтизму]: ціннісну (відношення до Бога і людини), естетичну (прекрасне у відношенні до безкінечного) і технічну (якість поетичної майстерності)» [3, с. 203]. Це, безумовно, виокремлює роботи Г'юма з-поміж більш пізніх за часом статей Паунда, Флінта, Олдінгтона, які були зосереджені саме на «технічних» якостях вірша. З іншого боку, на наш погляд, важливо зазначити, що усі ці лінії тісно пов'язані й обумовлюють одна одну. Відтак, Н. Рейнгольд наголошує на тому, що, за Г'юмом, романтизм і класицизм сповідують «два протилежні уявлення про людину»: «Романтизм бачить людину джерелом безкінечних можливостей, в той час як класицизм виходить з визнання скінченності («конечности». – Н. Р.) людини² та

її прагнень» [3, с. 204]. Як зазначає дослідниця, однією з важливих ідей «Класицизму і романтизму» є «думка про динаміку мистецтва та зміну художніх форм як про відкриття, освоєння та вичерпаність певного простору творчих можливостей». Ця динаміка невпинна, наголошує Г'юм, цей «маятник» зміни естетичних парадигм не може зупинитися, не має «точки спокою», і зараз він відхиляється від романтизму в бік класицизму [3, с. 206–207]. Г'юм прямо називає тих, хто демонструє у своїх поезіях два протилежні «ставлення (“attitudes”) до космосу, до людини»: з одного боку, це Гораций, більшість елізаветинців, Поуп і Драйден, а з другого – Ламартін, Гюго, частково Кітс, Колрідж, Байрон, Шеллі, Свінберн [14, с. 467].

Найважливішим у Г'юма, на наш погляд, є не акцентований в аналізі російської професорки рецептивний аспект роботи. Адже і «філософія», і «техніка» імажизму базується саме на цій ідеї про обов'язкову «окремішність» образу, що апелює до ідеї про обмеженість людського сприйняття світу в його світоглядній та естетичній іпостасях. Наголошуючи на тому, що «людська природа» – не невичерпний у своїй глибині «колодязь» (“a well”), а обмежене «відро» (“a bucket”), не «постійний політ над безоднею» Гюго [14, с. 466–467], Г'юм говорить, що нова поезія «маленьких сухих образів» [Ibid, с. 474] має наповнити ідею прекрасного сучасної людини через її локалізацію у конкретному досвіді митця-читача на противагу «необмеженій безмежності» романтичного уявлення. Саме у відчутті пов'язаності поета з власним «земним» досвідом, суголюсним із таким же досвідом сучасного читача, і полягає одна із важливих ознак нової поезії: «Він завжди пам'ятає, що він пов'язаний із землею. Він може стрибнути, але завжди повертається назад; він ніколи не улетить у навколишній газ (“...he never flies away into the circumambient gas”))» [Ibid, с. 467].

Г'юм, загострюючи рецептивний аспект своєї розвідки, наголошує на тому, що мова – це «суспільна річ (“communal thing”) за своєю природою; тобто вона відображає не конкретну річ, але компроміс – те, що є спільним для вас, мене й усіх», кожен бачить щось своє, тому, щоб бути зрозумілим, поет має вступити у запеклу боротьбу з мовою, концентруватися на своїй меті [Ibid, с. 474].

Із стилістики наведених вище прикладів ясно, що перед нами – критична проза поета, і для пояснення Г'юм обирає ще одну метафору. Він говорить про «криві архітектора», тобто такі рівні смужки дерева, яким можна надати *майже* будь-якої форми, викривлюючи їх. Оце *майже*, додає Г'юм, ненависне для того митця, яким він хотів би бути. Митець хоче отримати точну форму того, що він бачить, незалежно від того, чи це предмет, чи це ідея в його голові. А особливого зусилля потребує згинання залізної смужки до необхідної митцеві форми [Ibid].

Бачити фізичну річ, аби запобігти сповзанню в абстракцію, – ось головний рецепт сучасної поезії

¹ Г'юм загинув на фронті у 1917 році. Трактат був вперше опублікований Гербертом Рідом (Herbert Read) тільки у 1924 році. На момент його публікації вже були оприлюднені інші «маніфести» імажистів (Паунда, Флінта та ін.), але вони носили більш «прикладний» характер.

² У Г'юма “intrinsically limited” (тобто «внутрішня обмеженість»), тож йдеться не про смертність людини.

за Г'юмом, адже «поезія – це пішохід, що веде вас суходолом, проза – потяг, що доставляє вас до пункту призначення» [Ibid, с. 475].

Тут виникає і тісно пов'язане з рецепцією інше важливе питання, над яким розмірковує Г'юм, – як «заземлити» образ, зробити його однозначним, аби відсікти не потрібні поетові конотації, унеможливити «паріння» читача над змістом, аж до повної втрати первинного образу. Головним інструментом для цього (хоча Г'юм і не заявляє про це прямо) є аналогія як антипод метафори у романтизмі. Саме це, як видається, – головний внесок Г'юма в теорію і практику імажизму.

Аналогія (з грецьк., «пропорція», «відповідність»), за визначенням Філософського енциклопедичного словника, – це «відповідність елементів, збіг низки якостей або будь-якого іншого відношення між предметами (явищами, процесами), що дають підстави для переносу інформації, отриманої під час дослідження одного предмету – модель, на іншу – прототип». Крім того наголошується, що ще з часів античності аналогія відома як схожість відношень, а модель і прототип можуть бути дуже відмінними за своєю фізичною природою [4, с.26].

Практичне втілення саме такого розуміння ідеї аналогії можна побачити в поезії Г'юма «Осінь»: *«A touch of cold in the Autumn night – / I walked abroad, / And saw the ruddy moon lean over a hedge / Like a red-faced farmer. / I did not stop to speak, but nodded, / And round about were the wistful stars / With white faces like town children //»* (Дотик холоду осінньої ночі – / Я гуляю на вулиці, / І бачив, як рум'яний місяць прихилився до огорожі, / Як червонолиций фермер. / Я не зупинився, щоб поговорити, лише кивнув, / А навколо були тужливі зірки / З білими обличчями, як міські діти. //) ([8, с.267] – *нідрядник мій – Є.Ч.*)

Д. Перкінс вважає, що у цьому вірші Г'юм свідомо полемізує з таким романтичним шедевром, як *“To the Moon”* Персі Біші Шеллі: «Не важливо, чи згадував Г'юм Шеллі, чи ні, його вірші є свідомо антиромантичні. У романтичній традиції споглядання холодного і зоряного неба передбачувано викликає почуття меланхолії, самотності та смерті. Якщо такі почуття і присутні тут, то тільки в складній, непрямій і контрольованій формі. «Червонолиций фермер» Г'юма, на відміну від блідого місяця Шеллі, здається добре вгодованим, здоровим, спокійним сусідом, і подається з гумором» [17, с. 337]. Дослідник вважає, що, якщо ідею вірша Шеллі можна сформулювати як «відчуття самотності поета», то вірш Г'юма опирається узагальненню [Ibid]. Можна назвати останнє «тестом» Перкінса на модерність поезії.

Осінь Г'юма – це, здавалося б, холодне нічне небо, але насамперед це земля, де

працюють і гуляють, вітаються і спілкуються. Місяць і зірки через паралелізм аналогій, без додаткових пояснень перетворюють макрокосм у мікркосм, небо на землю, і ось вже ліричний герой стає повністю «залежним» від зрозумілого йому, людині, образу (місяць – це фермер; зірки – це діти), і таке «перенесення» спричиняє олюднення «меланхолійного» світила, аж до повного забуття його космічної приналежності, обертання на твого сусіда за парканом, з яким можна перекинутися сльвцем, а можна – просто кивнути. Таким же «залежним» стає і читач, адже апелюють до того, що він/вона знає, через «точний опис», через образ, ізоморфний досвіду будь-якої людини. Чи, в даному разі, скоріше, більш слабкий, гомоморфний [4, с. 209]? І чим тоді компенсується ця слабкість паралелі-зв'язку? У своїй роботі Г'юм відповідає на це питання: «Де аналогія не має достатнього зв'язку з описуваною річчю, щоб вповні дати паралель до неї, ...там вступає в гру фантазія (“fancy”) – яка, на мою думку, поступається уяві (“that I grant is inferior to imagination”)» [14, с. 477]. Та головна мета найкращої поезії сучасності – саме пошук і знаходження таких аналогій, які уможливили б досягнення саме тієї єдино «точної кривизни» почуття чи речі, якої прагне поет. І тут не важливо, чи предметом зображення є звичайний об'єкт чи «високі почуття».

Як побачимо далі, теорія Г'юма у своїй основі дійсно має у зародку все те, що потім буде засвоєне і поглиблене Паундом та іншими імажистами. Розглянута вище «Осінь» відкриває «Повне зібрання поетичних робіт Т. Е. Г'юма», опубліковане Паундом у 1912 році, що нараховує усього п'ять коротких віршів [8]. Інші його поезії демонструють тут «принциповість» ідеї звуження досвіду поета-читача до об'єктного бачення світу. У «Над доками» (“Above the Dock”) місяць у доках посеред високих щогл-«ниток» яхт – це «просто дитяча кулька, залишена після гри» (“*Is but a child's balloon, forgotten after play*” [Ibid, с.267]). «Набережна» (“The Embankment”) малює чоловіка, що лежить на твердій мостовій і просить бога зменшити «стару з'їдену зірками ковдру неба», аби він міг обгорнутися нею і зігрітися (*Oh, God, make small / The old star-eaten blanket of the sky, / That I may fold it round me and in comfort lie*). Здається, ця поезія може слугувати своєрідним поетичним маніфестом-ілюстрацією до теоретичних тверджень, адже у перших двох її віршах ліричний герой говорить, що раніше він був у екстазі від «витончених скрипок» та «спалаху золотих підборів на твердому тротуарі». Та тепер він бачить, що сутність поезії – це тепло (“warmth”). І саме для того, щоб уникнути виходу змісту в «газ» абстракції (можна перекласти “warmth” і як «сердечність», тобто романтична «поезія серця»), фінал «заземляється» не тільки ідейно (зігрітися ковдрою, аби відчутти внутрішнє тепло), але й наочно (небеса спускаються до землі і виконують не «високу», а утилітарну, «низьку», функцію, ставши ковдрою). Саме четвертий рядок є

«вдорозділом» між старим і новим уявленням про те, що таке поетичне мистецтво (“poesy”), і стилістична антиномічність уживаних поряд “stuff of poesy” («поетичні речі») – прямий натяк на радикальну зміну «регістрів» у фіналі, і ширше – в імажизмі. Далекі та холодні у своїй безкінечності небо і зірки більше не можуть «зігріти» сучасну людину, що втомилася від «високого», від абстракцій. Як в останньому вірші «Перетворення» (“Conversion”): людину вбиває «чарівність» (“loveliness”) прогулянки лісовою галявиною посеред краси й аромату гіацинтів, «чарівності», що є ще однією ознакою романтичної поезії (з можливою алюзією на знамениті нарциси Вордсворта). Але краса і запах квітів «душать», «знерухомлюють» та майже позбавляють свідомості, і от вже ця «чарівність», «милість» природи таврується як її кастрація (“By loveliness that is her own eunuch”). І в останніх рядках відбувається радикальне «перетворення», «навернення» (те саме “conversion” з назви) у зовсім іншу «поетичну релігію»: “Now pass I to the final river / Ignominiously, in a sack, without sound, / As any peeping Turk to the Bosphorus //” (Тепер я наближаюсь до [свої] останньої річки / Безславно, у мішку, беззвучно, / Немов якийсь цікавий турок до Босфору //) [8, с. 268]. Аналогія, що забезпечує цю метаморфозу, перетворення, вражає. Вірш, що починався майже, як у Вордсворта (“Lighthearted I walked into the valley wood/ In the time of hyacinths...”), через фігуральне «удушення» романтичним видом/ароматом закінчується видінням реальної «смерті від води», «забувши крик чайок, і морські брижі, і бариш, і збиток», як пізніше напише Еліот у «Безплідній землі».

У вже згаданій вище передмові до віршів Г'юма Паунд взагалі піддає сумніву існування «Школи образів». ³ Як це очевидно з поезій Г'юма, така школа дійсно існувала. І тут треба згадати напівзабуту істориками літератури у нас і в Росії, але вкрай важливу для розуміння історії розвитку імажизму, постать Едварда Сторера (Edward Storer, 1988–1944). В українському Літературознавчому словникові-довіднику теоретиком імажизму постає виключно Г'юм, а «представниками» – Паунд, Олдінгтон, Флетчер, Еліот [2, с. 307]. У російській антології А. Кудрявицького Едвард Сторер згадується [1], наводяться переклади його поезій, але, наприклад, у вже згаданому вище новітньому ґрунтовному дослідженні професора РДДУ Н. І. Рейнгольд про нього не йдеться. Та саме він опублікував у 1909 році збірки перших поезій («Inclinations», 1907; «Mirrors of Illusion», 1908), які Ф. Флінт охарактеризував як імажистські. Можливо, таке замовчування пов'язане із особистим

конфліктом Сторера з Паундом, коли останній згодом постає засновником імажизму. Паунд вважав «сміховинним» навіть порівнювати «солодкий крем» віршів Сторера із «еллінською твердістю поезій Г. Д.» (Цит. за [13, с. 39]). Сучасні зарубіжні вчені визнають значний внесок Едварда Сторера у становлення імажизму (див., наприклад, монографію Х. Хад'янніса «Модерністи-консерватори» та його ж статтю «Імажизм як антиромантизм у перед-імажистську еру» [13]). Як зазначає Христос Хад'янніс, «навіть якщо йти до поезія не явно імажистська, разом з тим, атака Сторера на «стару» поезію гарантує йому більш впливову роль у розвитку імажизму, ніж загально прийнята» [Ibid, с. 39]. Важливість цієї постаті для нашого дослідження – ще й у тому, що Сторер відомий пильною увагою до давньогрецької поезії, що знайшло своє відображення у публікації спочатку в «Егоїсті» (1915), а потім і окремою збіркою (1917) його перекладів з Сапфо.

Визнання значного внеску Сторера у становлення імажистської доктрини і практики, здається, було очевидним для самих новаторів: згадку про те, що Сторер «атакував поетичні умовності», знаходимо у статті Френсіса Флінта «Історія імажизму», опублікованій у травневому числі «Егоїста» за 1915 рік [12]. Ця стаття Флінта цікава для історика літератури принаймні з двох причин. По-перше, тим, що говорить сам безпосередній учасник подій і робить це «по гарячих слідах». По-друге, дещо корегується загально прийнята точка зору про «вирішальний голос» Паунда в «імажистському прориві» англійської поезії, адже, виявляється, Паунд приєднався до «Клуба поетів» тільки у 1909 році (Флінт називає точну дату 22 квітня [12, с. 71]). На той момент (у кінці 1908 року) група вже опублікувала тоненьку брошуру (“plaque”, як її називає Флінт) під назвою “For Christmas MDCCLXXXVIII”, з вищезгаданою поезією Г'юма «Осінь».

Не применшуючи важливої ролі Г'юма, Флінт говорить про Едварда Сторера (нагадаємо, тоді вже автора двох повноцінних збірок поезій) як про поета, який генерував і втілював ідеї, що дискутувалися. І знов, як і у Г'юма, новизна поезії, за Сторером, визначається двома важливими факторами – нагальністю розриву з романтичною естетикою та набуттям нової якості, що її має забезпечити зближення з класицизмом у тому вигляді, як вони його розуміли. Х. Хад'янніс зазначає, що у 1911–1912 роках Г'юм і Сторер у серії статей для консервативного щотижневика “Commentator” (“The Romantic Conception of History”, “On Revolution and Revolutioners” Сторера, “On Progress and Democracy” Г'юма) здійснили спільну атаку на «орґію романтизму» (Сторер), розв'язуючи її як з точки зору ідеології і політики (романтична концепція історії; віра в прогрес; монстри лібералізму і соціалізму, укорінені в філософії Руссо і т. д.), так і з точки зору філософії людини (людина – це Бог; примат ідеального перед

³ “As for the “School of Images”, which may or may not have existed...” [9, с. 266].

«духом здорового глузду та прозаїчної реальності» (Сторер), почуття перед розумом; «атмосфера спалахів пристрасті, надмірних протестів і романтичних лебединих пісень» (Сторер)). Тобто антиномія «романтизм – соціалізм» vs «класицизм – консерватизм» постає як спільна ідея двох «батьків-засновників» імажизму, що потім буде підхоплена і розвинена Т. С. Еліотом. Дослідник зазначає схожість Сторера і Паунда в оцінці того, що приваблювало Сторера в поезіях Каупера, і Паунда – в поезіях Семюеля Деніеля чи Гвідо Кавальканті. Так, Паунд у «Погляді в минуле» (“A Retrospect”, 1918) наголошує, що «їх свідчення – це свідчення очевидців, їх ознаки – з перших рук» [13, с.41–42].

У передмові до збірки поезій Вільяма Каупера (1731–1800) Сторер зазначає, що сучасна поезія має запозичити у Каупера (якого, до речі, також цінували романтики Колрідж і Вордсворт⁴) «поетичну точність, надійну спостережливість та прямоту, з якою він передає нам своє враження». Ми не знаємо, чи говорячи так, Сторер згадував саме вірш Каупера «Прокатний верстат» (“The Flattening Mill”). Цей вірш має підзаголовок «Ілюстрація» і в перших трьох із шести катренів технологічно детально змальовує саме процес плющення злитків задля отримання тонких срібних і золотих пластин-смужок. У наступних четвертому – шостому катренах конкретна ілюстрація (аналогія) прокатного верстату (модель) покликана оприятити і «заземлити» абстрактну ідею поетичної творчості (прототип): поет має викоринити суспільне зло (“To urge reformation of national ill”), використовуючи «кисянку і прокатний верстат», не зважаючи на біль у голові (попри «підказки» здорового глузду) чи у серці (попри жаль до людей): “His head and his heart are both likely to ache / With the double employment of mallet and mill. //”. Тут є місце і для блискучої фантазії (“fancy”), що має зробити поезію привабливою: “his fancy must flow, / Must tinkle and glitter like gold to the sight, / And catch in its progress a sensible glow //”. І це усе – фантазія, смужки, яким треба надати шуканої форми, – змушують нас згадати метафоричні роздуми Г'юма. Але проблема «старого георгіанця» (так можна сказати, адже Каупер жив за часів Георга II і Георга III на відміну від «георгіанців» початку ХХ ст.) в тому, що він, знайшовши блискучий «об'єктний корелят» (Т. С. Еліот), позбавляє його самостійної ваги, використовуючи тільки

в якості важеля, аби «підняти» більш значний предмет. Цим «предметом» є ідея «роботи» поета: “If he wish to instruct, he must learn to delight / Smooth, ductile, and even, / After all he must beat it as thin and as fine / As the leaf that enfolds what an invalid swallows, / For truth is unwelcome, however divine, / And unless you adorn it, a nausea follows.» (Якщо він хоче наставляти, він має навчитись захоплювати, / Взагалі він має бити її доти, поки вона не стане такою тонкою та такою витонченою, / Як листок, у який загортають те, що ковтає хворий, / Оскільки правда небажана, хоч би й божественна, / І якщо ти не прикрасиш її, нудота накопить.) (Текст цитується за [9]. Підрядник мій – С. Ч.). Важка праця на верстаті на певному етапі «перетікає» у тонку роботу хіміка, і цей зв'язок і органічний, і необхідний. Це саме «робота», а не «місія» – не висока і романтична (вести за собою народи), а утилітарна практика (навчати), а значить – досить і того, що вміє звичайний ремісник чи аптекар.

Як бачимо, другорядність, підпорядкованість образу-аналогії залучена для ілюстрації ідеї Каупера.⁵ Образ не є автономним, самодостатнім, він відкрито «зав'язаний» на ідею. У віршах Г'юма імажизм вже намагається позбавитись від цієї залежності. У віршах Сторера метафізика ідеї все ще сильніша за «фізику» образу, хоча відчутно, як поет бореться із цією залежністю. Ось як, наприклад, у поезії «Ілюзія» (“Illusion”):

“Where the moon's image lay / palely printed on water, / a summer moth / lay dying happily... / she thought she died upon the moon. //” (Там, де відбиток місяця лежав / блідо викарбуваний на воді, / літня мошка / лежала, вмираючи щасливою... / вона думала, вона померла на місяці. //). (Цит. за [6, с. 249], підрядник мій – С. Ч.)

Якщо згадати один із критеріїв «тесту» Девіда Перкінса на модерність вірша (наскільки поетичний текст опирається узагальненню), можна зазначити, що поезія Сторера усе ще прагне цього узагальнення і залежить від нього.

Сторер підтримував ідеї Г'юма не тільки в боротьбі з романтизмом та актуалізації досягнень класицизму. Спільним було і прагнення нової поетики вірша. Нотатки Сторера щодо техніки нової поезії, вміщені у збірку «Дзеркало ілюзії» (“An Essay”), заперечували, в тому числі, і абсолютний імператив дотримання силабо-тоніки (“no absolute virtue”) чи ритму й рими (“no immediate virtue”): «Ці речі ведуть у нікуди. Як такі, вони є чудовиськами дитячої віртуозності та непотрібного повторювання. Насправді, ритм і рима часто руйнівні для думки, заколисуючи розум до

⁴ Тут треба зазначити, що не все у романтизмі заперечувалося, і не всі романтики були проголошені однозначними ворогами (йшлося, в основному, про Байрона та Шеллі). Так, Г'юм запозичив у Колріджа принцип диференціації між “fancy” та “imagination”; схвально відгукувався про конкретність образу в поезії Кітса: “Verse strictly confined to the earthly and the definite (Keats is full of it)...” [14, с.464, 471].

⁵ Можна згадати тут й історію появи найбільш відомої поеми Каупера «Завдання» (“The Task”, 1785). Медитативна поема “The Task” виникла із «завдання», яке дала поету Джейн Остін (у відповідь на його нарікання на відсутність «тем») – зобразити у псевдогероїчному ключі перетворення табуретки на софу в його вітальні. В результаті – більш ніж п'ять тисяч рядків детально точного та гумористично забарвленого опису білим віршем, з якого вимальовується об'ємний образ сільської глибинки Англії того часу.

стану сонливого ступору» [19, с. 106–107]. Флінт наводить у своїй програмній статті в «Егоїсті» поезію «Образ» (“Image”), яка відкриває збірку Сторера «Дзеркала ілюзій»: “Forsaken lovers, / Burning to a chaste white moon, / Upon strange pyres of loneliness and drought. //” (Покинуті коханці, / [Які] горять у цноті білого місяця, / Над холодними похоронними вогнищами самотності та спраги //) – (Цит. за [12, с. 71]. *Підрядник мій* – Є. Ч.)

Уважно читаючи цю поезію, можна помітити, що тут Сторер вже не підпорядковує образи, не формалізує їх як троп (порівняння), а, надаючи їм повну змістову і синтаксичну автономію, рухається в бік «очищення», ставить поряд і прирівнює (а не порівнює) фізичне явлення і метафізичне значення.⁶ Поет шукає і знаходить універсальну формулу-образ зруйнованого кохання – і це білий холод цноти, яка є одночасно і самотністю, і спрагою, і білим руйнівним полум’ям. Крім того, важливо відзначити формальну особливість вірша: перед читачем – історія, яка не розповідається (немає речення, немає жодного дієслова), а показується. Ця «синтаксична недостатність», міметичність – характерна ознака зрілої імажистської поезики, яку можна побачити і у Паунда, і у Г.Д., і в Олдінгтона.

У той же час, більш «регулярний» синтаксис поезії Сторера «На березі» (“By the Shore”) дає можливість відкрити насправді сильну метафору: “Flowers flaming by the seashore, / crimson flowers, / shuddering in the breeze / as if the violent sea, / with its white fangs/had wounded earth, / and blood dripped / perfumedly / o’er the salty stones //.” (Квіти поломеніють на морському березі, / малинові квіти, / здригаються під вітром / ніби бурхливе море / своїми білими іклами / поранило землю, / і кров крапала / ароматною / на солоні камені. //) [6, с. 249]. *Підрядник мій* – Є. Ч.)

Можливо, тут ідеться про мак, який перестав бути просто квіткою, пройшовши кризь поезію Великої війни (вірш Сторера опублікований у червневому числі «Мітли» за 1922 рік), у результаті перетворився на її символ. «Маки, чий корені у людських венах, / Вмирають і завжди вмирали; / Але мій у мене за вухом в безпеці, / Тільки трохи білий від пилу//», – напише Айзек Розенберг у «Світанку в траншеях» (“Break of Day in the Trenches”,

1916) [18, с. 83].⁷ На відміну від ліричної оповіді Розенберга, що відкриває життя і смерть поета-солдата, у Сторера – «імажистська констатація», яка має своїм центром не ліричне переживання героя, а саме відсторонені, окремо взяті образи (квітка і хвиля), що у синестезії кольору, запаху і звуку створюють картину смерті. Ця картина – не естетизована (не зважаючи на «парфумовану кров»), не реалістична і не романтична. Вона максимально заперечує існування персони (ліричного героя): він ретельно видалений з «поетичного рівняння» Сторера, на відміну від, наприклад, “None saw their spirits’ shadow shake the grass” (Ніхто не бачив, як тіні їх духу качали траву) [18, с. 85], у того ж Айзека Розенберга в «Звалищі мертвих» (“Dead Man’s Dump”). Тут саме заперечення («ніхто не бачив») говорить про імператив присутності ліричного героя/героїв. Так Сторер впевнено рухається в бік імперсональності – однієї з основних ознак нової поезії за Еліотом: відділення «людини, що страждає, від розуму, що створює», перетворення поета на «посередника»: “The poet has, not a “personality” to express, but a particular medium, which is only a medium and not a personality, in which impressions and experiences combine in peculiar and unexpected ways...” (Поет має виражати не «особистість», а [бути] особливим посередником, тільки посередником, а не особистістю, [посередником] у якого враження і досвід поєднуються в специфічний і несподіваний спосіб...) (“Tradition and Individual Talent” [11, с. 44, 46], *переклад мій* – Є. Ч.). Тож можна зазначити, що знаходження цього, як каже Еліот, нового «зв’язку поезії з її автором» (“The emotion of art is impersonal” [Ibid, с. 49]) визначає новаторство пошуків Едварда Сторера.

Попереду була кульмінація розвитку імажизму – публікації в журналах поезій Річарда Олдінгтона, Гільди Дуліттл, Езри Паунда, Емі Ловелл та інших, першої антології “Des Imagistes” (1914). І, згадуючи такі визнані зразки поезії імажизму, як «На станції метро» Паунда, «Ореада» Г. Д. чи «Червона тачка» Вільяма Карлоса Вільямса, треба пам’ятати, що саме Т. Е. Г’юм, Ф. Флінт, Е. Сторер і «Клуб поетів» зробили перші важливі кроки для радикального оновлення поезії, не тільки декларуючи нові відносини між автором/ліричним героєм – текстом/образом – і читачем, але й демонструючи у своїх поезіях увагу до рецептивної складової нової поезії; прагнення нової об’єктності замість романтичної абстрактності; утвердження імперсональності та технічної свободи через «новий символізм», залежний від «маленького сухого образу».

⁶ Ця особливість зовсім зникає у російському перекладі Анатолія Кудрявицького: «Когда покинут любящий, / Горит он в погребальном пламени сиротства и тоски, / И сизым дымом белый лик Селены отуманен//» [Антология]. Привнесення романтичних «прикрас» («сиротство», «тоска», «лик», «сизий дым»), заміна прозаїчного місяця на «Селену» з міфологічним шлейфом її нещасливого кохання, синтаксичне підпорядкування («когда»), акцент на одному з коханців («любящий») перетворюють імажистський вірш на ламентацию, в якій головне – інтонація жалю, а не образи, які втрачають свій вирішальний голос, свою вагу.

⁷ Айзек Розенберга (1890-1918) Еліот вважав найбільш визначним із поетів, загиблих у Великій війні (Див. докладніше [5, с.103-125]). Низка об’єктивних фактів дозволяє говорити про близькість Розенберга до кола «Клуба поетів»: Г’юм познайомив його з Паундом, який, в свою чергу, порекомендував Розенберга Гарріет Монро. В результаті вона публікує два його вірші “Marching” та “Break of Day in the Trenches” у грудневому числі “Poetry” 1916 року.

Література

1. Антология имагизма: пер. с англ. и предисловие А. Кудрявицкого. Москва: Прогресс, 2001. URL: <http://kudryavitsky.narod.ru/imagists.html> (дата звернення: 26.09.2020).
2. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
3. Рейнгольд Н. И. Английская литература модернизма: История. Проблематика. Поэтика. Москва: РГГУ, 2017. 780 с.
4. Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. Москва: «Советская энциклопедия», 1989. 815 с.
5. Чернокова Є. С. Англійська лірика 1900–1920 років і становлення модернізму: монографія. Харків: Компанія СМІТ, 2013. 364 с.
6. Broom: An International Magazine of Arts. Vol. 2. Number 3. June 1922 // Blue Mountain Project: Historic Avant-Garde Periodicals for Digital Research. URL: bluemountain.princeton.edu/bluemtn/?a=d&d=bmtnaap192206-01.2.25& (Princeton University Library) (дата звернення: 26.09.2020).
7. Carr H. Imagism: A Hundred Years On. Imagism: Essays on Its Initiation, Impact and Influence; [ed. John Gery, Daniel Kempton, H.R. Stoneback]. New Orleans: University of New Orleans Press, 2003. Pp. xix – xxxi.
8. The Complete Poetical Works of T. E. Hulme // Pound E. Personæ: Collected Shorter Poems. Lnd. – N.Y. Faber and Faber, 1991. Pp. 265–268.
9. The Complete Poetical Works of William Cowper. Ed. H. S. Milford. Lnd: Henry Frowde, 1905.
10. Daiches D. A. Critical History of English Literature. Vol. II. N.Y.: The Ronald Press Company, 1970. 1178 p.
11. Eliot T. S. Tradition and Individual Talent // Eliot T. S. The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism. London: Faber and Faber Ltd, 1997. Pp. 39–49.
12. Flint F. The History of Imagism // The Egoist: An Individualist Review. No.5. Vol. II. May 1st, 1915. Pp. 70–71. URL: <https://modjourn.org/issue/bdr521317/> (дата звернення: 26.09.2020).
13. Hadjiyiannis C. Ezra Pound, T. E. Hulme, Edward Storer: Imagism as Anti-Romanticism in the Pre-Des Imagistes Era // Imagism: Essays on Its Initiation, Impact and Influence; [ed. John Gery, Daniel Kempton, H.R. Stoneback]. New Orleans: University of New Orleans Press, 2003. P. 35–48.
14. Hulme T. E. Romanticism and Classicism // Рейнгольд Н. И. Английская литература модернизма: История. Проблематика. Поэтика. Москва: РГГУ, 2017. P.464–481.
15. Kenner H. The Poetry of Ezra Pound. Lnd.: Faber and Faber, 1951.
16. The Oxford Companion to Twentieth-Century Literature in English. Ed. by Jenny Stringer with an Introduction by John Sutherland. Oxford, N.Y.: Oxford UP, 1996. 751 p.
17. Perkins D. A History of Modern Poetry: From the 1890s to the High Modernist Mode. Cambridge, Lnd.: The Belknap Press of Harvard UP, 1976. 624 p.
18. Selected Poetry of the First World War. Lnd: Wordsworth Editions Ltd, 1995. 140 p.
19. Storer E. “An Essay”// Storer E. Mirrors of Illusion. London: Sisley's, [1908]. Pp.75–115.
20. Witemayer H. (2003) Modernism and the Transatlantic Connection // A Companion to Twentieth-Century Poetry; [ed. by Neil Roberts]. Blackwell Publishing Ltd, 2003. P. 7–20.

References

1. Antologiya imazhizma (2001). Per.s angl. i predisl. A. Kudryavitskogo. Moskva: Progress. URL: <http://kudryavitsky.narod.ru/imagists.html> (data zvernennia 26.09.2020). [in Russian]
2. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (1997) / R. T. Grom'yak, Y. I. Kovaliv ta in. Kyiv: «Akademiya». [in Ukrainian]
3. Reingold N. I. (2017). Angliyskaya literature modernizma. Moskva: RGGU [in Russian]
4. Filosofskiy encyklopedicheskiy slovar' (1989). Sovetskaya entsyklopediya. [in Russian]
5. Chernokova Ye. S. (2013) Angliys'ka liryka 1900–1920 rokiv I stanovlennya modernizmy. Kharkiv: Kompaniya SMIT. [in Ukrainian]
6. Broom (1922): An International Magazine of Arts. Vol. 2. Number 3. June 1922 // Blue Mountain Project: Historic Avant-Garde Periodicals for Digital Research. URL: bluemountain.princeton.edu/bluemtn/?a=d&d=bmtnaap192206-01.2.25& (Princeton University Library) (data zvernennia 26.09.2020). [in English]
7. Carr H. (2003). Imagism: A Hundred Years On. Imagism: Essays on Its Initiation, Impact and Influence. New Orleans: University of New Orleans Press. [in English]
8. The Complete Poetical Works of T. E. Hulme (1991) // Pound E. Personæ: Collected Shorter Poems. Lnd. – N.Y.: Faber and Faber. [in English]
9. The Complete Poetical Works of William Cowper (1905). Ed. H. S. Milford. Lnd: Henry Frowde. [in English]
10. Daiches D (1970). A Critical History of English Literature. Vol. II. N. Y.: The Ronald Press Company. [in English]
11. Eliot T. S. (1997). Tradition and Individual Talent // Eliot T. S. The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism. London: Faber and Faber Ltd. [in English]
12. Flint F. (1915). The History of Imagism// The Egoist: An Individualist Review. No.5. Vol. II. May 1st., Pp. 70–71. URL: <https://modjourn.org/issue/bdr521317/> (data zvernennia 26.09.2020). [in English]
13. Hadjiyiannis C. (2003). Ezra Pound, T. E. Hulme, Edward Storer: Imagism as Anti-Romanticism in the Pre-Des Imagistes Era // Imagism: Essays on Its Initiation, Impact and Influence; [ed. John Gery, Daniel Kempton, H. R. Stoneback]. New Orleans: University of New Orleans Press. [in English]
14. Hulme T. E. (2017) Romanticism and Classicism // Рейнгольд Н. И. Английская литература модернизма: История. Проблематика. Поэтика. Москва: РГГУ. [in English]

15. Kenner H. (1951). *The Poetry of Ezra Pound*. Lnd.: Faber and Faber. [in English]
16. *The Oxford Companion to Twentieth-Century Literature in English* (1996). Oxford, N.Y.: Oxford UP. [in English]
17. Perkins D. (1976). *A History of Modern Poetry: From the 1890s to the High Modernist Mode*. Cambridge, Lnd.: The Belknap Press of Harvard UP. [in English]
18. *Selected Poetry of the First World War* (1995). Lnd: Wordsworth Editions Ltd. [in English]
19. Storer E. (1908). "An Essay" // Storer E. *Mirrors of Illusion*. London: Sisleys. [in English]
20. Wittemayer H. (2003). *Modernism and the Transatlantic Connection // A Companion to Twentieth-Century Poetry*. Blackwell Publishing Ltd. [in English]

Чернокова Евгения Семеновна, доктор филологических наук, профессор кафедры истории зарубежной литературы и классической филологии, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина); yeschernokova@gmail.com

Yevheniya Chernokova, Doctor of Philology, Professor of the Department of the History of Foreign Literature and Classical Philology of V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: yeschernokova@gmail.com

УДК 821.112.2(72)'06:929Травен
DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-21

Індіанський світ німецького письменника: роман «Повстання повішених» Б.Травена

Ольга В'ячеславівна Мандрыко

*аспірантка кафедри романської філології та перекладу факультету іноземних мов,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: ilovespaik@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4426-9397>*

Статтю присвячено вивченню творчості німецького письменника Б. Травена в контексті проблематики індіанізму. Мета статті – дослідити поетичні засади роману «Повстання повішених» («Die Rebellion der Gehenkten», 1936), проаналізувати художній світ, що ґрунтується на передреволюційному протистоянні автохтонної індіанської культури та індустріальної культури нащадків європейських колонізаторів. У статті з'ясується біографічний контекст занурення письменника у реалії екзотичної країни. Розглянуто українські публікації 1960-х років про таємничу постать письменника, які розвивають гіпотезу про зв'язок між Б.Травеном та баварським революційним активістом Ретом Марутом. Зазначено, що революційне спрямування є визначальним для індіаністської поетики роману «Повстання повішених». Запропоновано розрізнення термінів «індіанізм» та «індіженізм» у вивченні творчого доробку письменника. Досліджено проблематику публіцистичної книги Б. Травена «Країна весни» («Land des Frühlings», 1928), матеріали якої слугували створенню індіанської образності Каоба-циклу, що вміщує аналізований роман. Описано поетичні засади «Повстання повішених»: сюжетно-композиційну будову, часопростір, надано характеристики головних і другорядних героїв, проаналізовані образні та лексико-стилістичні ознаки роману. Проаналізовано символіку назви роману: із катованих «тварин» індіанці перетворюються на революційну масу, незупинну і жорстоку у своїй помсті. Визначено, що унікальність індіаністського роману Б. Травена зумовлена його спрямуванням до німецького реципієнта. Автохтонні образи роману набувають загальнолюдського значення, а індіанець постає як «інший», доля якого дозволяє зрозуміти сутність європейської культури. Б.Травен постає як митець, що утілює в собі проблему «іншого» в її міжкультурному вимірі.

Ключові слова: Б. Травен, Мексика, індіженізм, роман, революція, міжкультурна взаємодія

Мандрыко О. В. Индейский мир немецкого писателя: роман «Восстание повешенных» Б. Травена

Статья посвящена изучению творчества немецкого писателя Б.Травена в контексте проблематики индигенизма. Цель статьи – исследовать поэтические основы романа «Восстание повешенных» («Die Rebellion der Gehenkten», 1936), проанализировать художественный мир, базирующийся на передреволюционном противостоянии автохтонной индейской культуры и индустриальной культуры наследников европейских колонизаторов. В статье проясняется биографический контекст погружения писателя в реалии экзотической страны. Рассмотрены украинские публикации 1960-х годов о таинственной фигуре писателя, развивающие гипотезу о связи между Б.Травеном и баварским революционным активистом Рэтом Марутом. Отмечено, что революционная направленность является определяющей для индигенистской поэтики романа «Восстание повешенных». Предложено различение терминов «индианизм» и «индигенизм» в изучении творческого наследия писателя. Исследована проблематика публицистической книги Б. Травена «Страна весны» («Land des Frühlings», 1928), материалы которой послужили для создания индейской образности Каоба-цикла, включающего в себя анализируемый роман. Описаны поэтические основы «Восстания повешенных»: сюжетно-композиционное строение, пространственно-временные особенности, представлены характеристики главных и второстепенных героев, проанализированы образные и лексико-стилистические свойства романа. Проанализирована символика названия романа: из подвергнутых пыткам «животных» индейцы превращаются в революционную массу, неостановимую и жестокою в своей мести. Определено, что уникальность индигенистского романа Б. Травена обусловлена его направленностью на немецкого реципиента. Автохтонные образы романа обретают общечеловеческое значение, а индеец предстает как «другой», судьба которого позволяет понять сущность европейской культуры. Б.Травен предстает как творец, воплощающий в себе проблему «другого» в ее межкультурном измерении.

Ключевые слова: Б. Травен, Мексика, индигенизм, роман, революция, межкультурное взаимодействие

Olga Mandryko. The Indian World of a German Writer: «The Rebellion of the Hanged» by B. Traven

The article is devoted to the study of the work of the German writer B. Traven in the context of the problems of Indianism. The purpose of the article is to explore the poetic foundations of the novel «The Rebellion of the Hanged» («Die Rebellion der Gehenkten», 1936), to analyze the artistic world based on the pre-revolutionary struggle of the autochthonous Indian culture and industrial culture of the heirs of European colonialists. The article clarifies the biographical context of the writer's immersion in the reality of an exotic country. The article considers Ukrainian publications of the 1960s about the mysterious figure of the writer, developing a hypothesis about the connection between B. Traven and the Bavarian revolutionary activist Reat Marut. It is noted that the revolutionary orientation is determinative for the Indianist poetics of the novel «The Rebellion of the Hanged». A distinction between the terms «indianism» and «indigenismo» in the study of the writer's creative heritage is proposed. The problems of the journalistic book by B. Traven «Land of Spring» («Land des Frühlings», 1928), the materials of which served to create the Indian imagery of the Kaoba-cycle, including the analyzed novel, are investigated. The poetic principles of «The Rebellion of the Hanged» are described: the plot-compositional structure, chronotope, the characteristics of the main and secondary characters are given, the imaginative and lexical-stylistic features of the novel are analyzed. The symbolism of the novel's title is analyzed: from tortured «animals» the Indians turn into a revolutionary mass, relentless and cruel in their revenge. It is determined that the uniqueness of B. Traven's indigenist novel is due to its direction to the German recipient. Indigenous images of the novel acquire universal significance, and the Indian appears as an «another», whose fate allows us to understand the essence of European culture. B. Traven appears as an artist who embodies the problem of «other» in its intercultural dimension.

Key words: B. Traven, Mexico, indigenism, novel, revolution, intercultural interaction

У латиноамериканських літературах існує своєрідне явище, іменоване індіхенізм, яке ще не привернуло широкої уваги українських літературознавців. Під цим терміном слід розуміти ідейно-тематичну тенденцію відтворення в художніх текстах соціальних та культурних проблем корінного населення.

«Літературознавча енциклопедія» так визначає це поняття: «Індіанізм, або Індігенізм, Індіхенізм (ісп. *indigenismo* від *indigena*: тубільний), – суголосний аболіціонізму громадській культурній рух у країнах Латинської Америки, спрямований на відновлення прав корінного населення – індіанців, який позначився на художній літературі, починаючи з доби романтизму (початок XIX ст.), сприяв формуванню національної свідомості дискримінованих автохтонів. Ця традиція була поглиблена у костюмбризмі. І. спирався на високу, понижену європейськими “культуртрегерами” культуру...» [3, с. 420]. Ідеалізація світогляду індіанців, мотиви боротьби з гнобителями, антицивілізаційний пафос є засадами індіхенізму, які присутні у творах болівійця А. Аргедаса («Бронзова раса», 1919), еквадорця Х. Ікаси («Уасіпунго», 1934), мексиканця Г. Лопеса-і-Фуентеса («Індіанець», 1935), перуанця С. Алегрії («Світ великий та чужий», 1941) та багатьох інших.

До цього напрямку долучився німецькомовний письменник під псевдонімом Б. Травен⁸. Його твори, присвячені корінному населенню Мексики, набули світової популярності у 20-40 роки XX століття, що співпало із загальним інтересом європейських країн до Мексиканської революції. Наукова проблема, до якої залучається наша стаття, охоплює собою декілька аспектів: індіхеністський роман та його світоглядні засади, революційна та пролетарська тематика у літературі XX століття, міжкультурна взаємодія та її художнє осягнення, зрештою – загадковий німецький письменник, особистість якого не з'ясована, а ім'я долучене до когорти засновників сучасної мексиканської літератури. Сам Б. Травен до останніх днів намагався зберегти власне інкогніто, роблячи, приміром, такі заяви часопису «Weltbühne» («Світова сцена», нім.): «Я вважаю себе робітником людства, без імені і слави, як будь-який робітник, який докладає власних зусиль, аби просунути людство на крок вперед» (цит. за: [10, с. 51]; тут і надалі переклад з німецької наш – О. М.).

Актуальність зазначеного проблемного поля доводять сучасні монографії і дисертації, серед яких слід назвати книгу І.О. Оржицького «Етнонаціональна й культурна своєрідність літературного процесу в країнах Андійського регіону (Перу, Болівія, Еквадор) у 20-80-х роках XX століття» (Харків, 2016 р.) [4], працю мексиканської дослідниці Марії Фернандес Лопес «Ідеологія індіхеністської літератури Чіапаса: перспектива дискурсивного аналізу» (Мексика, Чіапас, 2017 р.) [9], монографію М. Щитинської «Б. Травен. Творчість» (Санкт-Петербург, 2019 р.) [6] та інші. Загалом Б. Травен постає як митець, що утілює в собі проблему «іншого» у її міжкультурному вимірі, аналіз його творів дозволяє простежити формування тих проблем, що сьогодні окреслюють як феномен «плавильного котла».

Мета статті – дослідити поетичні засади роману «Повстання повішених», проаналізувати художній світ, що ґрунтується на передреволюційному протистоянні автохтонної індіанської культури та індустриально спрямованої культури нащадків європейських колонізаторів. Аналізуючи образи роману, його сюжетні та композиційні особливості, ми хочемо дослідити індіхеністську поетику німецького письменника. Водночас завданням статті є з'ясувати біографічний контекст занурення Б. Травена до екзотичної культури. Мета нашої розвідки визначена із урахуванням певного дисбалансу, який утворився у вивченні творчості Б. Травена: більшість досліджень присвячена не поетиці, а прихованій особистості популярного свого часу письменника.

Твори Б. Травена перекладалися й виходили не лише основними західними мовами, але й слов'янськими, зокрема в ту епоху вийшло багато його романів польською, декілька російською й один українською.

Хоча в українському літературознавстві постать Б. Травена не досліджувалася, про нього були згадки в анонімних публікаціях часописів «Всесвіт» та «Людина і світ». Зокрема, у статті «Таємниця, яку ще не розкрито» наводяться основні відомості про творчість письменника: «“Мертвий корабель” (виданий також і в Радянському Союзі), “Біла троянда”, “Повстання повішених”, “Генерал з джунглів” – цими книжками зачитуються скрізь. Критика називає цього автора найбільшим, після Джека Лондона, майстром пригодницьких творів. Його симпатії на боці простих трударів, всіх експлуатованих. В творах Б. Травена вражає глибоке знання матеріалу: здається, автор сам пережив все те, про що він пише» [5, с. 157]. Українські науково-популярні статті посилаються на присвячене Б. Травену дослідження німецького літературознавця Р. Рекнагеля. У його книзі «Травен. Нотатки до біографії» [12], опублікованій у Лейпцигу в 1982 році, зібрано великий фактографічний матеріал; дослідник також є автором багатьох статей, присвячених питанням біографії Б. Травена.

⁸ Справжнє ім'я письменника залишається загадкою, яка породила численні біографічні розвідки. Щодо псевдоніму, то він не передбачає розшифровки. Письменник підкреслював, що його творче ім'я – Б. Травен, а не Бруно Травен.

Р. Рекнагель запропонував гіпотезу, згідно з якою Б. Травен – це колишній німецький журналіст, революційний активіст Баварської Радянської Республіки Рет Марут, який після повалення Республіки емігрував до Мексики. Приймаючи гіпотезу Р. Рекнагеля за аксіому, часопис «Людина і світ» поєднує у постаті загадкового письменника революційний Мюнхен і екзотичне Мехіко. Описуючи мексиканські реалії творчості Б. Травена, автор статті під назвою «Загадка під псевдонімом» зазначає: «Б. Травен глибоко вивчив життя простих людей Мексики ⁹ <...> жоден мексиканець, жоден чужинець не змалював мексиканську дійсність так правдиво <...> У своїх творах письменник виступає проти расизму, проти гноблення людей <...> викриває фальш місіонерської діяльності церкви» [2, с. 34].

Така характеристика може слугувати передмовою до аналізу одного із мексиканських романів Б. Травена «Повстання повішених». Роман входить до складу так званого Каоба-циклу. Він складається із шести частин: романи «Візок», «Уряд», «Похід до країни Каоба», «Лісосплав», «Повстання повішених» і «Генерал виходить із джунглів».

Цикл відбиває як творчий, так і політичний інтерес письменника до революційної країни. Аналізуючи романи Каоба-циклу, австралійська дослідниця Х. Цогбаум у книзі «Б. Травен. Бачення Мексики» зазначає, що Б. Травен через свої політичні переконання був зацікавлений такою формою соціального устрою, як община. І саме індіанські общини видавалися йому втіленням власного утопічного ідеалу. Дослідниця називає Б. Травена першовідкривачем: задовго до появи поняття «Третій світ», письменник дав опис боротьби мексиканців з іноземними «придушувачами» економіки країни. Крім того, новаторство Травена полягає в тому, що він дослідив і описав індіанців-чамула штату Чіапас. «Він був першим, хто розкрив антропологічне значення їхнього споконвічного способу життя, надавши детальний, хоча подеколи й помилковий, його опис» [15, с.37].

З книги Х. Цогбаум – яскравого взірця дослідження у річищі cultural studies – ми дізнаємося, зокрема, про економічні засади виробничого процесу на описаних у романах «Каоба-циклу» підприємствах – монтеріях, де здобували махогонієве дерево. Дослідниця підкреслює, що Б. Травен був першим, хто дослідив вирубку і продаж червоного дерева, дав детальний опис і розрахунки прибутків від цього виробництва. Провідною рисою Каоба-циклу дослідниця називає настанову Б. Травена на документальну достовірність, на створення

художнього образу мексиканської реальності революційних часів.

У сучасній латиноамериканістиці присутня дискусія щодо літературних напрямків, які стикаються з індіхенізмом, але не отожднюють з ним. Зокрема йдеться про відмінність понять «індіанізм» та «індіхенізм». Індіанізм, як зазначає М. Фернандес Лопес, це настанова на опис корінного населення як певного екзотичного, суто літературного явища, індіхенізм «не досліджує соціальну проблематику, а так би мовити, сумує за втраченим доколумбовим минулим, осмислює ситуацію витіснення сучасним західним світом того життя, яке ще подекуди збереглося у традиціях і звичаях, в одязі, яке часто – попереджують, чи принаймні натякають автори – опинилося на межі зникнення...» [9, с. 55]. Натомість індіхенізм – це виразний акцент на соціальному вимірі життя індіанців. Х. Родрігес-Луїс підкреслює: «На відміну від індіанізму, під індіхенізмом ми розуміємо соціологічне та антропологічне вивчення ібероамериканського корінного населення, спрямоване у політичному напрямку, що можна розглядати як боротьбу за відновлення соціальних і економічних прав індіанців» [13, с. 41]. Виходячи із цієї настанови, індіхеністський роман передбачає протистояння між «сеньйорами» – колонізаторами та знедоленими й пригнобленими індіанцями.

У вітчизняній науці терміни «індіанізм» та «індіхенізм» не розрізняються. І. О. Оржицький підкреслює, що існування в літературознавстві двох термінів виглядає надмірним [див.: 4, с. 31]. Але ми вважаємо, що для досліджуваного нами матеріалу таке розрізнення буде продуктивним. Адже у біографії Б. Травена можна спостерігати як «індіаністський», так і «індіхеністський» періоди. Його оповіді про індіанців народжуються передусім із етнографічного зацікавлення культурою тубільців, а романам Каоба-циклу передусім не суто художній твір «Країна весни».

У перші роки свого мексиканського життя письменник мав нагоду стати почасти дослідником-антропологом, аналіз діяльності якого пропонує Х. Цогбаум. «Бачення Мексики» презентовано у її книзі насамперед Б. Травеном – фотографом та антропологом. Як фотограф Б. Травен влітку 1926 року брав участь в етнографічній експедиції під керівництвом Енріке Хуана Паласіоса на південь Мексики. Враження від цієї подорожі відбито у публіцистичній книжці Б. Травена «Країна весни» («Land des Frühlings»), що вийшла у 1928 році у берлінському видавництві «Büchergilde Gutenberg». Х. Цогбаум називає «Країну весни» «унікальним історичним документом», а також «стрижнем» [15, с. 37] подальших мексиканських романів письменника, оскільки саме в цій книзі Травен-анархіст описує автохтонний гармонійний устрій індіанської общини: без тиску держави, влади, грошей, без пригноблення і насильства.

Оцінки Х. Цогбаум збігаються із характеристикою німецького дослідника К. Гутке, який зазначав, що «Країна весни» ширша за

⁹ Так у тексті цитованої статті. Сучасне написання назви країни – Мексика.

етнографічний звіт [10, с. 404]. У цій книзі, нерозривно пов'язаний з експедицією Паласіуса, постає до цього часу приховане за іпостасями Б. Травена – революціонера, анархіста і міфотворця нове амплуа письменника. «Країна весни» розкриває читачеві Б. Травена-дослідника, стихійного латиноамериканіста, чий напрацювання будуть викладені згодом у напружених романних колізіях. Мексиканські романи Б. Травена можна розглядати як засоби передачі знання, як дослідження, що набули художнього оформлення, аби привернути увагу читачів. Вочевидь, замістифікована біографія була необхідним компонентом комерційного успіху такого науково-художнього симбіозу. Звернімо лише увагу на те, що у «Країні весни» йдеться про 270 народностей, які населяють один тільки мексиканський штат Чіапас. Б. Травен розповідає про ці індіанські народності і племена, про їхній одяг, кухню, мови, звичаї, вірування. На фотографіях, зроблених Б. Травеном, зображені різноманітні антропологічні типи. Люди сидять біля своїх домівок під солом'яними дахами у бідному, навіть рваному одязі. Під фотографіями – підписи Б. Травена, у яких прочитується повага до зображених. Цей непідробний інтерес до самобутнього народу яскраво відбито у Каоба-циклі в цілому і в романі «Повстання повішених» зокрема. Загалом же зв'язок між «Країною весни» і романами «Каоба-циклу» ми розглядаємо як еволюційних рух письменника від індіанізму до індіхенізму.

Роман «Повстання повішених» (Die Rebellion der Gehenkten) вийшов друком у 1936 році у видавництві «Бюхергільде Гутенберг» у Цюриху, і у 1952 році, а як англомовний авторський варіант «The Rebellion of the Hanged» у Нью-Йорку у видавництві А. Кнопфа. У 1938 році у Москві було надруковано російський переклад роману (перекладач С. Закс). У 1941 році Драматичним театром Мехіко була здійснена театральна вистава «Повстання повішених», а у 1954 році компанією Mexico D.F. була знята іспаномовна стрічка «La rebellion de los colgados» (режисери Альфредо Б. Корвена та Еміліо Фернандес). У 1987 році у Німеччині режисером Хуаном Луїсом Бунуелем було відзнято телесеріал за цим романом (сценарій В. Гайсендьюфера).

За жанровою специфікою «Повстання повішених» можна визначити як історичний роман. Описувані події зображують причини мексиканської революції 1910–1917 років. У наступному, фінальному, романі циклу «Генерал виходить із джунглів» показано вже саме революційне протистояння індіанців і урядових військ¹⁰. Сюжетних рух циклу загалом

визначається історією країни, зокрема пригнобленням місцевого населення американськими промисловими компаніями. У «Повстанні повішених» це пригноблення зображено через історію окремої індіанської родини селянина Кандідо Кастро. Дружина Кандідо Марселіна помирає від апендициту, і намагаючись її врятувати і зробити операцію, Кандідо бере гроші під зобов'язання найнятися лісорубом на монтерію.

Жанрову своєрідність твору визначає те, що це індіхеністський роман – тобто твір, спрямований на занурення у життя корінного населення Латинської Америки. Індіхеністський субстрат роману виявляє себе вже з перших його сторінок, на яких змальовується спокійне родинне життя індіанців. Родина мешкає у селищі Уїскін штату Чіапас. Кандідо належить до індіанського племені цоціль. Йому із Марселіною та двома синами (їх звати Анхеліно і Педріто) належить два з половиною гектари кам'янистої, сухої, завапнованої землі, яка вимагає неймовірних зусиль, аби прогнати її врожаєм. Селяни неписьменні, але це дружна і щаслива родина. Навіть коли Кандідо не встиг врятувати свою дружину, яка помирає від апендициту, він обирає для неї найкрасивішу труну.

Композиція роману тричастинна: спочатку зображується сільське родинне життя на маленькому ранчо (ranchito), потім описується, як Кандідо із двома маленькими синами та незаміжною сестрою Модестою мешкають на монтерії, де орендатори змушуються з усіх індіанців-робітників, аж поки не спалахне повстання, перебігу якого присвячена остання третина роману. Сюжетна експозиція змальовує гармонію родинного існування, яка трагічно обривається смертю дружини через зволікання лікаря-хабарника. Поштовхом для сюжетного розвитку стає епізод укладання контракту між вербувальником доном Габріелем і Кандідо, який отримує двісті песо на операцію дружині, і таким чином стає боржником дона Габріеля. За контрактом Кандідо має працювати лісорубом, і автор змальовує страшні умови життя і праці на підприємстві з вирубки лісів червоної деревини. Новою трагедією в родині Кандідо стає загибель молодшого сина Анхеліно під час переправи в човні через ріку. П'яний човняр, що доставляв людей до нової ділянки монтерії, став причиною втоплення восьмирічної дитини. Кульмінація роману – народження нової свідомості людей, подолання рабської психології – все це спричиняє криваве повстання пригноблених робітників-лісорубів. Загін повстанців висуває власні умови соціального устрою під гаслом «Земля і свобода». Втікаючи від федеральних військ, повстанці здійснюють важкий перехід через джунглі, аж поки перед знесиленими і хворими людьми не відкриваються поля маїсу. Люди немов би повертаються до рідного сільського ландшафту. Але це композиційне кільце – від виснаженої землі на ранчо Кандідо до полів маєтків

¹⁰ Мексиканська революція, спричинена правлінням диктатури Порфірію Діаса, призвела до тривалої громадянської війни. Лідер армії селян півдня Еміліано

Сапата постає прообразом Генерала у заключному романі циклу.

із багатими запасами маїсу і бобів – не повертає героїв і читачів у вихідну точку, а стверджує землю і працю на ній як вищу цінність індіанця. Подальша доля героїв, зокрема Модести, лісорубів Сельсо, Андреаса, Фіделя, Антоніо та інших зображена вже у фінальному романі циклу «Генерал виходить із джунглів». Лісоруби *hacheros* (так пише Травен) виявляють взаємодопомогу, готовність підтримати одне одного. Образи цих героїв-індіанців Б.Травен наділяє кращими людськими якостями, викликає повагу і симпатію до людей, які прагнуть зберегти власну гідність у світі розпусти і насильства.

Дуже пронизливими постають у романі образи дітей, на їхню долю перепадають неймовірні знущання: Педріто відрізають вухо нібито за спробу втекти з монтерії, його брат Анхеліно гине на батьківських очах. У дітях Б. Травен уособлює сутність індіанської нації – беззахисність, відсутність критичної власної думки, підкорення обставинам.

Характерною рисою роману є те, що Б. Травен не розвиває психологічних характеристик провідних героїв. Загалом, проблема героя у Б. Травена демонструє його прихильність до новаторських тенденцій початку ХХ століття. Як зазначає М. Щитинська, «у романі “Повстання повішених»” постає одне із найактуальніших для того часу питань – питання про колективного героя, про революційні маси» [6, с. 22]. Дослідниця підкреслює, що ідеї колективізму у ХХ столітті втілюють у собі пафос боротьби за власні права, пафос народження нової людини і подолання кризи індивідуалізму. Все це свідчить про суголосність стилевих засад Б. Травена провідним художнім тенденціям його часу. Отже, головний об’єкт його зображення – це людська маса, доведена до крайності пригнобленими, що створили пекельні (у німецькому оригіналі використовується саме слово «die Hölle» – ад) умови життя і праці: «У тому, що тут трапилося, і що взагалі трапляється на землі та повинно трапитися за таких умов, не можна звинувачувати мучачос, це провина тих, хто створив такі умови, та добробуту яких ці умови слугують. Кожен удар батоном по людині – це удар дзвону, який сповіщає падіння влади, за якої він пролунав» [14, с. 476].

Серед тих, хто створює ці нелюдські умови життя для індіанців, чільне місце посідає Дон Габріель – вербувальник і обманщик. Він відразу виявляє зацікавленість долею індіанської родини, але не через співчуття, а через власну вигоду. Цей образ проходить і крізь попередні романи, адже у ньому втілена система фінансового закріпачення індіанців. Коли сь дон Габріель продавав свиней і віслюків, та індіанці виявилися більш вигідною «худобою», яку він постачав на монтерії.

Антагоністи головних персонажів: три брати Мантеллано, які викупили монтерію «La Atmopia» у попередніх власників-американців. Дон Северо – найстарший з братів, дон Фелікс і дон Акасіо – менші брати. Дон Северо і дон Фелікс хазяйнували на великих ділянках з одного боку ріки, а дон Акасіо – з іншого боку. Між ними, на протилежності індіанцям, немає ніякої родинної симпатії. Коли дон Акасіо осліпив індіанець Урбано, брати залишаються відстороненими. «Ще невідомо, сумували б узагалі дон Северо і дон Фелікс, якби раптом дізналися, що їхнього брата дон Акасіо вбито, або що він здохнув від лихоманки, чи його зжер тигр або лев, або він помер від укусу скорпіона чи втопився в болоті. <...> Їх, ймовірно, навіть не зачепила б його передчасна смерть, якщо прибуток прийшлося б ділити не на три, а на дві частини» [14, с. 119–120]. Брати Мантеллано постають у романі як грубі, жорстокі експлуататори та садисти.

Тож провідними мотивами роману є несправедливість, расового гноблення, знущання, насильство. Слід підкреслити, що жорстокість зображена Б.Травеном як універсальний тип відносин між людьми: вона виявляється як із боку пригноблених, так і з боку повстанців. Жорстокість ніби хвилями невпинно наростає у романі і створює один із його лейтмотивів.

Не менш значущим є мотив нелюдської праці на монтерії. Характерним є те, що праця споріднена із образами природи, ніби ворожої до людей. Робота в таких умовах – це справжнє пекло: підготовлені стовбури дерев застряють глибоко в болоті; погоничі волів, стоячи по коліна у багнюці, постійно ризикують потрапити під копита тварин; кожні дві години йде дощ, і його струї завтовшки за руку людини. Дощ розмиває і без того замулену землю, по якій неможливо пересуватися і перевозити важкі поклажі.

Б. Травен зосереджує свою увагу не лише на соціальних стосунках індіанців-пролетарів і мексиканців-експлуататорів, а також на механізмі створення прибутків, вдається до документального опису виробництва та сплаву деревини: зокрема, фіксує, скільки часу потрібно лісорубу, щоб повалити одне червоне дерево, скільки часу йде на здобуття тонни деревини. Б. Травен детально зображує, як ліс сплавають річкою, пояснює, за якою технологією обробляється стовбур дерева тощо. Все це надає роману ознак достовірності, наближує його стилістику до газетного репортажу.

Індіаністську специфіку «Повстання повішених» відбиває хронотоп роману: описане повстання збігається в часі з початком Мексиканської революції. Фізичний простір, який оточує людину, ніби насичений тривогою, у ньому відсутнє щось обнадійливе, життєрадісне. Народжується відчуття дикості, нерухомості, ворожнечі. Люди ніби парализовані страхом, їх погляди порожні й постійно втомлені. Простір селви сам по собі створює ситуацію випробування, провокує на жорстокість. Ця жорстокість тільки

чекає нагоди, щоб знайти нових носіїв, – цим напруженим очікуванням трагедії визначається концепція часу в романі. Отже знування з індіанців призводить їх до думки, що настала їхня пора взятися до зброї й помститися.

За проблематикою роман «Повстання повішених» втілює у собі загальну ідею «Каоба-циклу»: протиставлення індіанців, які змушені покидати свої убогі домівки і працювати у нелюдських умовах через брак грошей чи необхідність повернути борги, і ладіно – іспаномовних мексиканців світлого кольору шкіри, експлуататорів корінного населення, природи, надр країни. Протиставлення переростає у спротив, насильство перетворюється на ще більше насильство у відповідь. Провідні культурні засади індіанського і колонізаторського світів теж залучаються до осмислення ланцюгової реакції насильства. Зокрема, засади католицизму набувають відтінків расизму, а історія християнізації континенту подана в іронічних тонах: «Бог, який прийшов на землю дві тисячі років тому аби спасти людство, безсумнівно, забув про індіанців. Зрозуміло, адже їхня земля була за тих часів ще нікому не відома, і, коли нарешті її віднайшли, першовідкривачі насамперед спорудили хреста на березі моря і справили месу. І до наших часів, як спадок цієї церемонії, на долю індіанців залишилося страждання» [14, с. 197].

Зазначене протистояння набуває специфічного образного втілення. Люди ніби перетворюються на звірів. Саме образ тварини стає центральним символом роману – підвішених, стогони яких схожі на скигнення пораних істот. Страшне покарання за те, що лісоруб не виробив денну норму деревини у чотири тони полягало у тому, що людей підвішували на деревах. Вони висіли упродовж трьох-чотирьох годин, страждаючи від болю, спраги, укусів комах. І саме ці підвішені напівтварини-напівлюди нібито відроджуються до нового життя, до розуміння своєї людської, а не скотської сутності. Народження революційної ідеї супроводжується образним перетворенням індіанців: спочатку їх порівнюють із телятами: фінкерос¹¹ сварилися за право володіти селянськими родинами, «ніби ті були втеклими нетаврованими телятами» [14, с. 2]. Але наприкінці роману, зображуючи повстання, Б. Травен порівнює індіанців зі стадом диких коней. Як тільки Сельсо вигукнув «„Adelante, Rebeldes! <...> Tierra y Libertad!“»¹², індіанці більше не йшли кроком, «вони понеслися вперед, як табун диких коней, але не тих, яких прищпорюють а тих, що, зморені спрагою, мчать до води, яку в цю мить відчув вожак» [14, с. 477–478].

¹¹ Фінкерос – володарі фінкас, маєтків.

¹² «Уперед, повстанці!» «Земля і воля!» – ісп.

Сторінки роману сповнені гасел, слів і виразів, лайок іспанською мовою. Така двомовність є ознакою стилю Б. Травена, що дозволяє письменнику занурити читача в атмосферу мексиканської реальності.

За своїми художніми властивостями роман належить скоріше до популярної літератури. Йому притаманний динамічний і гострий сюжет, а сцени знування, несправедливості надають оповіді специфічної яскравості, пікантності, психологічної напруги. Цим свого часу було зумовлене світове поширення роману, його численні переклади й екранізації.

До наших часів зображені в романі події зберігають свій революційний пафос, заклик відстоювати національні цінності. Свідченням соціальної актуальності роману можна вважати описану сучасним бразильським дослідником Ф. Алкміном ситуацію перегляду кінострічки індіанцями, які підтримують Сапатистську Армію Національного Визволення, що діє в Мексиці: «попри труднощі з розумінням діалогів іспанською мовою у стрічці, вони чудово зрозуміли фільм у цілому, бо пам'ятали історії про тортури в селві, що їм оповідали старі люди. Ці події залишилися в пам'яті протягом більше ста років завдяки усній історії, і в той момент ця пам'ять зустрілася з образами та діалогами мексиканської стрічки» [7, с. 89]. Описана ситуація свідчить про те, що ті індіаністські засади, на які спирався роман Б. Травена залишається ознакою сьогоденної політично-культурної реальності Мексики. Та з літературознавчої точки зору важливо враховувати не так політичну живучість роману, як те, що в ньому знайшла відбиття національна неоднорідність мексиканської культури. Адже, як зазначають, латиноамериканські дослідники А. Ботінеїлі та М. Сануеса, «індіаністський роман був формою зображення вад численних креольських націоналізмів, що не визнавали етно-національної та культурної гетерогенності власних суспільств...» [8, с. 29].

Отже політичною ангажованістю, що зберігається до наших часів, значення роману не обмежується. Унікальність «Повстання повішених» ми вбачаємо в тому, що це індіаністський роман, який писався в орієнтації на німецькомовну аудиторію. «Ідеальним читачем» Б. Травена є не неписьменний індіанець, а освічений німецький пролетарій. Реципієнт Б. Травена – це той, хто прагне подолати насильство як принцип міжлюдських стосунків. На відміну від пригодницьких романів про індіанців, як-от романи Купера, Б. Травен зміг зобразити індіанця не як чужинця, а як «іншого» у тому сенсі цього поняття, яке було запропоновано філософами-діалогістами М. Бубером [1] і Е. Левінасом [11]. «Інший» – це той, хто надає смисл могому власному існуванню, хто дозволяє мені зрозуміти самого себе, подивитися на себе із-зовні. За Бубером первинним у становленні людини є відношення з іншим: «спочатку було відношення» [1, с. 25], за Левінасом

буття людини, так само, як і буття культури визначається не так спільністю, як інакшістю (див.: [11, с. 85]). Із цієї перспективи індіхенізм Травена підносить драму Мексиканської революції до загальнолюдського значення. «Повішені» уособлюють собою не лише неписьменних цоцилів, вони передусім – люди, що виборюють власне право на щастя у тих формах і на тій землі, на яких ґрунтується космос їхнього існування. Свідоме спрямування

індіеністського роману на європейського революційно налаштованого читача є тією унікальною письменницькою позицією Б. Травена, яка засвідчує його приналежність до історії літератури обох «світів»: Старого і Нового, латиноамериканського і європейського. Ця позиція накреслює особливий вектор міжкультурної взаємодії, сприйняття німецькою свідомістю національної специфіки індіанців.

Література

1. Бубер М. Два образа веры. Москва: Республика, 1995. 464 с.
2. Загадка під псевдонімом. *Людина і світ*. 1965. № 9. С. 34.
3. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с. (Енциклопедія ерудита).
4. Оржицький І. О. Етно-національна й культурна своєрідність літературного процесу в країнах Андійського регіону (Перу, Болівія, Еквадор) у 20-х – 80-х роках ХХ століття. Харків: Майдан, 2016. 353 с.
5. Таємниця, яку ще не розкрито. *Всесвіт*. 1961. № 4. С. 157–158.
6. Щитинская М. А. Б. Травен. Творчество. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2019. 408 с.
7. Alkmin F. Por uma geografia da autonomia: a experiência da autonomia territorial zapatista em Chiapas, México. Sao Paulo, 2015. 184 p.
8. Bottinelli A., Sanhueza M. Literatura y política en América Latina en el siglo XX: apuntes para una discusión // *Pléyade 24* / julio-diciembre (2019) online. pp. 21–45.
9. Fernández López M. La ideología en la literatura indigenista en Chiapas: una perspectiva desde el análisis crítico del discurso. Tesis para obtener el grado de doctora en estudios regionales. Universidad autónoma de Chiapas, 2017. 384 p.
10. Guthke, K. S. B. Traven. Biographie eines Rätsels. Frankfurt / M., Büchergilde Gutenberg, 1987. 840 s.
11. Lévinas E. Humanismo del otro hombre. Madrid: Caparrós. 1992. 365 s.
12. Recknagel R. B. Traven. Beiträge zur Biographie. Leipzig., 1982. 324 s.
13. Rodríguez-Luis J. El indigenismo como proyecto literario: revaloración y nuevas perspectivas // *Hispanoamérica, Revista de Literatura*. 1990. pp. 41–50.
14. Traven B. Rebellion der Gehenkten. Fünfter Roman des Caoblażykkluses. Zürich Prag: Büchergilde Gutenberg, 1936. 727 s.
15. Zogbaum H. B. Traven: A vision of Mexico. Wilmington, Delaware, 1992. 255 p.

References

1. Buber, M. (1995) Dva obraza very. Moskva: Respublika. 464.
2. Zagadka pid psevdonomom (1965). *Lyudy`na i svit*. № 9. P. 34.
3. Literaturoznavcha encyklopediya: u dvox tomax. T. 1 (2007) / Avt.-uklad. Yu. I. Kovaliv. Kyiv: VCz «Akademiya». 608 s. (Ency`klopediya erudy`ta).
4. Orzhy`cz`ky`j, I.O. (2016) Etno-nacional`na j kul`turna svoyeridnist` literaturnogo procesu v krayinax Andijs`kogo regionu (Peru, Boliviya, Ekvador) u 20-x – 80-x rokax XX stolittya. Kharkiv: Majdan. 353.
5. Tayemny`cya, yaku shhe ne rozkry`to (1961). *Vsesvit*. № 4. P. 157–158.
6. Shchitinskaya, M. A. B. (2019) Traven. Tvorchestvo. SPb.: Nestor-Istoriya, 408.
7. Alkmin, F. (2015) Por uma geografia da autonomia: a experiência da autonomia territorial zapatista em Chiapas, México. Sao Paulo. 184.
8. Bottinelli, A., Sanhueza, M. (2019) Literatura y política en América Latina en el siglo XX: apuntes para una discusión // *Pléyade 24* / julio-diciembre online. pp. 21–45.
9. Fernández López, M. La ideología en la literatura indigenista en Chiapas: una perspectiva desde el análisis crítico del discurso. Tesis para obtener el grado de doctora en estudios regionales. Universidad autónoma de Chiapas, 2017. 384.
10. Guthke, K. S. (1987) B. Traven. Biographie eines Rätsels. Frankfurt / M., Büchergilde Gutenberg. 840.
11. Lévinas, E. (1992). Humanismo del otro hombre. Madrid: Caparrós. 365.
13. Rodríguez-Luis, J (1990). El indigenismo como proyecto literario: revaloración y nuevas perspectivas // *Hispanoamérica, Revista de Literatura*, pp. 41–50.
14. Traven, B. (1936) Rebellion der Gehenkten. Fünfter Roman des Caoblażykkluses. Zürich Prag: Büchergilde Gutenberg, 727.
15. Zogbaum, H. (1992) B. Traven: A vision of Mexico. Wilmington, Delaware. 255.

Мандрыко Ольга Вячеславовна, аспірантка кафедри романської філології і перекладу факультету іноземних мов, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна); e-mail: ilovespaik@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4426-9397>

Olga Mandryko, Postgraduate student of the Department of the Roman Philology and Translation, Foreign Languages Faculty, V. N. Karazin Kharkiv National University (4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: ilovespaik@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4426-9397>

Огляд творчості Василя Симоненка

Григорій Олегович Савчук

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022);
e-mail: gsavchuk@karazin.ua; https://orcid.org/0000-0003-2690-0915*

У статті цілісно проаналізовано доробок Василя Симоненка: лірику, ліро-епос, новелістику. Прیدілено увагу збіркам «Берег чекань» та «Для себе». Відзначено романтичні риси, підготовку ліричного героя до дорослого життя, відчуття відповідальності. Підкреслено, що вірші цих збірок допомагають автору досягти емоційної рівноваги, виконують своєрідну психотерапевтичну функцію. Перша надрукована збірка «Тиша і грім» виявила оновлення поетичного змісту при збереженні класичних форм. Проаналізовано полюси «тиші» (інтимна лірика) та «грому» (громадянська лірика), відзначено дидактизм та афористичність. Посмертна збірка «Земне тяжіння» вражає «перенаселеністю» віршового рядка, концентрацією думки, прозорістю ідей, вірою в майбутнє. Вивчено особливості адресних віршів, засоби боротьби із негативними суспільними явищами. Із ліро-епічних творів для аналізу обрано антирелігійну поему «Божественний пшик».

Під час дослідження лірики В. Симоненка виявлено невербалізовані мотиви прагнення до змін, устремління та духовного шляху. Романтизм поетичних творів суголосний із новелістикою В. Симоненка, зібраною в книзі «Вино з троянд». Проаналізовано сюжетну організацію та ідейний рівень новел «Він заважав їй спати», «Вино з троянд», «Чорна підкова». Акцент зроблено на відкритих фіналах творів.

Казки шістдесятника містять політичний підтекст, але можуть бути адресованими і молодшому читачу. Для повнішого розуміння художнього світу автора треба знати його літературно-критичну творчість, передусім статтю «Краса без красивостей», присвячену поезії Л. Костенко. В. Симоненко постає в іпостасі професійного читача, який аналізує збірку «Мандрівки серця». Помічені В. Симоненком краса, мудрість, тонка душевна чутливість і хороший смак можуть бути сказані і про самого критика. Зроблено висновок, що поет залишався чесним і в житті, і в творчості, як і більшість шістдесятників.

Ключові слова: Симоненко, лірика, поетична збірка, новелістика, ліро-епос

Савчук Г. О. Обзор творчества Василя Симоненко

В статье целостно проанализирована творчество В. Симоненко: лирику, лиро-эпос, новеллистику. Уделено внимание сборникам «Берег ожиданий» и «Для себя». Отмечено романтические особенности поэзии, подготовку лирического героя к взрослой жизни, чувство ответственности. Подчеркнуто, что стихи этих сборников помогают автору достичь эмоционального равновесия, выполняют своеобразную психотерапевтическую функцию. Первый напечатанный сборник «Тишина и гром» обнаружил обновление поэтического содержания при сохранении классических форм. Проанализированы полюса «тишины» (интимная лирика) и «грома» (гражданская лирика), отмечено дидактизм и афористичность. Посмертный сборник «Земное притяжение» поражает «перенаселенностью» стихотворной строки, концентрацией мысли, прозрачностью идей, верой в будущее. Изучены особенности адресных стихов, средства борьбы с негативными общественными явлениями. Из лиро-эпических произведений для анализа избрана антирелигиозная поэма «Божественный пшик».

При изучении лирики В. Симоненко обнаружены невербализованные мотивы: ожидание перемен, устремление и духовный путь. Романтизм поэзии созвучен с новеллистикой В. Симоненко, собранной в книге «Вино из роз». Проанализированы сюжетная организация и идейный уровень новелл «Он мешал ей спать», «Вино из роз», «Черная подкова». Акцент сделан на открытых финалах произведений.

Сказки шестидесятника содержат политический подтекст, но могут быть адресованными и младшему читателю. Для более полного понимания художественного мира автора надо знать его литературно-критическое творчество, прежде всего статью «Красота без красивостей», посвященную поэзии Л. Костенко. В. Симоненко выступает в ипостаси профессионального читателя, который анализирует сборник «Путешествия сердца». Замеченные В. Симоненко красота, мудрость, тонкая душевная чувствительность и хороший вкус могут быть сказаны и о самом критике. Сделан вывод, что поэт оставался честным и в жизни, и в творчестве, как и большинство шестидесятников.

Ключевые слова: Симоненко, лирика, поетический сборник, новеллистика, лиро-эпос

Hryhorii Savchuk. Review of Vasil Simonenko's work

In the paper the work of Vasil Simonenko (lyric poetry, lyro epic, short stories) is integrally analysed. Attention to collections "Bank of expectations" and "For itself" is paid. The romantic features of lyric poetry, preparation of lyric hero to adult life, feeling of responsibility are marked. The verses of these collections help an author to attain an emotional equilibrium, perform the original psychotherapy duty. First printed collection "Silence and thunder" educed the updating of poetic maintenance at maintenance of classic forms. The poles of "silence" (intimate lyric poetry) and "thunder" (civil lyric poetry) are analysed, didacticism and gnomic are marked. The posthumous collection "Earthly gravitation" strikes the "overpopulation" of the verse line, the concentration of idea, the transparency of ideas, the faith in the future. The features of address verses, facilities of fight against the negative public phenomena are studied. During the study of lyric poetry of V. Symonenko non-verbalized motives of aspiring to the changes, aspiration and spiritual way are educed. Romanticism of lyric poetry is consonant with short stories of V. Symonenko, collected in a book "Wine from roses". The plot organization and ideological level of short stories "He interfered with her to sleep", "Wine from roses", "Black horseshoe" are analysed. An accent on the open finales of works is done.

The fairy-tales of the sixty contain a political implication, but they could be addressed to the junior reader. For more complete understanding of the artistic world of author it is necessary to know his literary-critical work, foremost the article "Beauty without beauties", sanctified to the poetry of L. Kostenko. V. Symonenko appears in the hypostasis of professional reader that analyses

collection "Trip of heart". V. Symonenko noticed beauty, wisdom, thin heartfelt sensitiveness and good taste, could be said about a critic. The conclusion, that a poet kept straight in life, and in work, as well as majority of sixties is drawn.

Key words: Symonenko, lyrics, poetry collection, short stories, lyric-epic

Творчість Василя Симоненка тривалий час є об'єктом наукових досліджень, результатами яких стали чисельні видання різного читацького призначення (див. біобібліографічні покажчики [4] та [5]). У цьому масиві праць окремо стоять статті в підручникових виданнях: [2], [5], [1] та ін. Однак навіть їхньої сукупності недостатньо, щоб створити цілісний літературний портрет видатного шістдесятника, що визначає актуальність подальших оглядових студій. Метою пропонованої статті є спроба суб'єктивно окреслити основні риси творчості Василя Симоненка в ліриці, новелістиці та в ліро-епосі.

Доробок В. Симоненка складається з поетичних збірок, новелістики, байок, казок, щоденника «Окрайці думок», публіцистичних та літературно-критичних творів. Поезії митця йшли до свого читача (спочатку радянського, а потім у незалежній Україні) з довгими затримками, деякі твори вперше були опубліковані не так давно [7]. Радянська цензура пропускала у друк часто відверто слабкі твори, а вірші, сильні в художньому плані, але хибні в ідеологічному, завертала. Так з'явилася, наприклад, єдина прижиттєва збірка «Тиша і грім» (1962 рік).

Ще за студентських років В. Симоненко сформував збірку «Берег чекань». Назва книги може бути прочитаною в романтичному ключі: ліричний герой перебуває в стані очікування подорожі, повної несподіванок та небезпек, тим більше, що йдеться про морську подорож. Разом з тим, автор чекає на вихід самої збірки, яка пролежала у видавництві «Молодь» півтора року й так і не була надрукована. Відчуваючи, що цензура не пропустить і інші твори, поет тимчасово зупиняє вектор власної поезії на собі й пише добірку «Для себе» (1954 рік).

Перед читачем постає образ ліричного героя, який перебуває в стані підготовки до дорослого життя. Це вже сформована особистість, але відчувається ще брак досвіду, тому поет наполегливо шукає відповіді на наболілі питання, і найголовніше з них – яким шляхом піти, чому присвятити життя: «Куди піти, звернутися до кого, // Де відшукати живодайний лік?» [7, с. 106]. Щоб відповісти самому собі на такі запитання, ліричний герой бере участь в уявних діалогах з матір'ю (наприклад, вірш «Розмова»), звертається до дівчини (поезія «Дівчина!»), шукає щирого друга («Гей, товаришу!»).

У добірці достатньо багато поезій з реченнями в умовному способі, це означає, що ліричний герой розглядає різноманітні варіанти розвитку подій, уявляє, що може статися в майбутньому і як на це реагувати. Об'єкт цих

роздумів – узагальнений образ дівчини, закорінений у фольклорі.

Ліричний герой ставиться до дорослого життя вкрай відповідально, він ретельно готується до нього, знає, що попереду ще багато роботи на «ниві нерясній» (читай – на теренах Батьківщини). Разом з тим, поет відчуває потужну підтримку родини – не на матеріальному, а передусім на духовному рівні. Неперехідні сімейні духовні цінності стають міцним фундаментом для подальшого життя:

Коли не вмів ще й «Букваря» читати,
Ходив, як кажуть, пішки під столом,
Любить людей мене навчила мати
І рідну землю, що б то не було [7, с. 110].

Час від часу в добірці «Для себе» оприявнюється юнацький максималізм (не забуваємо, що поету всього дев'ятнадцять років), але ліричний герой швидко розвивається й поступово стає на шлях від ранньої до, так би мовити, зрілої молодості. Добірка характеризується рівновагою, в ній є емоційні піки, проте це емоції не стихійні, а контрольовані розумом і волею. Вірші, які народжуються, стають опорою в процесі дорослішання та змужніння, вони відповідають на актуальні особисті питання, прояснюють внутрішній стан поета й віхи його духовного шляху, звідси і назва добірки – «Для себе».

Друку збірки «Тиша і грім» довелося чекати В. Симоненку ще довгих вісім років, тільки у 1962 році вона вийшла в Державному видавництві художньої літератури. Для творчої людини – це ціле життя, поет пройшов шлях від тихої юнацької лірики до емоційної поезії високого громадянського звучання. Не останню роль у цій еволюції зіграв досвід журналіста, вміння відгукуватися на суспільні проблеми.

Новаторство збірки виявилось не на рівні пошуків нових поетичних форм, а на рівні змісту. Вражає простота виражальних засобів, прозорість стилю, лаконізм, цілісність поетичного тексту, афористичність, декларативність. В окремих віршах впадає в око дидактизм.

Наскрізна метафора «тиші» та «грому» дістає свого локального втілення в однойменному циклі. В його центрі перебувають любовні переживання ліричного героя. Тиша в циклі співвідносна зі стагнацією, бездіяльністю, пасивністю й занепадом, але надходить гроза, тиша падає на коліна перед громом, і розбуджена коханням душа людини прокидається.

У межах же всієї збірки «тиша» та «грім» – це два полюси, до яких тяжіє більшість поезій, тільки «тиша» в масштабах книги співвідносна з так званою «тихою» лірикою, а «грім» – із суспільною тематикою. «Тихими» виявляються спогади автора про своє дитинство (поезія «Лист»), пейзажна

поезія, осмислення теми мирного труду («Жорна», «Баба Онися», «Піч», «Косар»). Для цих творів характерна відсутність високих емоційних піків, окличних речень. Проте це не виключає пафосу, притаманного ліриці В. Симоненка загалом.

До «тихого» полюсу належить й інтимна лірика, що передає багатий внутрішній світ закоханої людини. Надія, радість, захоплення, сум через нерозділене кохання, ревності, сумніви почергово виходять на перший план, але при цьому незмінними залишаються повага до коханої, відповідальність, терпіння і мудрість, бажання вчитися любові. Ліричний герой готовий долати будь-які перешкоди, щоб довести силу свого почуття. Художньо довершеними постають твори, що увійшли до золотого фонду української поезії: «Вона прийшла», «Спади мені дощем на груди...», «Море радості», «Є в коханні і будні і свята...», «Коли б тобі бажав я сліз і муки...» та ін. Почуття ліричного героя інтенсивні, для них характерна велика амплітуда, але при цьому помічаємо рівність, плинність, прагнення автора гармонізувати внутрішній стан і стосунки із зовнішнім світом. Сукупність названих ознак справляє своєрідний виховний ефект на читача, збагачує його духовно.

Полюс «грому» – це громадянська лірика на воєнну та антифашистську тематику (наприклад, поезія «Язик»), але щонайперше слід виділити тему уславлення українського народу, рідної землі (наприклад, поезія «Спасибі»), наших пращурів («Мій родовід») та вболівання за долю нащадків («Ми думаєм про вас. В погожі літні ночі...»). Цікаво спостерігати, як інтимна та громадянська лірика накладаються. Наприклад, початок вірша «Я закоханий палко, без міри...» переконує читачів у тому, що йдеться про любовні переживання:

Я закоханий палко, без міри
У небачену вроду твою.
Все, що в серці натхненне і шире,
Я тобі віддаю [7, с. 6].

Третя ж строфа «переключає» читача на жанрові особливості громадянської лірики:

Кожну хвилю у кожному днину
Гріє душу твоє ім'я,
Ненаглядна, горда, єдина,
Україно Радянська моя [7, с. 6].

Перегуки між інтимними, любовними почуттями та громадянською лірикою є типовими для шістдесятників. Але наскільки ширими є зізнання В. Симоненка в любові до «Радянської» України? Сумніви виникають тому, що цитований вірш є другим у збірці, а початок ліричної книжки тих часів годі уявити без так званого «паровоза», тобто поезій, які

уславлюють партію, Леніна, Сталіна, пролетаріат, оспівують щасливе майбутнє. З іншого боку, цитований вірш «на тему» демонструє типову для В. Симоненка структуру пафосних, громогласних творів: окреслення теми в першій строфі, крещендо в розвитку ліричного сюжету в другій та пристрасне утвердження думки в третій, сказати б, «ударній» строфі, яку часто завершує знак оклику. Наприклад:

Нехай серця не знають супокою,
Хай обганяють мрії часу біг,
І наша юність буде хай такою,
Щоб їй ніхто не заздрити не міг! [9, с. 34]

Наведений уривок засвідчує провідну особливість лірики В. Симоненка – романтизм, що був міцно закорінений у поетичному світогляді шістдесятників, які з надією й захватом очікували на щасливе особисте й суспільне майбутнє.

У збірці «Тиша і грім» помітною є також іронічно-саркастична інтонація, що іноді межує з чорним гумором: цикл «Мандрівка по цвинтарю», «Лист читачів поету», міні-байки «Годинник», «Мудра сова», «Яке зухвальство!..» Іронія, гумор, сатира, а в наступній збірці поета «Земне тяжіння» і сарказм – це потужна зброя автора проти негативних явищ суспільного радянського життя 50–60-х років, проти обивательства й застою.

Вдалими є спроби В. Симоненка і в синкретичних жанрах ліро-епосу (поема «Симфонія прощання», легенда «Русалка»).

Мабуть, ще ніхто із дослідників творчості В. Симоненка не відзначав, що слова «грим» та «громадянський» сприймаються майже як спільнокореневі. Тому, можливо є те, що назва збірки 1962 року містить зашифроване послання читачеві: **г**ромадянська лірика покликана розбудити національну свідомість українців.

Посмертна збірка В. Симоненка «Земне тяжіння» (1964 рік) тематично продовжує попередню, з тим важливим доповненням, що саме громадянська поезія стає виключно домінують. Редактори київського видавництва «Молодь» «попрацювали» над книгою і внесли певні «корективи», але навіть у такому вигляді збірка вражає сміливістю та громадянською мужністю.

Відкривається книга низкою поезій, що стали хрестоматійними, в хорошому розумінні цього слова: «Світ який – мереживо казкове!..», «Лебеді материнства», «Скільки б не судилося страждати...», «Ти знаєш, що ти – людина...», «Де зараз ви, кати мого народу?..», «Гей, нові Колумби й Магеллани...», «Перехожий» та інші. Вражають висока концентрація думки й почуття, «перенаселеність» віршового рядка, афористичність, прозорість ідеї, порив і віра в прийдешнє. Перший вірш «Світ який – мереживо казкове...» показовим є тому, що є своєрідною молитвою, в якій звучать прохання, захват, подяка, прагнення до служіння «мільйонноокому» світу. Це цілком оптимістична,

піднесена поезія, що вкотре розкриває багатство позитивних емоцій ліричного героя.

Всю силу ненависті до ворогів України поет вклав у вірш «Де зараз ви, кати мого народу?..» Твір побудований на опозиціях. Головна з них («влада (кати) – народ») звучить уже в першому рядку, їй підпорядковуються всі інші антитези: ясні зорі, тихі води – чорна злоба катів; козацька кров українців – байстрюки, завойовники; волячі жили народу (символ сили) – відсутність величі й сили в ворогів. Всі ці опозиції узагальнює протиставлення «сонце вічності над українським народом – тимчасове панування катів», що може бути розширеною до антитези «вічне – мінуще». Порушено онтологічну проблему буття нації. Автор утверджує думку про її вічне існування: «Народ мій є! Народ мій завжди буде!» Народ як частина опозиції, що вводиться в кожну з чотирьох строф, може бути співвіднесений з рослиною, яка проб'ється через усі перепони за будь-яких умов. У поетичному пророцтві в першій та третій строфах ідеться про те, що український народ буде існувати вічно, а його вороги «пощезнуть». Загальний рух ліричного сюжету можна окреслити так: гнівне і презирливе питання-виклик катам – теза про вічність народу – пророцтво про його благодатне майбутнє – інвектива проти ворогів народу (влади катів). Отже, від питань у перших рядках автор стрімко переходить до утвердження основної думки та гнівних окличних речень, які містять і лайливі слова:

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде! [8, с. 18]

Корпус громадянської лірики на початку збірки аж ніяк не може бути співвіднесеним із «паровозом». Це щирі зізнання ліричного героя, який може бути ототожнений із автором. Поезія «Де зараз ви, кати мого народу...» демонструє ще одну особливість зрілої лірики В. Симоненка – адресність. Поет обирає для аналізу негативне явище й тих, хто його уособлює. Так з'являються вірші «До суєсловів», «До папуг», «Містиків, що неймовірно прудко тікав од поїзда». В арсеналі автора – гнів, презирство, іронія та сатира, у цих та інших творах поет веде прицільний вогонь по дворушництву та лицемірству, виступає проти викривлених духовних цінностей, і допомагає йому в цій боротьбі досвід журналіста.

У збірці «Земне тяжіння» побільшало афоризмів, перед нами той В. Симоненко, якого легко впізнають навіть учні середньої школи, до програми якої за часів незалежної України входили «Лебеді материнства» (часто цитованими стали рядки «Можна все на світі вибирати, сину, // Вибрати не можна тільки Батьківщину» [8, с. 9]) та поезія «Ти знаєш, що

ти – людина...» («Ти знаєш, що ти – людина. // Ти знаєш про це чи ні?» [8, с. 11]). Це означає, що твори В. Симоненка мають виняткове значення в патріотичному вихованні молоді. Вірш «Лебеді материнства» було покладено на музику.

Пейзажна та інтимна лірика у збірці «Земне тяжіння» об'єднана спільною ідеєю: кохана, як і реальності природи, – це загадки, які прагне розгадати ліричний герой. Об'єднує ці жанри і провідна мінорна тональність.

Із ліро-епічних творів збірки важливою для розуміння художнього світу В. Симоненка є антирелігійна поема «Божественний пшик». За сюжетом отець Данило звертається до бога, щоб той приборкав дружину, яка зраджує отцю. Бог прилітає на землю і вирішує ввійти «в черево бараняче», щоб сказати «одкровеніє» норавливій дружині. Але ветеринар лікує барана, і Бог виходить із тварини «пшиком». Тоді сам піп вдягає баранячу шкіру і з неї говорить до дружини. Її ж коханець бере баранячу шкуру за роги та шмагає попа.

Ця слабка в художньому плані поема характеризує В. Симоненка як атеїста. І священник і бог у творі виглядають примітивно, викликають відразу, особливо у віруючої людини. Разом з тим, цілковита «заземленість» образів цього твору вказує на прагнення автора не шукати відповіді в небі, а жити й працювати в земному світі, самостійно вирішувати насущні питання. Поет повністю визнає силу земного тяжіння.

Романтичний порив, що його митець проніс через своє коротке життя, виявляється і в так званих невербалізованих мотивах – прагнення до змін, устремління та духовний шлях. Мається на увазі те, що названі мотиви не закріплені за відповідними словами – вони проступають крізь текст і передаються читачеві на рівні почуттів та асоціацій.

Романтико-реалістичною виявляється проза В. Симоненка, об'єднана у збірці новел «Вино з троянд» (написана в 1962 р., надрукована в 1965 р.). Тематичний центр книжки – переживання автора студентських років, кристалізовані під впливом життєвого досвіду. Однак ці переживання не втратили своєї гостроти, свіжості й прозорості. Герої творів – переважно молоді люди, які тільки починають життя.

Новела «Вино з троянд» – це історія стосунків горбаня Андрія та красуні Ольги. Хлопець кохає дівчину, але розуміє, що вони ніколи не будуть разом, адже до Ольги сватаються перші хлопці в селі. Ольга дає зрозуміти Андрієві, що їй потрібен чоловік, який полюбить її саму, а не її вроду: «Що то краса? Вітри видублять шкіру, дощі змиють рум'янець! Натягаєшся ящиків на токах, попогнеш спину на буряках – де та й врода дінеться?» [7, с. 407]. Проте хлопець не може собі дозволити повірити натякам Ольги.

Андрій і Ольга – по-своєму маргінальні особистості, як не підкоряються законам соціуму. Ольга дбає про душевну, а не фізичну красу, Андрій замкнувся у світі квітів, які він вирощує на своєму

подвір'ї, відмовившись від обов'язкового елементу селянської садиби – городу. Дівчина розвіює сумніви хлопця фінальною фразою: «А до весілля ти неодмінно приготуй вино з троянд...» [7, с. 408].

Відкритий фінал є одним із улюблених прийомів Симоненка-прозаїка. У більшості його героїв все життя попереду, тому не варто ставити крапки над і. В новелі «Чорна підкова» автор передає діалог між хлопцем і дівчиною, стосунки яких себе вичерпали. Молоді люди сперечаються і звинувачують одне одного, заховавшись від дощу під кроною дерева, і не підозрюють, що готують щастя для інших. Піддавшись емоціям, хлопець «нервово човгав черевиком по зеленому горбику і вже вибив на ньому чорну підкову» [7, с. 394]. Дівчина не витримує словесного двобою й тікає, хлопець рушає за нею. В цей час під дерево забігла заховатися від дощу інша пара закоханих, які знаходять підкову: «...якось несподівано зустрілися їхні очі, потім руки і губи» [7, с. 355]. Останній абзац новели – афористична сентенція автора, яка не потребує коментарю: «Ті, що знаходять підкову, ніколи не думають про того, хто загубив її» [7, с. 395].

Стрімкою в розвитку сюжету є новела «Він заважав їй спати». Гнат і Ліда – молоде подружжя. Вони кохають одне одного, але на заваді стає, як не парадоксально, кашель Гната. Чоловік цілими ночами працює над кресленнями, палить і заважає дружині спати. Уважний читач розуміє, що це метафора. Ліда належить до тих людей, які «сплять» усе своє життя. Збагнувши це, Гнат кидає дружину, в стосунки молодих людей втручається батько Ліди, який одночасно є начальником Гната. Тесть розуміє, що нічого не вдієш, але в останньому діалозі із зятем говорить: «Я сказав їй, що ти, може, повернешся до неї, коли вона

проснешся. Тоді ти не заважатимеш їй спати» [7, с. 390].

Для новел В. Симоненка характерні економність поетикальних засобів, легкість оповіді, прозорість стилю, лаконізм, афористичність, малий обсяг, відсутність яскраво вираженого дидактизму. Лірика та епос митця доповнюють одне одне: те, що не було доступне для розкриття засобами поезії, автор розкриває в прозі на ґрунті епічного сюжету.

Деякі свої твори В. Симоненко присвячував наймолодшому читачеві, це «Казка про Дурила», «Цар Плаксій та Лоскотон», «Подорож у країну Навпаки». Однак за казковими сюжетами дорослий читач бачить глибокий політичний підтекст.

Для повнішого розуміння художнього світу автора треба знати його літературно-критичну творчість, передусім статтю «Краса без красивостей», присвячену поезії Л. Костенко. В. Симоненко постає перед нами в іпостасі професійного читача, який аналізує збірку «Мандрівки серця». Дослідник найбільше цінує в ліриці «простоту», яка «є антиподом примітиву і синонімом віртуозності», яка «поєднує в собі красу, мудрість, тонку душевну чутливість і хороший смак» [7, с. 504]. Ті самі слова сучасні літературознавці говорять і про творчість самого В. Симоненка.

В. Симоненко прожив коротке життя – всього двадцять вісім років. Після виходу збірки «Тиша і грім» у 1962 році в радіоінтерв'ю поет сказав: «Що я можу сказати про себе? Ще так мало прожито і так мало зроблено. Хочеться бути людиною, хочеться робити гарне і добре, хочеться писати такі вірші, які б мали право називатися поезією. І якщо це мені вдається рідко, то це не тому, що я не хочу, а тому що мало вмю і мало знаю. Найбільше люблю землю, людей, поезію і... село Біївці на Полтавщині, де мама подарувала мені життя. Ненавиджу смерть...» [7, с. 504].

Поет залишався чесним і в житті, і в творчості, як і більшість шістдесятників.

Література

1. Бернадська Н. І. Українська література ХХ ст. / 3-тє видання, стер. Київ: Знання-Прес, 2006. 271 с.
2. Василь Симоненко. *Історія української літератури ХХ ст.* У двох книгах / за ред. В. Г. Дончика. Кн. 2. Частина друга (1960–1990-і рр.). Київ: Либідь, 1995. С. 115–124.
3. Василь Симоненко: «Україно, ти моя молитва». Біобібліографічний нарис. Київ, 2007. 112 с.
4. Витязь невмирущого слова. Василь Симоненко. Біобібліографічний покажчик. Черкаси, 2011. 108 с.
5. Ковальчук О. Г., Кузьменко М. В. Василь Симоненко. *Історія української літератури. ХХ – поч. ХХІ ст.* У трьох томах. 2 том. Київ: Академія, 2014. С. 79–89.
6. Процюк С. Відкинуті і воскреслі. Брустурів: Дискурсус, 2020. 192 с.
7. Симоненко В. Вибрані твори / упоряд. Анатолій Ткаченко, Дана Ткаченко. Київ: Смолоскип, 2010. 852 с.
8. Симоненко В. Земне тяжіння: Поезії. Київ: Молодь, 1964. 120 с.
9. Симоненко В. Тиша і грім. Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1962. 159 с.

References

1. Bernadska N. I. *Ukrainska literatura XX st. / 3-tie vydannia, ster.* Kyiv: Znannia-Pres, 2006. 271 s.
2. Vasyl Symonenko. *Istoriia ukrainskoi literatury XX st. U dvokh knykhakh / za red. V. H. Donchyka.* Kn. 2. Chastyna druha (1960–1990-i rr.). Kyiv: Lybid, 1995. S. 115–124.

3. Vasyl Symonenko: «Ukraino, ty moja molytva». Biobibliohrafichnyi narys. Kyiv, 2007. 112 s.
4. Vytiiaz nevmyrushchoho slova. Vasyl Symonenko. Biobibliohrafichnyi pokazhchuk. Cherkasy, 2011. 108 s.
5. Kovalchuk O. H., Kuzmenko M. V. Vasyl Symonenko. Istoriia ukrainskoi literatury. XX – poch. XXI st. U trokh tomakh. 2 tom. Kyiv: Akademiia, 2014. S. 79–89.
6. Protsiuk S. Vidkynuti i voskresli. Brusturiv: Dyskursus, 2020. 192 s.
7. Symonenko V. Vybrani tvory / uporiad. Anatolii Tkachenko, Dana Tkachenko. Kyiv: Smoloskyp, 2010. 852 s.
8. Symonenko V. Zemne tiazhinnia: Poezii. Kyiv: Molod, 1964. 120 s.
9. Symonenko V. Tysha i hrim. Kyiv: Derzhavne vyd-vo khudozhnoi literatury, 1962. 159 s.

Савчук Григорий Олегович, кандидат филологических наук, доцент кафедры истории украинской литературы, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61022); e-mail: gsavchuk@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-2690-0915>

Hryhoriy Savchook, PhD of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of the Ukrainian Literature, V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: gsavchuk@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-2690-0915>

Рецензії

Тетяна Анатоліївна Шеховцова

доктор філологічних наук, професор кафедри історії російської літератури,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна);
e-mail: shekhovt2@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6270-6549>

«Как слово наше отзовется...»

Рецензія на книгу: Марк Теплінський: «Делать как должно...»: Исповедь. Глазами Другого / автор-сост. и редактор И. В. Козлик; предисл., коммент., прим. и послесл. И. В. Козлика. Ивано-Франковск: Симфония форте, 2021. 156 с. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

Перед нами книга у багатьох розуміннях неординарна, як неординарний її автор і герой в одній особі. Звично, коли фільм створюється на основі літературного твору. Але рецензоване видання порушує цей канон: воно створене на основі документальних фільмів Ігоря Козлика «Марко Теплінський – учитель, вчений, людина» (2012) і «Очима Іншого: Марко Теплінський і Володимир Матвійшин» (2013, частина перша). Фільм-портрет перетворюється на книгу-портрет, герой якої – Марко Веніамінович Теплінський (1924–2012), відомий український літературознавець-русист, доктор філологічних наук, Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Автор-упорядник видання, доктор філологічних наук, професор І. В. Козлик характеризує його як новий видавничий проект. Цей проект не є дублікатом або копією документальних кінострічок, на яких базується, бо містить нові матеріали, а головне – дає «киную проекцію фігури видаючогося человека, органично взаимодействующую с её аудиовизуальным образом» [2, с. 12]. У розповідях самого М. В. Теплінського, в спогадах його друзів, колег і учнів, в ретельно підбраному ілюстративному матеріалі висвітлено життєвий і творчий шлях вченого, лектора, педагога, енциклопедично ґрунтованої та інтелігентної людини, філолога-просвітника, який був улюбленим учителем і моральним авторитетом для кількох поколінь студентів і викладачів. Перед нами портрет-характер, портрет-біографія, портрет-ставлення. При цьому книга не просто характеризує М. В. Теплінського як особистість і як ученого, але через розповідь про конкретну людську долю відтворює риси епохи, а також етапи історії вітчизняного літературознавства.

Відкриває видання вступне слово ректора ПНУ імені Василя Стефаника професора Ігоря Цепенди, який характеризує роль М. В. Теплінського в становленні університету.

Основна частина складається з двох розділів. У першому розділі («Сповідь») представлені розповіді М. В. Теплінського про своє життя, родину, роботу, учителів і колег. Символічна кільцева композиція життєвого шляху Марка Веніаміновича, який почався і закінчився в Україні. Він народився в Полтаві, що стала для нього «уособленням раю»: «Это – идиллия, это рай, это мечта человеческая о счастье» [2, с. 17]. Під час війни сім'я евакуювалася до Саратова, де в ці роки працював Ленінградський університет. Вступивши на філологічний факультет, майбутній вчений наприкінці війни разом із університетом переїхав до Ленінграда і став вихованцем відомої в літературознавстві історико-літературної школи, на чолі якої стояв В. Є. Євгенєв-Максимов. В університеті захоплений і талановитий студент міг спілкуватися з видатними вченими, які вплинули на становлення його творчої індивідуальності. Їх імена відомі кожному філологу: Б. М. Ейхенбаум, Б. В. Томашевський, Г. А. Бялий, Г. О. Гуковський, Й. М. Тронський, В. Я. Пропп, В. В. Виноградов, В. Є. Євгенєв-Максимов, П. Н. Берков. Всі вони стали героями «Сповіді». Як писали Н. Є. Крутікова і І. В. Козлик у статті, присвяченій 75-річному ювілею М. В. Теплінського, «вобрав в себя лучшие традиции отечественного литературоведения, Марк Вениаминович всю свою жизнь сохранял и продолжал их, стремился привить любовь к ним у своих слушателей и учеников» [1, с. 13]. Всі разом вони «служили філології». Уроки «справжніх інтелігентів» втілювалися в життєвому девізі М. В. Теплінського, винесеному в заголовок книги: «Делай, что должно, и будь, как будет» [2, с. 38].

У «Сповіді» відображені історія і географія життя М. В. Теплінського: після закінчення університету з 1947 по 1953 рік викладав у Карелії в Петрозаводському учительському інституті, з 1953 по 1970 завідував кафедрою російської та зарубіжної літератури Південно-Сахалінського педагогічного інституту. У 1970 році повернувся в Україну, де з 1970 по 1992 рік завідував кафедрою російської та зарубіжної літератури Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В. Стефаника, став першим доктором наук в історії цього навчального закладу (тепер Прикарпатський національний

університет імені Василя Стефаника) і пропрацював у ньому 42 роки (1970–2012).

Наукові праці М. В. Теплінського були присвячені дослідженню творчості М. О. Некрасова, А. П. Чехова, М. Г. Чернишевського, О. М. Островського. Важливе місце в науковій діяльності займало вивчення історії російської журналістики і критики. Свою фундаментальну монографію «Вітчизняні записки» (1868–1884). Історія журналу. Літературна критика» він захистив як докторську дисертацію в Інституті російської літератури АН СРСР (Пушкінському Домі) в 1967 році. Опонентами виступили Г. М. Фрідлендер, Г. А. Бялий, Є. І. Покусаєв.

У роботах М. В. Теплінського івано-франківського періоду російська класика розглядалася в зв'язках з Україною, її культурою і літературою (українська тема в творчості російських письменників, постановка їх п'єс на українській сцені, сприйняття їх творчості українськими читачами і т. ін.). Вчений багато уваги приділяв науково-педагогічній діяльності. У 1991 році в київському видавництві «Вища школа» вийшов створений М. В. Теплінським перший підручник «Історія російської літератури XIX століття», призначений для вузів України, де історія російської літератури вперше розглядалася в контексті українсько-російських літературних зв'язків. Загальний тираж підручників і хрестоматій, написаних М. В. Теплінським спільно з Ю. І. Султановим для шкіл України з російською мовою навчання, в 2001 році досяг мільйонної позначки.

Друга частина рецензованої книги («Очима іншого») містить спогади учнів, колег і студентів. У цих спогадах трапляються, зрозуміло, лейтмотивні характеристики (демократичність, відкритість, інтелігентність, іронічність, мудрість, повага до іншої людини і т. ін.), але мемуари підібрані таким чином, що майже кожен оповідач відображає риси характеру та особистості Марка Веніаміновича, що відкрилися саме йому, збагачуючи і доповнюючи колективно створений портрет. Ці спогади не ведуть у минуле, навпаки, їх об'єднує переконаність у тому, що «живая

память о таких людях, как М. Теплинский, – это путь в будущее» [2, с. 126].

Особливо хочеться відзначити багату фотогалерею, яка візуалізує оповідний ряд. Перед очима читача постають Полтава 1920–30-х рр., Саратов воєнних років і Ленінград повоєнної доби, Петрозаводськ 1950-х, Південно-Сахалінськ 1960-х, Івано-Франківськ 1960–70-х рр. Історія країни і історія сім'ї, однокласники, однокурсники, учасники наукових форумів і конференцій, друзі, колеги, учні. Відтворено унікальні документи: машинопис доповіді студента М. Теплінського з правками і вставками професора Б. Ейхенбаума, титульний лист кандидатської дисертації, рідкісні фотографії. Укладачами здійснено величезну коментаторську роботу: кожен персонаж або співавтор спогадів не тільки представлений у фотогалереї, а й супроводжений біографічною довідкою.

Про ставлення учнів і колег до М. В. Теплінського свідчить ще одна, на перший погляд, непримітна деталь. Книга має присвяту: «Благодарной памяти доктора филологических наук, профессора Марка Вениаминовича Теплинского (к 100-летию со дня рождения)». До цієї знаменної дати вдячні учні почали готуватися заздалегідь, за кілька років, як готуються до ювілею університету або міста. І це почуття вдячності і відповідальності перед пам'яттю вчителя гідне щирого захоплення і поваги. Слово вчителя впало на добру землю.

Книга становить безперечний інтерес для літературознавців, викладачів і студентів гуманітарних спеціальностей, вчителів та учнів і всіх, хто цікавиться розвитком російської та української науки про літературу другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Слід зазначити, що з урахуванням професійної спеціалізації М. В. Теплінського і значущості постаті вченого збірка видається двома мовами – українською та російською.

Книга поки існує в електронному форматі (на CD-ROM). Хотілося б сподіватися, що електронне видання буде мати і друковану версію, адже паперова книга передбачає свій, особливий «режим спілкування», а головний герой рецензованої збірки був, безумовно, справжнім майстром, знавцем і поціновувачем такого роду спілкування.

Література

1. Література. Літературознавство. Життя: зб. наук. праць й матеріалів на пошану доктора філол. наук, проф. М. В. Теплінського. Івано-Франківськ, 1999. <http://194.44.152.155/elib/local/sk647163.pdf>
2. Марк Теплинский: «Делать как должно...»: Исповедь. Глазами Другого / автор-сост. и редактор И. В. Козлик; предисл., коммент., прим. и послесл. И. В. Козлика. Ивано-Франковск: Симфония форте, 2021. 156 с.

Шеховцова Т. А., доктор филологических наук, профессор кафедры истории русской литературы, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (г. Харьков, площадь Свободы, 4, 61022, Украина); e-mail: shekhovt2@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6270-6549>

Tatiana Shekhovtsova, Doctor of Philology, Professor of the Department of Russian Literature, V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: shekhovt2@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6270-6549>

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ПУБЛІКАЦІЙ
ДЛЯ «ВІСНИКА ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА»,
СЕРІЯ «ФІЛОЛОГІЯ»**

До «Вісника» приймаються наукові статті обсягом від 10 до 24 друкованих сторінок. Матеріал статті повинен бути не опублікованим раніше і не представленим до опублікування в іншому виданні. Матеріали можуть бути представлені українською, російською або англійською мовами. Для публікації матеріалів у збірнику необхідно підготувати текст статті в роздрукованому вигляді та в електронній формі. Файл зі статтею слід надіслати електронною поштою (після прийняття статті відповідальним секретарем редакції) на адресу rus.lit@karazin.ua, philology@karazin.ua. Роздрукований та електронний варіанти повинні бути ідентичними. Текст статті повинен бути ретельно відредагований та перевірений автором і завірений його підписом. За помилки в поданих матеріалах відповідає автор статті. Статті приймаються протягом року в потоковому режимі.

Вимоги до файла: файл має бути створений у редакторі Word і збережений у форматі *.doc, *.docx або *.rtf; файл має бути названий прізвищем автора статті. Ім'я файла набирається латинським шрифтом (наприклад, Butko.doc; Butko.rtf).

Послідовність структурних елементів та вимоги до набору статті:

- 1) УДК. Друкується ліворуч звичайним шрифтом.
- 2) Ініціали та прізвище автора. Друкуються ліворуч звичайним шрифтом.
- 3) Назва статті. Друкується ліворуч звичайним шрифтом. Не слід робити всі букви великими.
- 4) Анотації (цей структурний елемент не має заголовків «анотація» тощо) подаються українською, російською, англійською мовами. Обсяг анотації – не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Перед кожною анотацією наводяться прізвище й ініціали автора та назва статті відповідною мовою (перед англійською анотацією – прізвище, ім'я повністю, назва). До анотацій додаються 5–7 ключових слів; текст анотації друкується звичайним шрифтом через один інтервал.

Анотація має містити такі структурні частини: а) постановка проблеми (актуальність); б) мета статті; в) методи дослідження (зазначаються лише в тому разі, якщо вони містять новизну і становлять інтерес, зважаючи на предмет статті); г) основні результати дослідження; д) висновки. Кожна структурна частина анотації має починатися з абзацу. Назви структурних частин анотації, крім мети статті, не зазначаються.

5) Текст статті. Згідно з вимогами ДАК України, змістове оформлення статті має містити такі елементи: а) постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; б) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена означена стаття; в) формулювання цілей статті (постановка завдання); г) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; д) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Текст набирається шрифтом «Times New Roman», розмір – 14 п., міжрядковий інтервал – 1,5. Параметри сторінки: згори, знизу, ліворуч, праворуч – 2 см. Не допускається заміна тире знаком дефіса і навпаки. Сторінки не нумеруються. Абзацний відступ – 0,6 см. Не допускається створення абзацного відступу за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску. Текст вирівнюється по ширині. Виділення фрагмента тексту можливе напівжирним шрифтом та курсивом (підкреслення не допускається).

Бібліографічні посилання друкуються у квадратних дужках за зразком: [4, с. 25], де перша цифра – номер джерела в списку літератури, друга – номер сторінки. Для зазначення діапазону сторінок використовується знак тире без пропусків ліворуч і праворуч від тире. Номери сторінок, що відносяться до одного джерела, розділяються комою. Номери джерел розділяються крапкою з комою. Наприклад: [4, с. 25–27], [4, с. 25; 7, с. 16, 25], [4; 7; 12].

6) Література. Перед списком використаної літератури пишеться слово «Література» звичайним шрифтом. Використані джерела друкуються за абеткою. Кожне джерело починається з абзацу. Оформлення бібліографії з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». До списку обов'язково повинна бути включена література за останні п'ять років.

Після списку літератури необхідно навести References – переведений в латиницю список використаних джерел (транслітерований або перекладений англійською – за наявності англійської версії джерела), який має бути оформлений згідно з міжнародним стандартом APA (American Psychological Association) https://issuu.com/lib.nuos.edu.ua/docs/apa_conferency?fbclid=IwAR1SV9nJ9oCBHY1J6iCuGe3urpWWP2N7hz0-zM3d9CZB5CyxYdgBEa-zz8. Транслітерування назв статей рекомендується здійснювати автоматично на сайті <http://www.translit.ru> (для російської мови) та <http://translit.kh.ua> (для української).

Статтю супроводжує на окремій сторінці відомості про автора українською, російською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, місце роботи, посада; повна назва закладу, де працює автор, з поштовою адресою та індексом; електронна адреса, телефон; ORCID ID.

Невиконання зазначених вимог буде причиною відхилення запропонованої статті.

PUBLICATION REQUIREMENTS
FOR “THE JOURNAL OF V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY”,
SERIES “PHILOLOGY”

“The Journal” accepts scientific papers in volumes from 10 to 24 printed pages. The material of the article should not have been published before and should not be published in another edition. Materials can be presented in Ukrainian, Russian or English languages. It is necessary to prepare the text of the article in both printed and electronic form to publish the manuscript. The article should be sent by e-mail (after an acceptance of paper by the editor-in-chief) to rus.lit@karazin.ua, philology@karazin.ua. Printed and electronic versions must be identical. The text of the article should be carefully edited and checked by the author and authenticated by his signature. The author of the paper is responsible for the errors in the submitted materials.

Articles are accepted during the year in streaming mode.

File requirements: the file must be created in the Word editor and stored in * .doc, * .docx or * .rtf format; the file name should be the author’s surname. Use Latin alphabet characters for typing the name of the paper (for example, Butko.doc; Butko.rtf).

The sequence of structural elements and requirements for the composition of the paper:

- 1) UDC. Type on the left side in ordinary font.
- 2) Initials and surname of the author. Type on the left side in ordinary font.
- 3) The title of the paper. Type on the left side in ordinary font. Do not use capital letters for the whole title.
- 4) Summaries (this structural element does not have any titles as “Summary”, etc.) should be presented in Ukrainian, Russian, and English. The volume of the summary should be at least 1800 printed characters, including keywords. Indicate the author’s surname, initials and the title of the paper in the appropriate language before each summary, (in English variant the full name of author and the title must be provided). 5–7 keywords are added to the summary; the text of the summary is printed in regular single-spaced font.

The abstract should contain the following structural parts: a) the statement of the problem (relevance); b) the purpose of the paper; c) the methods of research (are indicated only if they contain novelty and are of interest, considering the subject of the paper); d) the main results and novelty of the study; e) conclusions.

Each structural part of the abstract is to start in a new paragraph. The names of the structural parts of the abstract, except the purpose of the paper, are not to be stated.

- 5) Text of the paper. According to the requirements of the State Accreditation Commission of Ukraine, the article should contain the following structural elements: a) problem statement, in general and its connection with important scientific or practical tasks; b) analysis of recent researches and publications on this topic, the emphasizing of previously unsolved parts of the general problem the article is devoted to; c) formation of the article purpose (statement of the task); d) presentation of the main research material with a full substantiation of obtained scientific results; e) conclusions of the research and prospects for the further research.

The text is typed in Times New Roman, size 14 p., line spacing is 1.5. Fields: top, bottom, left, right – 2 cm. • A dash is not to be replaced with a hyphen sign and vice versa. • Pages are not numbered. • Paragraph indentation – 0.6 cm. The paragraph indentation is not to be made by using the Tab key and the space bar. • Text alignment is justified • Selection of text fragment is possible in bold and italic (underlining is not allowed). • Bibliographic references are printed in square brackets (for example [4, p. 25]). The first figure is the source number in the list of references, and the second one is the page number. The source number and the page number are separated by a colon. To specify the range of pages, the dash is used without spaces to the left and to the right of the dash. The page numbers of the same source are separated by a comma. The source numbers are separated by a semicolon. For example: [4, p. 25–27], [4, p. 32–33; 7, p. 16, 25], [4; 7; 12].

- 6) References. Before the list of used literature, the word “References” is written in ordinary font. Used sources are printed in alphabetical order. Each source begins with a paragraph. The bibliography is arranged taking account of the National Standard of Ukraine DSTU 8302: 2015 “Information and documentation. Bibliographic reference. General principles and rules of composition”. The list must necessarily include literature for the last five years. The bibliography should be followed by a References – a Latin translation of the list of sources used (transliterated or translated into English - if there is an English version of the source), which must be prepared in accordance with the international standard APA (American Psychological Association)
https://issuu.com/lib.nuos.edu.ua/docs/apa_conferency?fbclid=IwAR1SV9nJ9oCBHY1J6iICuGe3urpWWP2N7hz0-zM3d9CZB5CyxYdgBEa-zz8. Transliterated titles of articles are recommended automatically automatically on the website <http://www.translit.ru> (for Russian) and <http://translit.kh.ua> (for Ukrainian).

The article is accompanied by the information about the author on a separate page in Ukrainian, Russian, and English:

- surname, name, patronymic;
- academic degree, place of work, position;
- the full name and the postal address of the institution where the author works, index;
- e-mail, telephone;
- ORCID ID.

Failure in following all these requirements will be a reason to reject the proposed paper.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ПУБЛИКАЦИЙ ДЛЯ «ВЕСТНИКА ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ В. Н. КАРАЗИНА», СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЯ»

В «Вестник» принимаются научные статьи объемом от 10 до 24 печатных страниц. Материал статьи не должен быть опубликован ранее и не представлен к опубликованию в другом издании. Материалы могут быть представлены на украинском, русском или английском языках. Для публикации материалов в сборнике необходимо подготовить текст статьи в распечатанном виде и в электронной форме. Файл со статьей следует отправить по электронной почте (после принятия статьи ответственным секретарем редакции) по адресу rus.lit@karazin.ua, philology@karazin.ua. Распечатанный и электронный варианты должны быть идентичными. Текст статьи должен быть тщательно отредактирован и проверен автором и заверен его подписью. За ошибки в представленных материалах отвечает автор статьи. Статьи принимаются в течение года в потоковом режиме.

Требования к файлу: файл должен быть создан в редакторе Word и сохранен в формате * .doc, * .docx или * .rtf; файл должен быть назван фамилией автора статьи. Имя файла набирается латинским шрифтом (например, Butko.doc; Butko.rtf).

Последовательность структурных элементов и требования к набору статьи:

- 1) УДК. Печатается слева обычным шрифтом.
- 2) Инициалы и фамилия автора. Печатаются слева обычным шрифтом.
- 3) Название статьи. Печатается слева обычным шрифтом. Не следует делать все буквы большими.
- 4) Аннотации (этот структурный элемент не имеет заголовков «аннотация» и т.п.) подаются на украинском, русском, английском языках. Объем аннотации – не менее 1800 знаков, включая ключевые слова. Перед каждой аннотацией приводятся фамилия и инициалы автора и название статьи на соответствующем языке (перед англоязычной аннотацией – фамилия, имя полностью, название). К аннотации добавляются 5-7 ключевых слов; текст аннотации печатается обычным шрифтом через один интервал.

Аннотация должна иметь такие структурные части: а) постановка проблемы (актуальность); б) цель статьи; в) методы исследования (обозначаются лишь в том случае, если они содержат новизну и представляют интерес с учетом предмета статьи); г) основные результаты и новизна исследования; д) выводы.

Каждая структурная часть аннотации должна начинаться с абзаца. Названия структурных частей аннотации, кроме цели статьи, не обозначаются.

- 5) Текст статьи. Согласно требованиям ВАК Украины содержательное оформление статьи должно содержать следующие элементы: а) постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными и практическими задачами; б) анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы и на которые опирается автор, выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящена статья; в) формулирование целей статьи (постановка задачи); г) изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; д) выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Текст набирается шрифтом «Times New Roman», размер – 14 п., межстрочный интервал – 1,5. Параметры страницы: сверху, снизу, слева, справа – 2 см. Не допускается замена тире знаком дефиса и наоборот. Страницы не нумеруются. Абзац – 0,6 см. Не допускается создание отступа с помощью клавиши Tab и знаков пробела. Текст выравнивается по ширине. Выделение фрагмента текста возможно полужирным шрифтом и курсивом (подчеркивание не допускается).

Библиографические ссылки печатаются в квадратных скобках по образцу: [4, с. 25], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – номер страницы. Для указания диапазона страниц используется знак тире без пробелов слева и справа от тире. Номера страниц, относящихся к одному источнику, разделяются запятой. Номера источников разделяются точкой с запятой. Например: [4, с. 25-27], [4, с. 25; 7, с. 16, 25], [4; 7, 12].

б) Литература. Перед списком использованной литературы пишется слово «Литература» обычным шрифтом. И использованные источники печатаются в алфавитном порядке. Каждый источник начинается с абзаца. Оформление библиографии с учетом Национального стандарта Украины ДСТУ 8302: 2015 «Информация и документация. Библиографическую ссылку. Общие положения и правила составления». В список обязательно должна быть включена литература за последние пять лет.

После списка литературы необходимо указать References – переведенный в латиницу список использованных источников (транслитерированный или переведен на английский – при наличии англоязычной версии источника), который должен быть оформлен в соответствии с международным стандартом APA (American Psychological Association)

https://issuu.com/lib.nuos.edu.ua/docs/apa____conferency?fbclid=IwAR1SV9nJ9oCBHY1J6iICuGe3urpWWP2N7hz0-zM3d9CZB5CyxYdgBEa-zz8. Транслитерирование названий статей рекомендуется производить автоматически на сайте <http://www.translit.ru> (для русского языка) и <http://translit.kh.ua> (для украинского языка).

Статью сопровождает на отдельной странице информация об авторе на украинском, русском и английском языках:

- фамилия, имя, отчество;
- ученая степень, место работы, должность;
- полное название учреждения, где работает автор, с почтовым адресом и индексом;
- электронный адрес, телефон;
- ORCID ID.

Невыполнение указанных требований будет причиной отклонения предложенной статьи.